

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Hasan ÖZKET

137534

XIX. ASIR
İSLÂM HUKUK USÛLÜ ÇALIŞMALARI
(1800-1923)

137534

DOKTORA TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

137534

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Halil İbrahim ACAR

ERZURUM – 2003

İÇİNDEKİLER

	<u>SAYFA NO</u>
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
ÖNSÖZ	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
1. XIX. ASRA DEĞİN İSLÂM DÜNYASINDA FIKIH USÛLÜ	
ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	1
1. 1. Araştırma ve Kaynaklar	1
1. 1. 1. Problem	1
1. 1. 2. Metot ve kapsam	3
1. 2. Fıkıh Usûlü İlmi	4
1. 3. Devrin Siyasî ve İlmî Durumu	26
1. 3. 1. Siyasî durum	26
1. 3. 2. İlmî durum	30
1. 3. 3. Fikrî akımlar	33
BİRİNCİ BÖLÜM	34
1. 1800-1923 ARASINDA FIKIH USÛLÜ ALANINDA METİN, ŞERH,	
HAŞİYE VE TALİK YAZAN MÜELLİFLER VE ESERLERİ	34
1. 1. Metin Yazanlar	34
1. 1. 1. Şevkânî (1759-1854)	34
1. 1. 1. 1. Hayatı ve eserleri	34
1. 1. 1. 2. İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki İlmi'l-Usûl	35
1. 1. 2. Sıddık Hasan Hân (ö. 1889)	37
1. 1. 2. 1. Hayatı ve eserleri	37
1. 1. 2. 2. 1. Husûlu'l-Me'mûl	38
1. 1. 2. 2. 2. el-Iklîd li Edilleti'l-İçtihâd ve't-Taklîd	41
1. 1. 3. Şîrvânî Ahmed Hamdî (ö. 1897)	43
1. 1. 3. 1. Hayatı ve eserleri	43

II

1. 1. 3. 2. Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh	44
1. 1. 4. Filibeli Feyzî Efendî (1805-1885)	46
1. 1. 4. 1. Hayatı ve eserleri	46
1. 1. 4. 2. Tavşîhu'l-Usûl	46
1. 1. 5. Sava Paşa (ö. 1901)	49
1. 1. 5. 1. Hayatı ve eserleri	49
1. 1. 5. 1. İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd	49
1. 1. 6. Büyük Haydar Efendî (ö. 1904)	53
1. 1. 6. 1. Hayatı ve eserleri	53
1. 1. 6. 2. Usûl-i Fıkıh Dersleri	53
1. 1. 7. Eğinî Rahmî Efendî (ö. 1909)	56
1. 1. 7. 1. Hayatı ve eserleri	56
1. 1. 7. 2. 'Usâretu'l-Funûn	57
1. 1. 8. Manastırlî İsmail Hakkı (ö. 1912)	58
1. 1. 8. 1. Hayatı ve eserleri	58
1. 1. 8. 2. Usûl-ı Fıkıh Metn-i Vecîz	59
1. 1. 9. Seydişehirî (1855-1917).	60
1. 1. 9. 1. Hayatı ve eserleri	60
1. 1. 9. 2. Telhîs-u Usûl-i Fıkıh	62
1. 1. 10. Seyyid Bey (1873-1925)	72
1. 1. 10. 1. Hayatı ve eserleri	72
1. 1. 10. 2. 1. Usûl-ı Fıkıh Dersleri	73
1. 1. 10. 2. 2. Usûl-ı Fıkıh Medhal	79
1. 1. 11. Hudaî (ö. 1927)	80
1. 1. 11. 1. Hayatı ve eserleri	80
1. 1. 11. 2. Usûlü'l-Fıkıh	80
1. 1. 12. İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946)	84
1. 1. 12. 1. Hayatı ve eserleri	84
1. 1. 12. 2. 1. Usûl-ı Fıkıh Dersleri	85
1. 1. 12. 2. 2. İlm-i Hilaf	88

III

1. 1. 13. Hasan el-Bulgârî (?/?).	90
1. 1. 13. 1. Hayatı ve eserleri .	90
1. 1. 13. 2. Yüz Kavâid-i Usûliyye .	90
1. 1. 14. Kitapların Genel Değerlendirilmesi .	91
1. 2. 1. Osmanlı merkezli olanlar .	91
1. 2. 2. Osmanlı merkezli olmayanlar .	92
1. 2. Şerh, Haşiye ve Talik Yazarlar .	94
1. 2. 1. Neseffî'nin Menâr'ı üzerindeki çalışmalar .	95
1. 2. 2. Necmuddin et-Tûfî'nin Risâle'si üzerindeki çalışma .	96
1. 2. 3. Tâcuddin es-Subkî'nin Cem'u'l-Cevâmi''i üzerindeki çalışmalar .	96
1. 2. 4. İmam Cüveynî'nin Varakât'ı üzerindeki çalışmalar .	97
1. 2. 5. Molla Hüsrev'in Mirâtü'l-Usûlû üzerindeki çalışmalar .	97
1. 2. 6. Şâtibî'nin Muvafakât'ı üzerindeki çalışma .	98
1. 2. 7. Abdüşşekûr'un Müsellemü's-Sübût'ü üzerindeki çalışmalar .	98
1. 2. 8. Hâdimî'nin Mecâmi''i üzerindeki çalışmalar .	99
1. 2. 9. Diğerleri .	99
İKİNCİ BÖLÜM .	101
2. 1800-1923 ARASINDA FIKIH USÛLÜ İLE İLGİLİ MAKALE VE DEĞERLENDİRME YAZANLAR .	102
2. 1. Makaleler .	102
2. 1. 1. İbn Abidin (ö. 1841) .	102
2. 1. 2. Ali Suavî (1839-1878) .	103
2. 1. 3. Namık Kemal .	104
2. 1. 4. Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) .	105
2. 1. 5. Manastırlı İsmail Hakkı .	106
2. 1. 6. Musa Kazım (1858-1917). .	107
2. 1. 7. Ziya Gökalp (ö. 1924) .	107
2. 1. 8. Seyyid Bey .	109
2. 1. 9. Mansûrizâde Muhammed Sa'îd .	110
2. 1. 10. Nesîbî (ö. ?) .	110

IV

2. 1. 11. Ahmed Vehbî	110
2. 1. 12. el- Mağribî	111
2. 1. 13. Yahya Atif	111
2. 1. 14. M. Şemsettin	112
2. 1. 15. Count Leon Ostorog (1867-1932)	112
2. 1. 16. Mehmed Akif (1873-1936)	113
2. 1. 17. İzmirli İsmail Hakkı	116
2. 1. 18. Halîm Sâbit	117
2. 1. 19. Bediuzzaman Said Nursî (1876-1960)	117
2. 1. 20. Bazı anekdotlar	120
2. 2. Çözümlere Yaklaşım Açısından Değerlendirme	122
2. 2. 1. Osmanlıcılık akımı	123
2. 2. 2. Batıcılık akımı	123
2. 2. 3. İslâmcılık akımı	124
2. 2. 4. Milliyetçilik akımı	125
2. 2. 5. Devrin kanunlaştırma faaliyetleri ve fıkıh usûlü	126
SONUÇ	129
KAYNAKLAR	132
EK	141
ÖZGEÇMİŞ	144

ÖZET

DOKTORA TEZİ

XIX. ASIR İSLÂM HUKUK USÛLÜ ÇALIŞMALARI

(1800-1923)

Hasan ÖZKET

Danışman: Doç. Dr. Halil İbrahim ACAR

2003 - 10+143+1

Jüri: Doç. Dr. Halil İbrahim ACAR

.....

Fıkıh usûlü, kendisi ile İslâm hukukunun üretildiği kaideler haline gelen asıllardan oluşan özgün bir ilimdir. İslâm tarihinde, özellikle hükümlerin çıkarılmasına tatbik edilmiş ve meşhur olmuştur. Müspet bilimlerde matematik ve mantık ilmi hangi öncelik ve öneme sahipse, fıkıh usûlü bunları da kapsayarak İslâm ilimleri arasında aynı konumdadır. Geliştirilebilir ve her bilimin alanına kolayca tatbik edilebilir özelliğine sahip aklı ilimlerdenidir.

Dünya, biri doğu diğeri batı olmak üzere iki hukuk anlayışına sahiptir. Kudüs-Mekke ekseninde gelişmiş olan doğu hukuk anlayışına temel teşkil eden esaslar ki kısaca Sâmî hukuk sistemi denmektedir. Atina-Roma ekseninde gelişmiş olan batı hukuk anlayışına temel teşkil eden esaslara da Ârî hukuk anlayışı denmektedir. Her iki anlayışın kendilerine özgü felsefeleri mevcuttur. Bununla birlikte doğu hukuk anlayışının tarih bakımından en son halkasında delil olarak yer alan sabit metin Kur'an-ı Kerim vasıtasıyla, batı kültürünün yabancı olduğu bir metot geliştirmiştir. İşte bu metot, doğu kültürüne özgü bir bilim olarak fıkıh usûlü diye isimlendirilmektedir.

Fıkıh usûlü başlangıçta, ilahi mesajlar içeren metin olan Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması ve yorumlanması için zamanındaki kendi dışında kalan kültürlerin etkisinden uzak bir şekilde ortaya çıkmıştır. Erken devirde yazılan Muhammed b. İdris eş-Şâfi'nin er-Risale'si, fıkıh usûlü ilminin, üzerinde filizlendiği temel eserdir. Zamanla, İslâmiyet'in yayıldığı coğrafyanın genişlemesi nedeniyle farklı düşüncelerle karşılaşmış ve yeni sentezler oluşturulmuştur.

XIX. asra gelindiğinde genelde İslâm dünyası özelde Osmanlı Devleti'nde fıkıh usûlü alanında öncekilerin tekrarı olan eserler kaleme alınmıştır. Bunun yanında bazı ilim adamları tarafından da bu konuyu tartışmaya açan makaleler yazılarak gündeme taşınmıştır. Böylece fıkıh usûlü ilminin, başlangıçta oynadığı aktif rolünü kazanmasına gayret gösterilmiştir. Bunların kritik edilerek gün yüzüne çıkarılmasının Türk ilim hayatına katkı sağlayacağı bir gerçektir. Cumhuriyetin kuruluşuna fikrî altyapı sağladığı kanaatine vardığımız bu dönem fıkıh usûlü alanında yapılan çalışmalar açısından aydınlatılmaya çalışılmıştır.

VI

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

STUDIES ON METHODOLOGY OF ISLAMIC JURISPRUDENCE IN 19TH CENTURY

(1800-1923)

Hasan ÖZKET

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Halil İbrahim ACAR

2003- PAGE: 10+143+1

Jury: Assoc. Prof. Dr. Halil İbrahim ACAR

.....

Methodology of islamic jurisprudence (Usûl al-Fıqh) is an original science which has been formed with hypotheses that have become the rules from which Islam law and Usûl al-Fıqh have been produced. It is one of the rational sciences which is progressive and easily applicable to every field. In Islam history, Usûl al-Fıqh has especially been applied to arriving at decisions and become well-known. So it is a science of interpretation. Not only does it comprise the priorities and importance of mathematics and logic in positive sciences but it has also got the same condition among Islam Sciences.

The principles which forms the Eastern Law understanding developed in the area of Jerusalem and Mecca are shortly called 'Semitic Law System'. The principles which form the Western Law understanding developed in the area of Athens and Roma are called 'Aryan Law Understanding'. Each understanding has got its own philosophies. However, the Eastern Law Understanding developed a method, which western culture is unfamiliar with, via the fixed text 'Qur'an Kerim' which stands for a proof in the last chain of the Eastern Law Understanding. That method is called 'usûl al-Fıqh' which means the principles of the hypotheses of thought as a science special to Eastern culture.

In the beginning, Usûl al-Fıqh appeared as far from the effects of the other cultures of its own time to understand and interpret Qur'an Kerim which is a text contains religious messages. The first work which was written in the early era is 'ar-Risala' written by Muhammad b. İdris aş-Şafi'i'. As time passed by, different ideas were met and new syntheses were formed because of the fact that many scientists concentrated on this issue, there were a few scientists who were worried about being under the effects of different cultures.

At the beginning of 19th century, Islamic world in general, ottoman state in specific, the works which that are the repeat of the previous studies about the methodology of Islamic jurisprudence have been written. Besides, some scholars have written the articles which open this fact to the discussion in order to take it into agenda. In this way, the science of methodology of islamic jurisprudence, which took an active role at the beginning, has been attempted to be achieved once again. It is a fact that the interpretation and presentation of these Works will make a progress in the Turkish Science Life. It is necessary to handle and study this era with its many aspects. We are of the opinion that this era provided the foundation of the Turkish Republic with the intellectual substructure.

ÖNSÖZ

Türk hukuk tarihi açısından önem arz eden İslâm Hukuk Usûlü, genelde İslâm dünyasında ilim olarak etkisini sürdürse de pratikte kullanılmamakta olduğu görülmektedir. Günümüzdeki Türk hukuk anlayışına temel teşkil eden mantığın önemli ipuçlarından bir çoğunun bulunduğu Osmanlı Devletinin 1800-1923 yılları arası -XIX. yüzyılı kapsayan dönem- araştırma konumuzun zaman dilimini, özelde Osmanlı Devletinin merkezi, genelde ise İslâm dünyasının tümü de zeminini oluşturmaktadır.

İslâm hukukunun üretildiği deneyimlere dayalı kaidelerin bir bilim halinde oluşan kısmı fıkıh usûlü ilmi diye isimlendirilmektedir. Bu bilimin, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına denk düşen periyotta İslâm dünyasındaki yeri ve etkilerini de az çok göstermektedir. Bu nedenle, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalındaki değerli Fıkıh hocalarımın birlikte önerdikleri konular arasından "XIX. Asır İslâm Hukuk Usûlü Çalışmaları (1800-1923)" adlı konu dikkatimi çekmiştir.

Araştırmaya kütüphanelerden, kataloglardan ve o devirde yayınlanmış dergilerden taramalar yapıp materyaller tespit edilerek başlandı. Elde edilen materyaller hakkında sonradan yapılan değerlendirmeler de elde edilmeye çalışıldı. Konularında uzman olan bilim adamları ile görüşmeler yapılarak onların fikirlerinden de istifade yoluna gidildi. Toplanan materyallerin değerlendirilmesinde konunun dağılmasını önlemek için, 1800-1923 yılları arasında Osmanlı bakiyesi ilim adamları ve diğer yerlerde bulunan çağdaşlarının ele aldığı fıkıh usûlü ile ilgili metin, şerh, haşiye, talik, konferans ve makaleler ele alınmıştır. Yazarlar 1923'ten sonra vefat etmiş olsalar da anılan tarihten önce yazdıkları fıkıh usûlü ile ilgili eserler değerlendirmeye alınmıştır.

Araştırma 'Giriş' ve 'İki Bölüm' olarak oluşturuldu. Giriş bölümünde konunun kapsamı ve problem belirtilmiştir. Aynı zamanda fıkıh usûlü ilminin XIX. asra kadar geçirdiği gelişmelerin kısaca tarihçesinin yanında devrin siyasi ve ilmi durumu ile yenilikler üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde ise, XIX. asırda fıkıh usûlü ilmine ait yazılan kitaplardan ana metinler ele alınmıştır. Şerh, haşiye ve talikler de ayrıca sıralanarak verilmiştir. Bölümün sonunda kitaplarla ilgili genel değerlendirmeler yapılmıştır. Müelliflerin

VIII

doğum ve ölüm tarihlerinden bilinenler yazılmıştır. Sadece ölümü tarihi bilinenlerin ölüm tarihi olduğunu belirtmek maksadıyla ö. işareti kullanılmıştır. Tarihler verilirken miladî takvim kullanılmaya özen gösterilmiştir. Yabancı yazarlar dipnot ve kaynaklarda yazılırken isimleri öne alınarak yazılmışlardır.

İkinci bölümde de konu ile ilgili tespit edilen makaleler ve diğer değiniler ele alınarak sunulmuştur. Her iki bölümde konu başlıkları kitap ve makale sahiplerinin isimleri ile verilmiştir. Ancak şerh, haşiye ve talikler ise hangi şahısların hangi eserleri üzerinde yapılmışsa onlardan verilmiştir. Çalışma, araştırma konusunun geçtiği zaman diliminde ortaya çıkan bilgiler doğrultusunda yapılan Sonuç değerlendirmesi ile bitirilmiştir.

Konunun işlenmesinde yardımları için kıymetli vakitlerini işgal ettiğim, tavsiye ve yönlendirmelerde bulunarak katkı sağlayan Prof. Dr. Mustafa BAKTİR ve Prof. Dr. Beşir GÖZÜBENLİ'ye, ayrıca geniş kaynaklar ve çeşitlemede öneriler sunan Prof. Dr. Muhsin KOÇAK'a özel teşekkürlerimi sunmayı bir borç telakki ediyorum. Özellikle konunun seçiminden sonuna kadar büyük bir sabırla yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Halil İbrahim ACAR'a teşekkürlerimi sunuyorum. Katkıları bulunan diğer şahsiyetlere de ayrıca teşekkür ediyorum, çalışmayı ilim dünyasına hediye ediyorum.

ERZURUM-2003

Hasan ÖZKET

IX

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi.
a. g. e.	: Adı geçen eser.
as	: Aleyhi selam.
b.	: Bin, ibn.
bk.	: Bakınız.
bl.	: Bölüm.
bs.	: Baskı.
c.	: Cilt.
çev.	: Çeviren, Tercüme eden.
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı.
Ef.	: Efendi.
haz.	: Hazırlayan.
Hz.	: Hazreti.
İst.	: İstanbul.
İÜEdb. Fak.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
krş.	: Karşılaştırınız.
Ktp.	: Kütüphane, Kütüphanesi.
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı.
m. ö.	: Milattan önce.
Muh.	: Muhakkik, Tahkik eden.
Mukd.	: Mukaddime.
MÜİFV	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı.
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
nr.	: Numara.
ö.	: Ölümü.
ra	: Radiyallahu anh.
s.	: Sayfa.
sad.	: Sadeleştiren.
sav	: Sallallahu aleyhi vesellem.
str.	: Satır.

X

Sül.	: Süleymaniye.
sy.	: Sayı.
ŞİA	: Şamil İslâm Ansiklopedisi.
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi.
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
trc.	: Tercüme eden, çeviren.
ts.	: Tarihsiz.
vd.	: ve devamı.
vr.	: Varak, yaprak.
Yay.	: Yayınevi, Yayınları.

GİRİŞ

1. XIX. ASRA DEĞİN İSLÂM DÜNYASINDA FIKIH USÛLÜ ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

1. 1. Araştırma ve Kaynaklar

1. 1. 1. Problem

Bugün çeşitli ilimler kendilerine has ve diğer ilimlerle olan ortak alanlarında baş döndürücü ilerlemeler kaydederek hayatın her sahasında önemli bir yer kazanmışlardır ki bu, genel bir kabuldür. Bu ilerlemeleri sağlayan faktörler arasında en önemlisi, ilimlerin kendilerine özel, ilmî metotlarının geliştirilmiş olmasıdır¹. Bu ilmî gelişmeler genel olarak geride kalan birkaç yüzyılda meydana gelmiş olmakla beraber, bunların esas olarak insanlık tarihi kadar eski devirlerden başlayan kültür birikiminin bir neticesi olduğunu da hatırlatmaya bilim adamları tarafından dikkat çekilmektedir². Genel tarihi gelişmenin bu şekilde belirlenmesi, Osmanlı Devletinin kuruluşunda tevarüs ettiği, özellikle hukuk ilmi metodu zamanla hangi duruma geldiğinden dolayı üretkenliğini bitirdi ve başka ülkelerin hukukunu alma ihtiyacında kaldı? sorusunu ortaya koymaktadır. Hukuk ilmi açısından bu sorunun cevabı Osmanlı Devletinin son asrında bulunmaktadır.

İlk çağlardan günümüze kadar uzanan süreçte ilimlerin genel yada özel metotlarında yaşanan gelişmelerin neler olduğunu tespit etmek, kısacası herhangi bir ilmin özel metodunun tarihini ve felsefesini tanıyarak, bu metodun, bulunulan noktada hangi açılımlara yardımcı olacağının araştırılması önem arz etmektedir. Bu ve önceki sorudan hareket ederek araştırmanın ana gayesi; genelde İslâm dünyasında özelde ise Türk tarihinde XIX. yüzyılda meydana gelen hadiselerin altyapısını oluşturan dinamiklerden, fıkıh usûlü ilminin özgün yerini ve gelişmelere katkısını araştırmak ve geleceğe ne gibi yardımları olabileceğini tespit etmektir. Çünkü, Hukuk -felsefesi- ilmi araştırmacıları ve konunun otoriteleri, genel anlamda konu ile ilgili bir araştırma ortaya koyarlarken doğu ve batı diye

¹ Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukukî İslâmîyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yay., İstanbul, 1985, I, 40.

² Aydın, Cemal, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, ts., s. 36.

bir ayrımla konuya başlamaktadırlar. Bu durum, zaman zaman belirtilmekle beraber bazen de konuya konan başlıklarla kendini belli etmektedir. Hukuk İlmi üst başlığı altında, kaçınılmaz olarak alt başlıklarda ortaya çıkan doğu ve batı ayrımı, “İslâm Hukuk tarihi tetkiklerimizin dışında kalmaktadır³.” denilerek, doğu hukuk ilmi araştırma kapsamından çıkarılıp geniş bir şekilde batı hukuk ilmi anlatılıp işlenmektedir.

Yukarıda belirlenen ayrımla dünyada biri Yunan, Roma, Kelt ve Cermen veya daha umumi bir ifade ile ârî ve diğeri de sâmi anlayış olmak üzere temelde iki ayrı hukuk telakkisinin mevcut olduğu görülmektedir⁴. “Ârî hukuk sistemi üzerinde gelişen bugünkü batı hukuku, batı kültür alemi, batı dünya görüşü ve hayat anlayışı içinde mütalâa edilir ve bunu Yunan-Lâtin veyahut Atina-Roma mihveri temsil eder. Sâmi hukuk sistemi üzerinde gelişen bugünkü doğu ki onu da İsrail-Arap (Filistin-Hicaz) veyahut Kudüs-Mekke mihveri temsil etmektedir; bu iki hukuk sistemi diyalektik zıtlar olarak karşılaşmaktadırlar⁵.”

Görüldüğü gibi genel olarak Hukuk İlmi alt başlığında araştırılan Batı Hukuk İlmi’dir. Diğer alt başlık olan Kudüs-Mekke mihverinin temsil etmiş olduğu belirtilen Doğu Hukuk İlmi - açık ifade ile İslâm Hukuk İlmi - orijinal adıyla Usûlü’l-Fıkıh İlmi- özel bir ihtimamla araştırılmalıdır⁶. Bu nedenle, alanında, belli devirlerin ve şahısların konu edinilerek yapılan diğer benzer araştırmaların⁷ yanında, konu ve zaman dilimi açısından tamamlayıcı bir özelliğe sahip olacak bu araştırma mevcut boşlukları doldurmayı hedeflemektedir.

³ Çağıl, O. Münir, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, İstanbul, 1963, s. 183.

⁴ Ostorog, Count Leon, *Ankara Reformu*, trc. Y. Ziya Kavakçı, İÜEd. Fak. Yay., İstanbul, 1972, s. 21.

⁵ Çağıl, Orhan Münir, *Hukuk Başlangıcı Dersleri*, s. 183.

⁶ Sava Paşa’nın ve Hüseyin Atay’ın Fıkıh Usûlü isminin bilimlerdeki karşılığını ararlarken karşılaştıkları güçlükler bu ilmin özgün bir bilim olduğunu göstermektedir. bk. Sava Paşa, *İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*, trc. Baha Arıkan, Ankara, 1955-56, I, 13; Hallaf, Abdülvahhab, *İslâm Hukuk Felsefesi (İlmu Usûlü’l-Fıkıh)*, Giriş ve Notlar Ekleyerek çev. Hüseyin Atay, AÜ Basimevi, Ankara, 1973, s. 20 vd.

⁷ bk. Kavakçı, Y. Ziya, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâ el-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara, 1976; Cici, Recep, *Osmanlı Dönemi İslam Hukuk Çalışmaları Kuruluşları Fatih Devri Sonuna Kadar*, Arasta Yayınları, Bursa, 2001; Kumbasar, H. Murat, *Taftâzanî ve Usûlü Fıkıh’taki Yeri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1990; Aydın, Hakkı, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul, 1991; Özket, Hasan, *Molla Hüseyin Ve Mir’âtü’l-Usûl Adli Eserinin Kaynakları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1992; Ok, Murat Paşa, *Ondokuzuncu Yüzyıl İslâm Hukukçuları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 1993.

Ayrıca, “din oyunu aktörlerine her yerde tesadüf ⁸” etmemek ve “Beşeriyette, din hakkındaki ihtisas ve vukuf, her türlü hurafelerden tecerrüt ederek, hakiki ulum ve fûnun nurlarıyla musaffa ve mükemmel oluncaya kadar ⁹” alanında bilimsel araştırmaların devam etmesi gerekmektedir.

1. 1. 2. Metot ve kapsam

Osmanlı Devletinin kuruluşundan 1800 yılına kadar geçen beş yüz yıllık zaman içerisinde yirmi yedi padişah değişirken, son bir yüzyılda ise dokuz padişah değişmiştir. Osmanlı Devletinde yaşanan bu siyasi kaynaklı değişimlerin yanında İslâm dünyasında da iktisadî, ilmî ve ictmaî değişim ve gelişmeler meydana gelmiştir. Cereyan eden olaylar özellikle Osmanlı devletinin büyüklük anlayışının getirmiş olduğu, gelişmeleri zamanında önemsememekten ve buna bağlı olarak kendi dışında meydana gelmiş olayların içselleştirilmesinde karşılaşılan uyumsuzluklardan kaynaklanmıştır. Bu gelişmeler ışığı altında devrin İslâm dünyasındaki aydınlarında oluşan, özellikle hukuk ilmi alanındaki kanaatlerin yazılı metinlere yansıyanlarını tespit etmek maksadıyla, imkanlar ölçüsünde ilgili literatür kütüphanelerden ve otoritelerinden çeşitli bilgi yardımları vasıtasıyla taranmıştır¹⁰. Elde edilen materyallerin sağladığı bilgi doğrultusunda, Türk Hukuk Tarihi’nin ve fikriyatının daha iyi anlaşılabilmesi maksadıyla anılan asırlarda özellikle Osmanlı Devletinin merkezinde yazılan fıkıh usûlü eserleri ana metinler, şerhler, haşiyeler ve konu ile ilgili yazılmış bulunan çeşitli makaleler şeklinde sıralanarak tasnif edilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devletinin merkezinin dışında yazılan meşhur fıkıh usûlü ana metinleri de değerlendirmeye alınmıştır.

Her alanda geniş bir etki yaratmış olan Tanzimat ve bu çerçevede gelişen yorumların yer aldığı zamanın gazete ve mecmuaları da taranmış, konu ile direkt ilgisi olan makaleler ve anekdotlar da değerlendirmeye alınmıştır.

⁸ Atatürk, Kemal, *Nutuk*, İstanbul, 13. bs., 1973, III, 703.

⁹ Atatürk, a. g. e., III, 703.

¹⁰ ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A’lâm*, I-XI; Mecdî Efendi, Mehmed, *Hadâiku’s-Şakâik. Şakâiku Numâniyye ve Zeyilleri*, haz. Abdulkadir Özcan, I-V, İstanbul, 1989; Mustakimzâde, S. Saadeddin, *Devhatu’l-Meşâyih*, İstanbul, 1978; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu’cemu’l-Müellifin*, Dimaşk, 1960, I-XV; el-Merâğî, Abdullah Mustafa, *el-Fethu’l-Mübîn fî Tabakâti’l-Usûliyyin*, 2. bs., Beyrût, 1974, I-III.

1. 2. Fıkıh Usûlü İlmî

XIX. asırdaki fıkıh usûlü ile ilgili değerlendirmeyi yapmadan önce, ilmin oluşumu, gelişmesi, kırılma ve sapmaları açısından kısaca tarihî değerlendirmesini yapmak gerekmektedir. Çünkü, anılan asırda genelde İslâm aleminin özelde Osmanlı Devletinin daha önce emsalı yaşanmamış biçimde sosyal, ilmî, iktisadî ve ahlakî kurumların çözüm üretmede yetersiz kaldığı dönemdir. Bu nedenle, her alandaki hareketlenmelerin tarihi arka planını göz önünde bulundurma gereği, burada da önemini göstermektedir.

Fıkıh usûlü ilmi, kaynağı bakımından ilâhî/Kur'ân'a dayalı, oluşumu bakımından ise beşeri/aklî olan İslâm Hukuku'nun¹¹ ortaya konulmasını sağlayan özgün ve üst bir disiplindir. Büyük bilgin İbn Haldun (1334-1406) tarafından, İslâmî ilimler arasında en önemli, en şerefli ve faydası en çok olan ilimlerden¹² sayılan bu ilmin metodik bir disiplin olarak ortaya çıkmasına gerek duyuran vasıfların başında düşüncenin, bizzat kendisinin kanunlarını aramaya ihtiyaç hissettiği zaman ve medeniyet dilimi gelmektedir¹³. Buna, ilim adamlarının ortaya koyduğu hükümlerin ilmî kriterlerle sorgulama ve tartışmaya başlandığı zamandır, ifadesini de eklemek mümkündür. Bu ihtiyaç, söylenilenin doğruluğunun veya yanlışlığının, söyleyenin taşıdığı özelliklere göre tartışılmasının değil, söylenenin dayandığı prensiplere göre tartışılmasının doğru olduğunu kanıtlamaktadır¹⁴.

Hüseyin Atay'ın, fıkıh usûlüne "Birinci asırda kendisine ihtiyaç bulunmadığından ancak ikinci asırda ortaya çıkmıştır¹⁵." ifadesinde yer alan 'ihtiyaç bulunmama' yorumu hak ve hakikati tanıma nedeniyle sorgulamanın ve

¹¹ bk. Gökalp, Ziya, "Fıkıh ve İctimaiyyât" *İslâm Mecmuası*, c., I, sayı 2, s. 40-44; Sâbit, Halim, "İctimaî Usûl-i Fıkıh" *İslâm Mecmuası*, c. I, sayı 5, s. 145-150. Gökalp'ın makalesinde belirttiği ve Halim Sabit'in de "İslâm şeriâtı hem ilahî, hem de İctimaîdir" şeklinde anlaşılan ifadenin çağrıştırdığı tespittir. Kanaatimizce bu ilim, özelde bütün ilimlerin oluşmasına katkıda bulunan genel bir metot sunmaktadır. Seçilmiş bulunan 'fıkıh' kelimesinin yakın anlamlarını taşıyan bilmek manasındaki ilm, tanımak manasındaki marifet ve anlamak manasındaki fehm kelimelerinden farklı olarak derinlemesine bilmek, arka planını düşünmek anlamını taşıması kanaatimizi pekiştirmektedir. bk. Hassan, Ahmed, *İslâm Hukukunun Doğuşu ve Gelişimi-Usûl-i Fıkıh İlminin Doğuşu ve Gelişimi*, trc. A. Hakan Çavuşoğlu-Hüseyin Esen, İz Yay., İstanbul, 1999; Baktır, Mustafa, *Usûlü Fıkıhın Ortaya Çıkışı ve Günümüzdeki Önemi*, Yayınlanmamış Çalışma, Erzurum, 1993.

¹² İbni Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul, 1997, II, 501.

¹³ Fındıkoğlu, *Metodoloji I*, İstanbul, 1945, s.15.

¹⁴ bk. Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989, s. 175.

¹⁵ Hallaf, a. g. e., Giriş ve Notlar, s. 156.

tartışmanın olmayışını anlatıyorsa doğru kabul edilebilir. Usûlün olmadığını söylüyorsa -yukarıda anılan kurallı düşünme vasfı olan düşüncenin kendi kanunlarını araması henüz olmadığından dolayı- uygun görülmemektedir.

İslâmî ilimlerin tümü, başlangıç olarak, vahyin gelmeye yani Kur'an'ın yazılmaya başlandığı zaman dilimine dayandırılmaktadır. Ondan sonra geçen zaman içinde, etkilerine ve gelişmelere göre ortaya çıkan özellikler de göz önünde bulundurularak çeşitli devirlere ayrılarak incelenmektedir. Başlangıçta, sonradan usûlüddin diye isimlendirilen Kelam ilmi ile birlikte tanımı yapılan fıkıh usûlünün¹⁶ terkip ve ilmin özel adı olmak üzere iki ayrı şekilde tanımı yapılmaktadır. Terkip tanımında öncelikle terkinin unsurları tanıtılmaktadır. "Fıkıh" kelimesi sözlükte, bir şeyi bilmek ve derinlemesine anlamak¹⁷ anlamındadır. Bilim dilinde ise, Hanefiler tarafından hukuk açısından "İnsanın, amel yönüyle -pratik hayatta- lehinde olanları -haklarını- ve aleyhinde olanları -vazifelerini- bilmesidir¹⁸." şeklinde tarif edilmektedir. Şafiîler tarafından da "İşlenen amellerin şer'î hükümlerini tafsîlî -ona ait açıklanmış- delillerden bilmektir¹⁹." şeklinde tanımlanmaktadır. "Asl" kelimesi sözlükte herhangi bir şeyin alt kısmı, dibi²⁰ anlamına gelmektedir. Bilim dilinde ise delil, tercih, kendisine kıyas edilen bir şey ve kaide manalarına nakledilmiştir ve çoğulu olan "usûl" kelimesi²¹ kullanılmaktadır. "Fıkıh" ve "usûl" kelimelerinden oluşturulan isim tamlaması ile "fıkhın asılları" anlamında bir terkip elde edilmiştir. Böylece, Fıkıh Usûlü'nün, bireysel davranışlara verilecek hükümlere, delillere dayalı

¹⁶ Ebu Hanife'nin Fıkhü'l-Ekber adlı itikadı konuları anlatan eseri ilmin başlangıcındaki birlikteliğin örneğidir. Fıkıh usûlü, "Allah Teala'nın fiil, zât ve sıfatlar bakımından tenzihini gaye edinen Usûlüddin ilminden farklıdır. Aynı şekilde, fakihlerin aslî ve fer'î meseleler üzerindeki ihtilaflarını konu alan İlmu'l-Hilaftan da farklıdır. Yine o, ameli hükümleri şer'î delillerinden istinbat etmeksizin sadece nakille yetinerek bunları bablar halinde inceleyen Fıkıh ilminden de farklıdır. bk. Hanefî, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, çev. Muharrem Tan, İnsan Yay., İstanbul, 1994, s. 139.

¹⁷ İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Kahire, XVII, 418.

¹⁸ Mollâ Hüsrev, Muhammed b. Feramerz, *Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl*, İstanbul, 1899, s. 15 vd.

¹⁹ el-İsnevî, Cemaluddin Abdurrahim, *Nihâyetü's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl*, Kahire, 1343, I, 22; Mollâ Hüsrev, a. g. e., s. 17 vd.

²⁰ İbn Manzûr, a. g. e., XII, 16.

²¹ el-İsnevî, a. g. e., I, 7; Mollâ Hüsrev, a. g. e., s. 18; el-Ensârî, Muhammed b. Nizâmuddin, *Fevâtihu'r-Rahamût bi Şerhi Müsellemü's-Sübût*, Bulak, 1903, I, 8,

olarak derin düşünme ile ulaşmayı sağlayan içtihat prensipleri²² anlamında olduğu görülür.

Bazı ilim adamlarına göre bu terkip, menkul bir isim olarak ilmin özel adı olmuştur. Buna göre fıkıh usûlü “Şer’î hükümlerin şer’î delillerle sabit olması, şer’î delillerin de şer’î hükümleri ispat etmesi bakımından, bu delil ve hükümlerin durumlarının bilindiği bir ilimdir²³.” şeklinde ilmin özel adı açısından tanımlı yapılırken, konusuna göre de tanımlı yapılmış olmaktadır²⁴.

Fıkıh usûlü ilmini derleyip toparlamaya, özgün bir ilim olarak erken devirde yazıya aktarmaya gelince, bu şerefin İmam Şafi’î (767-820)’ye ait olduğu inkar edilmesi mümkün olmayan bir hakikat olarak ortada durmaktadır²⁵.

İmam Şafi’î’nin erken devir usûl kitabı olan Risâle’sinde ilmin zımında fıkıh usûlü ilminin kapsamına işaretlerle “nassları bilmek ve bunlardan hüküm çıkarmak²⁶” şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Bu devri takip eden orta devirdeki usûl kitaplarından Âmidî (1156-1233)’nin İhkâm’ında fıkıh usûlü ilminin kapsamının “Kelâm, Arapça ve şer’î hükümler bilgisi” olduğu belirtilmiştir²⁷.

Müçtehit imamlar devrinden sonra yapılan şerh çalışmalarındaki fıkıh usûlü ilmine dair bilgiler incelendiğinde, kendisini oluşturan ve olgunlaştıran Tecvîd, Lügat, Sarf, Nahiv, Me’ânî, Beyân, Bedi’î ve Mantık bilimlerinin olduğu görülür²⁸.

Fıkıh usûlünün konusunu, sadece deliller²⁹ olduğunu kabul edenlerin yanında, aslî ve fer’î delillerden hepsi ve bunlardan üretilen hükümlerin tümüdür³⁰, diyenler de vardır.

İşlevi ise bireyler için dünyada ve ahirette saadete kavuşmak maksadıyla şer’î hükümlere ulaşarak onları tanımak ve uygulamak³¹, olarak belirtildiği

²² Mollâ Hüsrev, a. g. e., s. 15.

²³ Mollâ Hüsrev, a. g. e., s.11 vd.

²⁴ Seydişehrî, Mahmûd Es’ad, *Telhîs-i Usûl-i Fıkıh*, İzmir, s. 8 vd.; Ayrıca bk. Seydişehrî, Mahmûd Es’ad, *Tarih-i İlmi Hukuk*, İstanbul, 1912, s. 136.

²⁵ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Hukuk Etüdleri*, trc. Ali Kuşçu, İstanbul, 1984, s. 51 vd.

²⁶ eş-Şafi’î, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Muh. Muhammed Seyyid Geylânî, İstanbul, 1985, s. 14 vd.

²⁷ el-Âmidî, Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru'l-Kitâbu'l-Arab, 3. bs. Beyrût, 1986, I, 24.

²⁸ bk. İzmirli, İsmail Hakkı, *Usûl-ı Fıkıh Dersleri*, İstanbul, 1912, s. 2 vd.

²⁹ Âmidî, a. g. e., I, 23.

³⁰ Mollâ Hüsrev, a. g. e., s. 21

³¹ Mollâ Hüsrev, a. g. e., s. 21; Âmidî, a. g. e., I, 24.

görülmüştür. Çünkü Kudüs-Mekke mihverinin dünya görüşüne göre hayat sadece dünya hayatından ibaret değildir. Ahiret hayatı ile bir bütünlük oluşturmaktadır.

Konunun ana başlığı olan Hukuk İlmi'nin bazı farklılıklara rağmen alt başlıklarıyla, fıkıh usûlünün özellikle dünya, dolayısıyla ahiret saadetine ulaştırmada ortak olan birbirlerine bağlantılı temel vazifesi şöyle izah edilebilir:

Genelde Hukuk ve Hukuk İlmi, sosyal gerçeklerin bütününe gözönünde bulundurmak durumundadır. Sadece, bu gerçeklerin neticesi ve pasif bir sistematik yankısı değil, sosyal realiteyi aktif olarak şekillendirip seviyesinin yükselmesini sağlar ve insanlığın, hayrın ve adaletin hizmetinde tanzim edilmesinin yollarını arar. İnsanın olaylara sadece uyum sağlaması değil, aynı zamanda o olaylara ilim yoluyla yön vermesi gerekir. Yani, dış alem iç alemini uyandırır ve bir dereceye kadar geliştirir; iç alem de dış aleme şekil ve hüviyet verir, ruh ve hayat bahşeder. İç alem karanlıksa o vakit dış alem bir hercümerçtir, bir kaostur. İç alem aydınlıksa dış alem de muvazeneli ve ahenklidir, nizamlı bir bütündür, bir kozmozdur³².

Bu tespit, bireylere yol gösteren fıkıhın, hukuk ile olan irtibatını çarpıcı bir şekilde izah ederken aynı zamanda, müçtehit ve fonksiyonlarını anlatması bakımından da önem arz etmektedir. Bu vesile ile de fıkıh usûlü ilminin konu, kapsam ve işlev bakımından muazzam bir kompleks olduğu görülmektedir. Bu arada, hukuk ilminin sosyal yapı ile yakından alakalı olması açısından Abdülmecid es-Sağîr'in de belirttiği gibi fıkıh usûlünün toplumun siyasi yapısından etkilenip etkilenmediği de ayrıca araştırılması gereken konulardandır³³. Biz bu çalışmamızda araştırılan devrin siyasi yapısına kısmen değinmiş olacağız; ancak, genel olarak bu konu başlı başına araştırılması gereken ve bir çok sosyal faktörü kapsayan derinlemesine bir meseledir ki, bu şekliyle bizim araştırma konumuzun dışına taşmaktadır.

Sistematik bir ilim olan Fıkıh usûlü ilminin, yazılı metin halinde ortaya çıkmasının dışında, belli bir zamana ve mekana yada şahsiyete bağlı kabul edilmesi uygun bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Çünkü, yukarıda belirtildiği gibi fıkıh usûlü ilmi birçok ilmin birleşmesinden oluşmaktadır. Bu nedenle önceki

³² Daha geniş bilgi için bk. Çağır, a. g. e., s. 185 vd.

³³ Zeyn, İbrahim Muhammed, "el-Fikru'l-Usûlî ve İşkâliyetu's-Sulta el-İlmiyye; Kıraa fî Neş'e İlmi'l-Usûl ve Makasidu's-Şeri'a" *İslâmiyyetu'l-Marife*, c. I, sayı 1, Haziran, 1995, s. 155.

düşünürlerin katkıları inkar edilmeyecek kadar çoktur. Bu bağlamda, zamanla bu ilmin konuları içinde yer alan bir çok kavram, daha önceki filozofların ve düşünürlerin fikirlerinde görülmektedir. Mesela, Platon'un (Eflatun) (m. ö. 427-347) *Devlet* adlı eserinin muhtelif yerlerinde hakim, hüküm ve ne ile hüküm verileceği, hakimın hüküm verme yetkisinin nereden kaynaklandığı gibi konular tartışılmıştır³⁴.

Temelde, düşüncenin prensipleri anlamına gelen fıkıh usûlü, bir ifadeden, sözlüklerle anlaşılma imkanı olmayan anlamları çıkarma sanatıdır, denilebilir. Nitekim Hz. İsa (as), dirilişle ilgili soru soranlara "Tanrı'nın size bildirdiği şu sözü okumadınız mı? 'Ben İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı ve Yakup'un Tanrısıyım' diyor. Tanrı ölümlerin değil, yaşayanların Tanrısıdır"³⁵ cevabını verir. Burada, onların geçmişteki Rabbi demediğini, şimdiki Rabbi dediğini belirterek İbrahim, İshak ve Yakub'un yok olmadıklarını, aksine ölümle farklı bir hayatta yaşadıklarını, dolayısıyla ölümden sonra da bir hayatın olduğunu onlara anlatır. Çünkü, metodik olarak yapılan açıklamalar muhatabın onu kabul etmesine yardımcı olmaktadır.

Bu bağlamda, tarihte dil var olduğundan beri, yazıya geçirilmemiş olsa da usûl yani metodoloji varolmuştur³⁶ ve gerek konuşmada gerekse anlamada dile yeni şeyler katabilmede aktif rol oynamıştır. Dil, insanı insan yapan ve hayvanlarda bulunmayan bir meleke durumundadır. İnsan düşünen varlıktır, denildiğinde, usûlü, yani denenmiş varsayımları olan varlıktır, denmiş olur³⁷. Bunun içindir ki fıkıh usûlü, derin düşünme anlamındaki 'fıkıh' kelimesinden dolayı düşünme kuralları şeklinde anlaşılmaktadır³⁸.

Dilde insanların sonradan keşfettikleri gramer kuralları gibi benzer kaideler, aynı şekilde düşünce ve usûlde de vardır. Dolayısıyla düşünmenin de sonradan keşfedilen ve kendine özgü kuralları bulunmaktadır. Kuralların bu varoluş ve

³⁴ Platon, *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu- M. A. Cimcoz, İstanbul, 1962. s. 70 ve 178.

³⁵ *İncil 'Matta'*, s. 22', Kaya Yay., İstanbul, 1996, s. 56.

³⁶ Küçük, Hasan, *İslâm'da ve Batıda Mantık*, MÜFV Yay., İstanbul, 1988, s. 19; Atay, a. g. e., s. 156.

³⁷ Bilgi teorisi, bilmekle ilgilidir, bilmenin bilimidir. Buna karşılık mantık, düşünmenin bilimidir. Ancak, düşünmek, bilmenin belirli bir biçimi, belirli bir türüdür. Bundan dolayı da mantık bilgi teorisinin bir bölümüdür. bk. Aster, Ernst Von, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, 3. bs., Sosyal Yay., İstanbul, 1994, s. 11.

³⁸ bk. el-Gazzâlî, Ebu Hamîd Muhammed, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Mısır, 1942, I, 4.

gelişme sürecine İslâm uygarlığının katkısı bağlamında bakıldığında tarihî süreç şöyle özetlenebilir.

Allah Teâlâ'nın dilediği mesajını Hz. Muhammed (sav)'e indirmeye ve Kur'an'ın yazılmaya başlandığı andan son vahyin geldiği zamana kadar geçen vakit vahiy, yani Kur'an-ı Kerim'in gelme dönemidir. Vahyin yirmi iki yılı biraz aşan bir zaman dilimini kapsamasına karşın, fonksiyonları farklı iki ayrı mekanda gerçekleşmiştir. Bu nedenle vahiy, geldiği mekan bakımından Mekke ve Medine dönemleri diye ikiye ayrılmaktadır.

Mekke dönemi Hz. Peygamberin hayatının kırkinci senesine denk gelen Ramazan ayının yarısından sonraki günlerden başlar, elli dördüncü senesinin Rebi'ulevvel ayının ilk günlerine kadar devam eder. Yaklaşık on üç yıllık bir zamandır. Kur'an-ı Kerim'in hacim olarak yarısından fazlasının bu dönemde indiği bilinmektedir. İnanç açısından olsun pratik açısından olsun işlevsel olarak sonraki döneme nazaran -doğal olarak- etkisini gösterememiştir. Bunda, -her zaman olduğu gibi- vahye muhatap olan insanların psikolojik bakımdan mevcut önyargılarının payı büyüktür.

Hz. Muhammed (sav)'e indirilen Kur'an-ı Kerim tebliğ edilenlerin kalıcı olması için, vakıalara göre peyder pey gelmiştir. Farklı inançlara sahip Mekke toplumuna ve benzeri toplumlara hitap eden ayetlerin özünü, insanların putlara tapınmaktan kurtarılıp "Allah'tan başka ilahların olmadığına" yönlendirilmesi teşkil etmektedir³⁹. Bu nedenle Mekke devrinde teşrî olaylarına fazlaca rastlanmamaktadır. Buna karşılık, gelmiş olan vahiy, insanlara hitap etmekte takip ettiği metot vasıtasıyla, özellikle Mekke dışındaki insanların bu dine önem vermelerine vesile olmuştur.

Medine dönemi, Mekke döneminin bittiği andan Hz. Peygamberin hayatının altmış üçüncü yılına denk gelen Zilhicce'nin 9. gününe kadar geçen zamandır. Bu devir yaklaşık on yıl sürmüştür ve vahyin hacim olarak yarısına yakın miktarı -inanç ve pratik açısından önemli etkiler gösteren kısmı- bu dönemde inmiştir.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettikten sonra, teşrî hız kazanmış, daha geniş bir şekilde ortaya çıkan problemlere hüküm istinbatı için delil olabilecek ayetler inmiştir. Herhangi bir konuda ayetin gelmesi, mutad süreyi aşınca,

³⁹ Hallâf, Abdulvahab, *İslâm Teşrîi Tarihi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara, 1970, s. 11.

Hız.Peygamber hükmün kendi içtihadına bırakıldığını anlamış⁴⁰ ve problemi çözmek için, var olan Kur'an ayetlerini delil olarak içtihat etmiş ve hüküm vermiştir. Verilen hükmün yanlış olması durumunda vahiy yoluyla uyarılıp düzeltilmiştir⁴¹ ki, bu özelliği ile Hz. Peygamberin içtihadı sonraki devirlerde gelen müçtehitlerin içtihatlarından ayrılmaktadır.

Hukuk ilminde sadece Müslümanlara ait bir ilim ve disiplin⁴² olan fıkıh usûlünün zengin kavramlarının temeli de bu devrede atılmıştır. Bunlar Hz. Peygamberin Kur'an-ı Kerim teorisini pratiğe aktarma esnasında kullandığı metodun bileşenlerinden, yani sünnetten başka bir şey değildir ve Hadis külliyyatı içerisinde günümüze kadar gelebilmiştir.

Yemen'e kadı olarak gönderilen Muaz b. Cebel (ra)'e Hz. Peygamberin, ne ile hükmedeceksin? sorusuna karşılık, Allah'ın Kitabı ile, ya onda bulamazsan? sorusuna, Allah Resûlü'nün Sünneti ile. Ya onda da bulamazsan? sorusuna da, re'yimle icthad ederek hükmü veririm, cevaplarını verdiğinde, "Allah Resûlü'nün elçisini Onun razı olacağı şekilde muvaffak kılan Allah'a hamd ederim⁴³" buyurdu. Bu karşılıklı konuşma içerisinde hüküm, Kitap, Sünnet, re'y ve içtihat gibi usûl terimleri bulunmakta ve en yetkili ağız tarafından tasdik edilmenin ötesinde, bunların belli bir disiplin içerisinde sıralandıkları da görülmektedir.

Müslümanlar ilk eğitime Mekke'de Kur'an'ı ezberlemekle başlamışlardır. Mekkeliler yazıyı bilmiyorlardı ve yazılı kitapları da yoktu. Bütün yazılı metinleri, Kabe duvarına asılan altı yüz civarındaki satırdan oluşan şiirlerden ibaretti. Tüccarlardan oluşan çok az kişinin okuma-yazma bildiği bilinmektedir. Onlar da bunu borç, alacak hesapları tutmak için kullanmışlardır. Kur'an ise altı yüz sahifeye doğru ilerlemiş ve önceleri Mekke'de zaman zaman evlerde toplanılmış, Kur'an-ı Kerim ezberlenmiş, namazlar onunla kılınmıştır⁴⁴.

⁴⁰ Hallâf, *İslâm Teşri Tarihi*, s. 16; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 56 vd.; bk. eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkiki İlmi'l-Usûl*, 1. bs. Dâru'l-Fikir, Beyrût, 1992, s. 426.

⁴¹ et-Tevbe 9/43; Abese 80/1-10.

⁴² Hamidullah, Muhammed, "Usûl al-Fıkıh'ın Tarihi" *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, çev. M. Fuad Sezgin, İstanbul, 1957, c. II, sayı 1, s. 1.

⁴³ Ebû Davûd, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistânî, *es-Sünen*, Beyrût, ts., el-Akdiyye, 11. Anılan hadis ile ilgili geniş bilgi için bk. el-Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik, *Kitabuu'l-İctihad*, muh. Abdulhamîd Ebû Zuneir, Dârulkalem, Dimaşk, 1987, s. 75, 2 nr. dip not.

⁴⁴ Hanefî, *İslâmî İlimlere Giriş*, s. 15.

Hicret ile Medine'ye geçilince, Hz. Peygamber Suffa okulunu kurmuş ve burada Kur'an, ezberlendiği gibi yazılmaya da başlanmıştır. Hz. Peygamber okuma yazma seferberliğine girişmiş, Bedir savaşı esirlerini, on Medineliliye okuma yazma öğretme şartı ile serbest bırakmıştır⁴⁵.

Peygamber ve Halifeler zamanında müminler, Hz. Peygamberin sorunlara karşı oluşturduğu çözümlerle hareket ettiklerinden Kur'an'a göre değil de sünnete göre amel etmiş görülmektedir. Bu durum, aynı toplumun hiçbir değişikliği bulunmayan aynı sorun ve çözümleri kapsamasından dolayı sadece onlara özeldir. Hz. Peygamberin Medine Vesikası diye bilinen ilk anayasa metni bunun açık göstergesidir⁴⁶. Başka türlü olma imkanı da yoktur. Çünkü Kur'an henüz tamamlanmamış, toplanmamış ve onu anlamak için gerekli ilimler gelişmemişti. Dolayısıyla Peygamber ne diyor ve yapıyorsa sahabeler de onu yapmışlardır. Hz. Peygamber'in yaptığı içtihatlar da bir yanılma, yani olaya uymayan çözüm getirmesi söz konusu olursa yukarıda belirttiğimiz gibi Cenabı Hak tarafından uyarılarak düzeltilmekteydi⁴⁷. Bu, vahiy devrine ve Hz. Peygamber'e mahsus bir durum olduğu daha önce belirtilmişti. Bundan sonraki devirlerde içtihatla ortaya çıkan, olaya uymayan çözümlerin bu şekilde düzeltilmesi söz konusu değildir. Fakat, İcma kriteri ile yani, bireysel kıyas olan bağımsız içtihatların ittifak oluşturması ve icma'a gitmesi, içtihadın doğru olup olmadığından çok çözüm getirip getirmediğini belirlemektedir⁴⁸. Vahiy parça parça geldiği için Hz. Peygamberin üstlenmiş olduğu rol, sonraki zamanlarda ortaya çıkan delillerin sıralanmasında, devrinde kendisine vahiyden önce yer vermektedir.

Sahabe devri, hukuki hayatı karakterize eden ve büyük ölçüde etki yapan nesil göz önüne alındığında, Hz. Peygamberin ahirete intikaliyle başlar ve raşid

⁴⁵ Her ne kadar Hz. Peygamberin Bedir esirleri hakkındaki, okuma-yazmanın da içinde bulunduğu fidye ile salıverme tasarrufu el-Enfâl 8/67-68 ayetleri ile uygun görülmediği ifade edilmiş olduğu ilim adamları tarafından, Ahmed İbn Hanbel'in Müsnedinde rivayet edilen hadise dayalı olarak söylene de, Hz. Peygamberin böyle bir seferberliği başlattığı genel olarak herkes tarafından bilinmekte ve kabul görmektedir. Dolayısıyla, anılan ayetlerin hadiste belirtilen olay ile ilgisi uzak görülmektedir. bk. Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, Beyrut, 1969, I, 244 vd.; Yusuf Musa, *Fıkıh-ı İslâm Tarihi*, trc. Ahmet Meylânî, İstanbul, 1983, s. 143 vd.

⁴⁶ Bu belge ile ilgili yorum için bk. Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, s. 37 vd.

⁴⁷ bk. et-Tevbe 9/43; Abese 80/1-2.

⁴⁸ Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, 2. bs., Selçuk Yay. İstanbul, 1992, s. 104; İctihatta aslolan isabet etmek değil, usulüne uygun içtihat etmektir. Hata edene bir, isabet edene iki sevap verilmesi bunu sağlamaktadır. Bu nedenle içtihadın çözüm üretip üretmediğine bakılır, usulüne uygun yapılan bir içtihadın doğruluk ve yanlışlık açısından değerlendirme yapılması işin doğasına aykırıdır.

halifeler devrinin sonuna yada sahabe neslinin bitimi olan hicrî ikinci asrın başına kadar uzanır⁴⁹.

Vahiy döneminde sorunlar Hz. Peygamber tarafından ve vahiy ile çözüldüğünden istişareye az yer verilmiştir. Sahabe döneminde vahiy kesilmiş olduğundan vahyin yerini istişare almıştır. Özellikle dört halife bilgili ve saygın kişiler olduklarından onların istişarî kararlarına müminler Peygamberin kararlarına uydukları gibi uymuşlardır. Bu sebeptendir ki iç güvenliği sağlamak için özel zabıtaya ihtiyaç duyulmamıştır.

Hz. Peygamberin irtihalinde Kur'an dağınık halde iken, hemen halifeler döneminin başında bir kitap haline getirilmiş birkaç nüsha yapılarak taşraya gönderilmiştir. Bu nüshalardan bazıları hâla mevcuttur⁵⁰.

Hz. Ebû Bekir (ra) ve Hz. Ömer (ra) 'ın, kendilerine ulaşan bir mesele hakkında hüküm istinbatı için takip etmiş oldukları yol, yukarıda Muaz hadisinde geçtiği gibi sırasıyla aslî delillerden Kitap ve Sünnet'e müracaat etmek olmuştur. Buradan istinbat edemedikleri hüküm için, sahabenin ileri gelenleri ile istişare etmiş ve icma ettikleri görüş ile hüküm vermişlerdir⁵¹.

Hz. Ömer, Ebû Mûsa el-Eş'ari'ye yazdığı bir mektupta meselelerin, hüküm verilmiş benzerlerinin bulunarak onlara kıyas edilmesini istemiştir⁵². Kendilerinden fetva istenmiş olan sahabeler de meselenin çözümü için içtihat etmiş, kıyas yapmış ve hüküm vermişlerdir⁵³.

Bu devrede çok sayıda teşrî' ile uğraşan şahıs olması nedeniyle vahiy devrindeki usûl terimlerine ek olarak icma ve kıyas eklenmiştir.

Özellikle fıkıh alanında kadın ve erkeklerden meşhur olmuş sahabeler yaklaşık yüz otuz civarındadır⁵⁴. Bunlar İslâm coğrafyasının genişlemesi sonucu çeşitli merkezlere dağılarak, İslâmiyet'in yayılmasına vesile oldukları gibi,

⁴⁹ Hallâf, *Teşrî' Tarihi*, s. 22; el-Hudârî, Muhammed, *İslâm Hukuk Tarihi*, çev. Haydar Hatipoğlu, 2. bs., İstanbul, 1987, s.135; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 109.

⁵⁰ Hanefî, *İslâmî İlimlere Giriş*, s. 23.

⁵¹ İbn Kayyîm, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-Muvakkı'in an Rabbi'l-'Alemin*, Muh. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Beyrût, 1987, I, 62.

⁵² İbn Kayyîm, a.g.e., I, 63.

⁵³ İbn Kayyîm, a.g.e., I, 203.

⁵⁴ İbn Kayyîm, a.g.e., I, 12.

bulundukları yerlerin ilim merkezi olmasını da sağlamışlardır. Başlıca merkezler Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Şam ve Mısır gibi yerleşim bölgeleri olmuştur⁵⁵.

Sahabe devirinin alimleri, delillerin tasnif edilmesini büyük ölçüde başarıyla yapmışlardır. Uygulamaya bakıldığında delillerin Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas şeklinde sıralanmış olduğu görülmektedir.

Sahabe devrinin sonlarında çeşitli bölgelere dağılarak, o merkezlerdeki fetva ve teşrî' görevini ellerinde bulunduran sahabeler, kendilerinden sonra gelen Tabi'ün neslini yetiştirmişlerdir. Medine ve Kûfe'de sahabe hayatta iken fetva veren Tabi'ün neslinden büyük şahsiyetler⁵⁶ bunların tipik örnekleridir.

Bu büyük alimlerden ilim tahsil etmiş olanlar, daha sonraki devirlerde İslâmî anlayışlarda etkili olacak öğrenciler yetiştirmişlerdir. Bu devirde usûl açısından kayda değer büyük gelişmeler olmuştur. Sonraki devirlerde mezhep imamlarının ortaya koydukları, delilleri değerlendirme biçimleri onların re'y ve hadis ekolu diye ikiye ayrılmasına vesile olmuştur.

Sahabiler devrinden başlayarak İslâmiyet hızla yayılmış, yeni ülkelerle ve yeni gelişmelerle karşılaşmıştır. Sünnetten öğrenilerek uygulananlar yetmemeye başlayınca Kur'an'ı Kerim'i yorumlama ihtiyacı doğmuştur. Ancak bu yorumlamanın nasıl ve kim tarafından yapılacağı belirgin değildi. Müçtehit ilim adamları da buna kısa zamanda çözüm bularak Kur'an'ı Kerim'i Sünnete göre yorumladılar. Yalnız bunların Sünnet ile Kur'an'ı Kerim'i eşit seviyede görerek bu işi başardıkları görülmektedir. Böylece usûl, yani metodik kurallara bağlı düşünme ortaya çıkmıştır⁵⁷.

Dört halifeden sonra gelen halifelerin çoğunluğunun genelde bilgisiz ve siyasi nedenlerle saygınlıklarını yitirmiş olmaları, bağımsız ilim adamlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Müminler saygınlıklarını yitiren siyasilerin istişari kararlarını güvenilir bulmamış, kendileri güvendikleri ilim adamlarından fetva almaya başlamışlardır. Böylece fıkıhçılar toplulukta saygın bir sınıf

⁵⁵ Hallâf, *Teşrî' Tarihi*, s. 23.

⁵⁶ Hallâf, a. g. e., s. 40.

⁵⁷ Fıkıhın ortaya çıkış sürecini ve Sahabilerin katkılarını Hz. Ömer (r.a)'ın Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazmış olduğu mektubu en iyi şekilde ve özlü bir biçimde anlatmaktadır. bk. İbn Kayyım, a. g. e., I, 85 vd.; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 175.

oluştururken gelişerek mezheplerin ortaya çıkmasına da vesile olmuşlardır. Ayrıca fıkıh ve fıkıh usûlü ilimleri de böylece doğmaya başlamıştır⁵⁸.

Emeviler zamanında Kur'an yazısı ile ilgili bazı teknik gelişmeler olmuştur. Şeklen birbirine benzer harfleri ayırmak için noktalamalar ve okuyuşu kolaylaştırmak için de harekelendirme bu zamanda yapılmıştır. Böylece Kur'an-ı Kerim, Arap olmayanlar tarafından da kolayca okunacak bir şekilde yazıya kavuşturulmuştur. Elimizde bulunan ve okuduğumuz Kur'an, icma ile böylece oluşumunu tamamlamıştır⁵⁹.

Birinci asırda bu gelişmeler olurken, devamında yaşanan Abbasiler döneminde Kur'an'a dayalı özgün oluşumlar tamamlanmıştır. Erken devirde bölge, üstad ve malzeme farkına dayalı Hicâz ve Irak ekolleri oluşurken bu dönemde ise hadis ve re'ye verilecek yer ve değer konusundaki prensip ihtilafları baş göstermiştir⁶⁰. Sonuçta, Abbasiler zamanında, sünnet uygulamasını esas alarak Kur'an-ı Kerim'i yorumlama ilminin yapıldığı fıkıh okulları doğmuştur⁶¹.

Daha önce arzedilen Muaz hadisinde, özetle belirtilen metoda uygun olarak İslâm uygarlığı iki safhada gelişmiştir: Birinci safha, ilk dört asırda tamamen Kur'an-ı Kerim'e dayalı ve kendi içinde oluşmuş uygarlık safhasıdır. Bu uygarlığın temeli, zımnında fıkıh usûlünün bulunduğu uygulamadır; ki bu ilmi Müslümanların keşfettiği ve geliştirdiği aşıkardır. Kendilerinden önce bilimsel olmaktan uzak tartışmalar söz konusu ise de, yazılı ve bilimsel olarak böyle bir ilim yoktu. Bunu geliştirirken de yabancı bir kültürden yararlanmış değillerdir. Tamamen Kur'an-ı Kerim'i anlama ve uygulama ile ilgili olan bu ilim, tüme varım metodu ile sonraları İslâm ve Batı uygarlıklarında müspet ilmin de dayanağı olmuştur⁶².

İslam dünyası kendisinden önceki üç bin yıllık eski uygarlıklardan Yunan, Pers, Hint ve Çin uygarlıkları ile karşılaşmaya başladığında, oralarda gelişmiş uygarlıklar bulmuştur. Müslümanların geliştirdiği Kur'an Uygarlığı ile üç bin yıllık insanlık uygarlığı başlangıçta çatışmaya başlamış ancak kısa zaman sonra

⁵⁸ bk. Ebu Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, trc. Abdulkadir Şener, İstanbul, 1978, s. 79.

⁵⁹ Kur'anıkerim Ebulesved ed-Düelî'nin iki öğrencisi olan Nasr b. Asım el-Leysî ile Yahya b. Ya'mer el-Advânî tarafından noktalanmıştır. bk. Hanefî, *İslâmî İlimlere Giriş*, s., 25.

⁶⁰ Karaman, a. g. e., s. 175.

⁶¹ Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, s. 177 vd; bk. Hassan, *İslâm Hukukunun Doğuşu*, s. 38.

⁶² İmam Şafî'nin yazmış olduğu er-Risâle böyle bir eserdir. Tamamen içinde bulunduğu kendine özgü kültürün ürünüdür. bk. Hanefî, *İslâmî İlimlere Giriş*, s. 140.

sentezlenerek ikinci safhası olan İslâm uygarlığını oluşturmuştur⁶³. Kur'an uygarlığı tamamen orjinal bir uygarlık olduğu, başka uygarlıklarla fiziki bir ilişkisi bulunmadığı halde bin yıl süren İslâm uygarlığı, Kur'an uygarlığı ile insanlık uygarlığının sentezinden oluşmuştur.

Kur'an uygarlığının getirdiği kendisine özgü önemli yenilikler vardır. O yeniliklerin başında içtihat kurumu gelmektedir. Böylece Müslümanların kendi aralarında ve ilişkide bulundukları diğer gruplarla olan sorunlarını aşma imkanı ortaya çıkmaktadır. Zaten fıkıh usûlü prensiplere bağlı kalarak delile dayalı içtihat yapma sanatıdır⁶⁴.

Bir diğer önemli yenilik de Kur'an'dan önce, insan aklının kesin sonuçlara varabileceğini savunan Filozoflara karşı⁶⁵ usûlcülerin kişilerin kendi başlarına kesin bilgiye ulaşamayacaklarını, kesin bilginin ancak bütün insanların ortak çabaları ve anlaşmaları ile elde edileceği ilkesini koymuş olmalarıdır. Bir kişinin aklı yerine topluluğun ittifakını, yani icma'ını getirmişlerdir. İcma, kesin doğrunun tespit edilmesini sağlayan önemli kriterdir⁶⁶.

Kur'an uygarlığının insanlığa öğrettiği önemli hususlardan bir diğeri de, bilinmeyenlerin bilinenlere benzetilerek çözülmesidir⁶⁷. Filozoflar bilinenlerin içinde olan bilinmeyenleri ortaya çıkarmakla çözümlere gitmişlerdir. Filozofların bu çözümü, kesin sonuçlara götürür ve gereklidir; ama yeterli değildir. Çünkü, yeni bilinmeyenlere ulaştırmaz. Yeni bilinmeyenlere ulaşmak için benzerlikten yararlanılmalıdır. Bu da kesin sonuçlara değil, tahminlere götürür ama bu sayede

⁶³ Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *Tehafütü'l-Felâsife*, Mısır, 1955; Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *Makâsıdu'l-Felâsife*, 2. bs. Mısır, 1960; Gazali, Ebu Hamid Muhammed, *el-Hikme fi Mahlûkatillah*, Mısır, 1903. Gazali'nin felsefî eserlerindeki çabalar bunlara işaret etmektedir.

⁶⁴ "Öyle ise hatırlatma ehline sorunuz, eğer bilmiyorsanız." (en-Nahl 16/43) ayetinde kişinin kendi bildikleri ile amel etmesinin gereği belirtilerek, bilinmiyorsa sorulacağına cevaz vermektedir. Bu durum diğer bir ayetle de "...Rabb'imiz! Bizi sorumlu tutma eğer unutacak veya yanılacak olursak. Rabb'imiz! Bizden öncekilere yüklediğin gibi, bize de ağır yük yükleme..." (el-Bakara 2/286) şeklinde desteklenmektedir. Fıkıh usûlü ilminde delillerin değerlendirilmesi ile ilgili geliştirilmiş kavramların tanımları ve hükümleri bu konuları anlatmaktadır. Ayrıca, İnsan hatalı düşündür. Ama çoğu doğrudur. Öyleyse insan aklı ve naklî bilgilere dayanarak içtihat yapmalı, kendisine göre bulduğu doğrulara göre de amel etmelidir. Bu hatalı olabilir diye uygulamadan geri kalmamalıdır. İşte bu, Kur'an'ın insanlığa öğrettiği bir husustur.

⁶⁵ Topçu, Nurettin, *Felsefe, İnkılap ve Aka Kitabevi*, İstanbul, 1978, s. 14 vd.

⁶⁶ bk. Fazlurrahman, *İslam*, s. 80, 104.

⁶⁷ "Allah katında İsâ'nın durumu benzeri Adem'in durumu benzeri gibidir." diyerek ikisinin yaratılışının kıyaslanmasını istemektedir. İslam usulcülerin geliştirdiği Kıyas-ı Şer'i, Batılı Filozoflardan Stuart Mill tarafından Tümevarım ilkesi olarak uygulanmıştır. bk. İzmirli, İ. Hakkı, *İslâm Mütfeekkirleri ile Garp Mtefeekkirleri Arasında Mukayese*, sad. S. Hayri Bolay, DİB Yay. Ankara, 1977, s. 47.

her sorunu çözmeye imkanı bulunmuş olur. Filozoflar sadece tümenden gelimi kabul etmiş, bunun üzerine durmuşlardır. Kur'an uygarlığı ise benzetme metodunu geliştirmiştir. Tüme varımı onunla sağlamış, tümenden gelim yolu ile de denemelerle hükümleri tasdik ettirmiştir.

Kur'an öncesi uygarlıklarında bilgi ve sanat, seçkinler sınıfının halk üzerindeki üstünlüklerini tesis etmek için kullanılmıştır, ilimler ameli olmaktan çok nazari olagelmışlerdir⁶⁸. Halbuki Müslümanlar bütün ilimleri amel için, halk için yapmışlardır. Hep halkın eğitimi ile ilgili çaba içine girmişlerdir⁶⁹.

Müçtehit imamlar devri, önceki iki devreye nazaran çeşitli İslâmî ilimlerin tedvîn edilmeye ve sahabe devrinde belirmeye başlayan re'y/içtihadı dayalı şahsi fikir belirtme ve hadis ekolleri kendi metotlarını oluşturarak fıkıh alanında iki farklı ekol ortaya çıkmıştır. Bunlar, hadis ehli denilen Medine ve rey' ehli denilen Irak ekolleridir. Medine ekolü daha çok Medine uygulamasına, Irak ekolü ise daha çok benzetmeye yani kıyasa dayanmaktadır⁷⁰. Böylece yorumlamada farklı anlayışlar belirmeye başlamış ve bu tartışmaların sonucunda fıkıh usûlü ilmi doğmuş ve gelişmeye başlamıştır.

İşte bu tarihi gelişmelerde, fıkıh usûlü, birinci derecede rol oynamıştır. Kur'an-ı Kerim'in keyfi yorumu yerine kurallarla yorumlanması sureti ile İslamiyet'in tahrif edilmesi önlenmiştir. Bu oluşum şu iki ayrı görüş arasında hızlanarak gelişmiştir:

Biri Zâhirîlerdir ki, Kur'an-ı Kerim'in sahabilerin anladığı şekilde anlaşılması gerektiğini ileri sürmüş, sünnet ve Kur'an dışında bir delilin olamayacağını iddia etmişlerdir⁷¹. Bâtînîler ise, Kur'an-ı Kerim'in müminin ilhamı ile anlaşılabilirliğini, usûl ve kurallarının gereksiz olduğunu iddia etmişlerdir⁷².

Zâhirî ve Bâtînî anlayışına karşı usûlcü anlayış ortaya çıkmış. Bunlara göre ise, evet Kur'an-ı Kerim yorumlanmalıdır, ama usûle göre olmalıdır. Müçtehit

⁶⁸ Şerif, M. M. "Yunan Düşüncesi" *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan, I, 119 vd.

⁶⁹ bk. Çelebi, Ahmet, *İslamda Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damla Yay. İstanbul, 1976, s.31; bk. el-Fârûkî, İsmail Râci- Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, 3. bs., çev. M. Okan- Zerrin Kibaroglu, İnkılâb Yay., İstanbul, 1991, s. 183 vd.

⁷⁰ Zeydan, Abdulkemim, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Ali Şafak, Kayıhan Yay., İstanbul, 1985, s. 214.

⁷¹ İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endülüsî, *en-Nübez fi Usûli'l-Fıkhı'z-Zâhiri*, Mısır, s. 9 vd.

⁷² Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *Fedâihu'l-Bâtiniyye*, Kahire, 1964, s. 129; bk. İlhan, Avni, 'Bâtiniyye' *TDVİA*, İstanbul, 1992, V, 190-194.

kendi usûlünü kendisi koyar ama sonra o usûle uyarak hareket etmelidir. Yani Kur'an-ı Kerim'in tamamına o usûlü uygular. Buna göre sistem oluşturur. Proje üretir. Sonuçlarla usûl kontrol edilmiş olur. Bütün bunlar müspet ilmin verileri doğrultusunda olmaktadır⁷³. Sünnet kelimesinin, gidilen ve tutulan yol manasından hareketle “metotlu gidenler” anlamında “Ehli Sünnet” kavramı geliştirilmiştir. Böylece dünyada müspet ilmin⁷⁴ alanını genişleten ve geliştirenler yine İslâm alimleri olmuşlardır.

Fıkıh usûlü ilmi, teorik açıdan, öncelikle Medine ekolü ile Irak ekolünü uzlaştırma çabası olarak, İmam Şafî tarafından tedvin edilerek Risâle adlı eser ile yazılı hale gelmiş olduğu daha önce belirtilmişti⁷⁵. Ancak bundan asıl yararlananlar, Hanefiler olmuşlardır. Çünkü Ebu Hanife, usûle göre içtihatlar yapmış ve bu içtihatlar yazılmıştır, ama usûlü yazılmamıştır. Medineliler ise usûlden çok, öncekilerin yaptığına uyma şeklinde içtihat yapmayı tercih ettiklerinden Şafî'nin usûlünden Hanefiler kadar yararlanamamışlardır. Böylece, genelde aynı olmakla birlikte bazı detaylarda farklı usûller kabul eden ve günümüzde de varlığını sürdüren dört ekol ortaya çıkmıştır.

Ebû Hanife diye bilinen Numan b. Sâbit (699-767), bu devirde yetişmiş ve etkisi günümüze kadar gelmiş büyük alimlerden biridir. Kûfe'de yetişmiş bir alim olması itibariyle Mekke ve Medine'deki delillere direkt ulaşabilen alimlere nispetle, kendisine ulaşan delilleri değerlendirmede son derece disiplinli bir metot uygulaması nedeniyle re'y fikhının önde gelen isimlerinden olmuştur⁷⁶. Bununla birlikte aslî delillerin yanında fer'î delil olarak, kıyasın iki kısmından biri olan-istihsanı kullanmıştır⁷⁷ ki bu, hüküm vermek için delil bakımından başka çaresi kalmadığında müracaat ettiği yöntemdir. Re'y fikhının önde gelen ismi olmasına rağmen kıyas ve re'yi en son çare olarak kullanmıştır. Hatta zayıf ve mürsel

⁷³ “Şüphesiz onlara bir kitap verdik ki, tafsilatını ilme verdik. (Ancak ondan sonra) yol gösterir ve rahmet olur...” (el-A'râf 7/52) ayetinde ifade edilen ilim, her çağın kendisine mahsus olan ilimlerinden başkası değildir. Çünkü ayette ilim kelimesi nekire olarak geçmektedir.

⁷⁴ Müspet ilim, önce tüme varım yoluyla varsayımlar ortaya çıkarmaktır. Bu varsayımlar kesin kabullere dayanır. Sonra bu varsayımlara dayanılarak proje üretilir. Fıkıh böyle bir projedir. Sonra bu proje uygulanır. Projede belirtilen sonuçlara ulaşılmış ise varsayımlar doğru ve ilmen ispat edilmiş olur.

⁷⁵ Döndüren, Hamdi, “Şafî Mezhebi”, *ŞİA*, 265-269, Şamil Yay., İstanbul, 2000, VII, 266.

⁷⁶ Hallâf, *Teşri Tarihi*, s. 51.

⁷⁷ İzmirli, İsmail Hakkı, *İlmi Hilâf*, İstanbul, 1330, s. 46; Hallâf, a. g. e., s. 51.

olduğu tespit edilen bazı hadisleri kıyasa tercih etmiş olduğunu söyleyenler de vardır⁷⁸.

Ebu Hanife direkt olmasa bile, çıkan neticeye bakıldığında İslâm Hukuku'nu tedvin için kurmuş olduğu Akademide⁷⁹ yapılan tartışmaların bir çoğu öğrencileri tarafından kitap haline getirilmiştir. Kendisi öğrencilerine nazaran yazma bakımından velüd bir müellif olmayan⁸⁰ Ebû Hanife'nin, hüküm istinbatındaki usûl kaidelerini ve terimlerini, hükümler gibi yazdırıp yazdırmadığı konusunda kaynaklarda hiç bir bilgi bulunamamıştır⁸¹.

İmam Malik diye bilinen Malik b. Enes (712-795), bu devrin Hadis ekolünün önde gelen fıkıhçı alimidir⁸². Yazdığı Muvatta adındaki eserin içeriği, kendisinden sonrakilere büyük ölçüde ışık tutmuş, Fıkıh ve Hadis kitapları aynı içerikle oluşturulmuştur. Medine ehlinin örfünü delil olarak kabul etmiştir⁸³. Hatta haberi vahide tercih etmiştir. Fer'i delil olarak Mesâlihi Mürsele'yi kullanmıştır⁸⁴. Mürsel ve munkatı' hadisleri, belagat ve sahabe sözünü kıyasa tercih etmiştir⁸⁵. Malikî mezhebinde aslî ve fer'i deliller on dokuz adet olarak sayılmıştır⁸⁶.

Hadis ekolünün diğer güçlü ismi de İmam Şafiî diye bilinen Muhammed b. İdrîs eş-Şafiî (767-820)'dir. Fıkıh usûlü ilmine ait kendisinden önce şifahi olarak mevcut olup kullanılan ve üzerinde büyük tartışmaların olduğu ictihat ve istinbat yollarını tespit eden "er-Risâle" adlı eseri yazarak bu ilimde eser veren ilk şahıs olma özelliğini almıştır⁸⁷. Şafiî'den önceki bazı alimlere nispet edilen usûl kitapları varsa da, yazılı olarak günümüze kadar ulaşabilen en eski usûl kitabı Şafiî'nin eseridir⁸⁸.

⁷⁸ İbn Kayyîm, a. g. e., I, 31-32.

⁷⁹ Hamidullah, *İslâm Hukuk Etüdleri*, s. 177.

⁸⁰ Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ, "Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. Y. Ziya Cömert, II, 301 vd.

⁸¹ Hamidullah, *Usûlü'l-Fıkıh Tarihi*, s. 1; bk. Hamidullah, *İslâm Hukuk Etüdleri*, s. 52 vd., 177 vd.

⁸² el-Hudarî, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 244; Hallâf, *Teşri Tarihi*, s. 53.

⁸³ İzmirli, *İlmi Hilaf*, s. 54 vd.

⁸⁴ İzmirli, *İlmi Hilaf*, s. 62 vd., 109.

⁸⁵ İbn Kayyîm, a. g. e., I, 32.

⁸⁶ et-Tûfî, Necmuddîn, "Risâle fî'l-Mesâlihi'l-Mürsele" *Mecmû'u Resâil*, Beyrût, 1905, s. 39 vd.

⁸⁷ Hallâf, *Teşri' Tarihi*, s. 55.

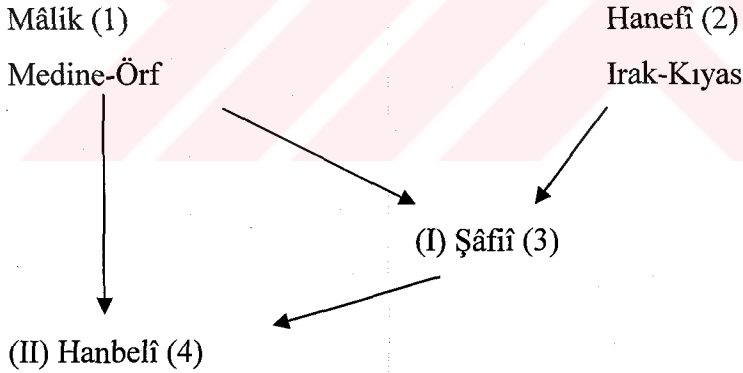
⁸⁸ İzmirli, *İlmi Hilaf*, s. 12 vd.; Hamidullah, *Usûl al-Fıkıh Tarihi*, s. 3.

Şafiî, Ebû Hanife'nin kullanmış olduğu istihsan delilini usûl alanındaki eserinde değil de furu' alanındaki eserinde ağır şekilde eleştirirken,⁸⁹ İstishabı fer'î delil olarak kullanmış⁹⁰, Mürsel ve zayıf hadisleri Kıyas'a tercih etmiştir⁹¹.

Muhaddis olmasına rağmen Fıkhî mezhep sahibi olan Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (780-855)'in⁹² fetvalarına esas teşkil eden beş asıl şunlardır:

a) Nass. b) Sahabe Fetvaları. c) Sahabe fetvalarının ihtilafı durumunda Kitap ve Sünnet'e en yakın olanı tercih etmek. d) Hakkında hiç bir bilgi bulunmayan meselelerde hüküm vermek için de mürsel ve zayıf hadisleri kıyasa tercih etmek. e) Kıyas⁹³.

Müctehit imamların yaptıklarını özetleyecek olursak kısaca şunlar ortaya çıkmaktadır. İmam Malik Medine örfünü delil olarak almış ve Muvatta adında ilk Fıkıh kitabını yazmıştır. Hanefiler Kıyası esas almış ve Kur'an ile bütün sorunları çözme metodunu geliştirmişlerdir. Şafiîler de Medine ekolünü Irak ekolüne adapte etmişlerdir⁹⁴. Hanbeliler ise Şafiî ekolünü Medine ekolüne yaklaştırmışlardır. Böylece, iki ilmî ekol ve dört mezhep İslâm aleminde yaygınlaşma imkanını bulmuştur.

Usûlde ise iki ekol oluşmuştur. Biri, doğu ekolü denilebilecek Hanefî ekolüdür. Sonradan Şafiîler de bu ekolden eserler vermişlerdir. Böylece ortak ekol

⁸⁹ eş-Şafiî, Muhammed b. İdrîs, *el-Umm*, VII, 246.

⁹⁰ İzmirli, *İlmi Hilaf*, s. 51 ve 109.

⁹¹ İbn Kayyîm, a. g. e., I, 32.

⁹² el-Hudârî, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 261; Hallâf, *Teşri Tarihi*, s. 55.

⁹³ İbn Kayyîm, a. g. e., I, 29 vd., s. 113 vd.

⁹⁴ İbrahim, Muhammed, *Hanefî ve Şafiîlerde Mezhep Kavramı*, çev. Faruk Beşer, Risâle Yay., İstanbul, 1989, s. 116.

olmak üzere ameli ekol oluşmuştur. Bunlar fıkıh usûlünü ameli meseleleri çözmek için geliştirip kullanmışlardır.

Diğeri, batı ekolü denilebilecek Mütakellimin ekolüdür. Şafiiler, Malikiler ve Hanbelilerin ekolüdür. Bunlar ise fıkıh usûlünü kullanarak İslâmî hükümlerin hikmetlerini ve genel kurallarını ortaya koymaya çalışmışlardır.

Hanefilerden Debûsî'nin *Takvîmu'l-Edille*'si ve Şafiî'lerden İmamul-Haremeyn el-Cüveynî'nin konu ile ilgili biri *Burhan* ve diğeri *Varakât* adlarındaki iki eser fıkıh usûlünün sistematik bir şekilde dörtlü sisteme dayalı olarak gelişmesine vesile olmuştur⁹⁵. Bir çok usûl eserinin yazıldığı bu dönemlerde farklı kitapları birleştirerek yazanlar da vardır⁹⁶. Böylece farklı anlayışların arası bulunmaya çalışılmıştır.

Miladî 1000 yıllarına gelindiğinde, -ki bu hicrî 400'lü yıllara denk gelmektedir- fıkıh ilmi o günün bütün sorunlarını sistemli bir şekilde çözmeye yoluna girmiş ve Kur'an uygarlığı zirveye ulaşmıştır. Müslümanlar bundan sonra, daha önceleri az hissedilen fakat bu devirde hissedilir derecede etkileri altında kaldıkları yabancı ve eski uygarlıklarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu durumu da sistematik bir şekilde iki yoldan sentezleyerek geliştirdikleri görülmektedir.

Sentez yollarından biri Tasavvuf yoludur. Bununla doğu mistisizmini Kur'an-ı Kerim'in verileri içinde İslâmîleştirerek yeniden şekillendirmişlerdir ve bu sayede günümüze kadar gelen sistemli İslâmî tarikatlar ortaya çıkmıştır⁹⁷. Araplarda mistisizm olmadığı için Kur'an-ı Kerim'in buna işaret eden ilgili

⁹⁵ Hanefî, a. g. e., s. 141. Fıkıh usûlü ilminde kavramların sistematik bir şekilde dörtlü olarak dizilişi sözkonusudur. Bunlar, aslî deliller olarak

1. Kitap, 2. Sünnet, 3. İcma ve 4. Kıyas. Fer'î deliller olarak

1. Maslahat, 2. İstishab, 3. Örf ve 4. İstihsan.

A) Sözün manaya konuluşu itibarı ile

1. Hâss, 2. 'Amm, 3. Müşterek ve 4. Cem'i Mükter;

B) Sözün manaya açıktan delalet etmesi bakımından

1. Zâhir, 2. Nass, 3. Müfesser ve 4. Muhkem, Sözün manaya kapalı delalet etmesi bakımından

1. Haft, 2. Müşkil, 3. Mücmel ve 4. Müteşabih;

C) Lafzın manada kullanılması itibarıyla

Hakikat ve Mecazın Sarih ve Kinayesi;

D) Lafızla manayı anlama itibarıyla

1. İbaresıyla, 2. İşaretiyle, 3. Delaletiyle ve 4. İktizası ile delaletler.

Bunların dışında lafzın

1. Kaynağını, 2. Manalarını, 3. Tertibini ve 4. Hükümlerini bilmek.

Diğeri de 1. Hakim, 2. Hüküm, 3. Mahkumu bih ve 4. Mahkumu aleyh.

⁹⁶ Abdülcabbar'ın Umed'i, Hüseyin Basrî'nin Mu'temed'i, Cüveynî'nin Burhân'ı, Gazzâlî'nin Mustasfa'sı ve Râzî'nin Mahsûl'u böyle eserlerdendir. bk. s. 142'deki Kitaplar Şeması.

⁹⁷ Özalp, Ahmet, "Tasavvuf", *ŞİA*, 395-397, VII, 396.

beyanları daha önce anlaşılamamış ve sistemleşememiştir. Ama Türkler doğu mistisizmini bildikleri ve yaşadıkları için -ki, bu durum onların İslâmiyeti kabul etmelerini sağlayan unsurdur- Kur'an-ı Kerim'in bu husustaki, yani zühd ve takva konusundaki işaretlerini çok iyi kavramışlar, böylece sistemli tasavvufî tarikat akımları ortaya çıkmıştır.

Diğeri de Kelamcılar vasıtasıyla batı pozitivismi Kur'an-ı Kerim'in verileri içinde tüme varım metotları ile yeniden ele alınmış böylece Kur'an-ı Kerim'in pozitivist öğretilerini ortaya çıkarmışlardır⁹⁸. Fârâbî ve İbni Sina'nın çabalarına karşı, sentezin kendi bünyemize uygun olması tezini savunan Gazzâlî'nin eserleri bu amaca yönelik hizmetleri sergilemektedir⁹⁹.

Araplar, uygar bir toplum olmadığı için Kur'an-ı Kerim'in müspet ilimle ilgili ayetleri de, bu toplumda anlaşılamamıştır. Ama batı uygarlığının coğrafya olarak varisi ve komşusu olan Türkler Selçuklu ve özellikle Osmanlı dönemlerinde bu sorunları da çözmüşlerdir.

Diğer devirlerin aksine bu devirde mutlak müçtehit imamlar yetişmemekle birlikte, mezheplerinde son derece etkili olmuş olan bir çok alim yetişmiştir. Bu alimler kendilerinden önceki devirlerde meydana gelmiş olan tedvin hareketlerini şerh ve haşiyelerle daha da geliştirerek, usûl ve furû' kitapları ile İslâm Hukuk külliyatını zenginleştirmişlerdir¹⁰⁰.

Yukarıda anlatılan gelişmeler İslâm coğrafyasının genişlemesi nedeniyle ilim merkezlerinin de artmasıyla olmuştur. Maverâunnehir'den Endülüs'e kadar birçok ilim merkezleri ve buralarda yetişmiş güçlü alimler yeni gelişmeleri etkilemişlerdir. Bu devirdeki alimler bölgelerinin ilmî özelliklerini de hatırlatacak şekilde isimlendirilerek Hicaz, Irak, Basra, Maverâunnehir ve Semerkand alimleri diye anılagelmişlerdir¹⁰¹.

İslâm Hukuku alanında ortaya çıkmış olan mezhepler, kendi içlerinde kullanılan delillerin değerlendirilişi konusunda ortaya koymuş oldukları usûl kitapları ve bu konuda takip etmiş oldukları metotlar bakımından üç grupta toplanmaktadır:

⁹⁸ Bu etkilenmeler için bkz. İzmirli, *Mukayese*, s. 12.

⁹⁹ Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, MEB Yay., İstanbul, 1993, s. 11.

¹⁰⁰ Hallâf, *Teşri Tarihi*, s. 57 vd.

¹⁰¹ bk. Kavakçı, Y. Ziya, *İslâm Hukukçuları*, s. 9.

1. Fukaha metodu: Bu metotla yazılan usûl kitapları, misallerden kaidelere, olaylardan kanunlara doğru çıkış şekli olan tüme varımı¹⁰² kullanmışlardır. Yani usûl tatbikatından çok, furû' fikhının tesirinde kalınarak fikhî meselelere önem verilmiştir¹⁰³. Bu metodu daha çok Bağdat ve daha doğusunda Hanefiler kullandıklarından doğu metodu da denilebilir. Bu metotla yazılmış usûl kitaplarından bazıları şunlardır:

- a. el-Usûl: Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs (917-981).
- b. Takvîmu'l-Edille: Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî (1039).
- c. Usûlü'l-Pezdevî: Fahrulislâm el-Pezdevî (1009-1089).
- d. Usûlü's-Serahsî: Ebû Sehl es-Serahsî (1009-1090).
- e. Keşfu'l-Esrâr: Abdulazîz el-Buhârî (ö. 1329)¹⁰⁴.

2. Mütakellimin Metodu: Bu metotla yazılan usûl kitapları, kaidelerden misallere doğru iniş şekli olan tûmdengelim¹⁰⁵ metodunu kullanmak suretiyle, istidlâl kaidelerini ortaya çıkararak hükümlere varmışlardır. Bu metodu daha çok Şafî mezhebine mensup alimler eserlerinde kullanmışlardır¹⁰⁶. Malikiler ve Hanbeliler tarafından da benimsenen bu ekol batı bölgelerinde olduğu için batı ekolu da denilebilir. Bu metotla yazılan usul kitaplarından başlıcaları şunlardır:

- a. el- Umd: Kadı Abdulcabbar (ö. 1024).
- b. el-Mu'temed: Ebû-l-Hüseyin el-Basrî (ö. 1045).
- c. el-Burhân: Abdumelik b. Yûsuf el-Cüveynî (1038-1085).
- d. el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl: Ebû Hâmid el-Gazâlî (1058-1111).
- e. el-Mahsûl: Fahrüddîn er-Râzî (1149-1210).
- f. el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm: Seyfuddîn el-Âmîdî (1156-1233).

3. Karma Metot: Bazı alimler de fukaha ve mütakellemin metotlarını birleştirerek karma metotla eserler yazmışlardır. Bu metotla yazılmış olan eserlerin başlıcaları şunlardır:

¹⁰² Küçük, *İslâm'da ve Batıda Mantık*, s. 113.

¹⁰³ Bilmen, a. g. e., I, 42; Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi "Fıkıh Usûlü"*, çev. Abdulkadir Şener, 3. bs. Ankara, 1981, s. 25 vd.; Zeydan, Abdulkerim, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkıh*, İstanbul, ts., s. 17 vd.

¹⁰⁴ Bilmen, a. g. e., I, 42; Ebû Zehra, a. g. e., s. 27 vd.

¹⁰⁵ Küçük, a. g. e., s. 112.

¹⁰⁶ Bilmen, a. g. e., I, 42; Ebû Zehra, a. g. e., s. 24; Zeydan, a. g. e., s. 17.

a. Bedî'u'n-Nizâm: Fukaha metoduyla yazılan Pezdevî'nin usûlü ile Mütেকellimîn metodu ile yazılan Âmîdî'nin İhkâm'ını birleştiren Muzafferuddîn Ahmed b. Ali es-Sa'âtî'nin (1295) eseridir.

b. et-Tenkîh ve şerhi et-Tavdîh: Sadruşşeri'a'nın (ö. 1347) eseri.

c. Mirâtül-Usûl fî Şerhi Mirkâtîl-Vusûl: Muhammed b. Ferâmerz b. Ali' nin (ö. 1480) eseri.¹⁰⁷

d. Mecâmî'u'l-Hakâik: Ebu Sa'id Muhammed b. Mustafa el-Hadimî (1701-1762)

Fıkıh usûlü açısından müspet ilmin uygulamasının seyri şu yolu takip etmektedir: Usûle dayanılarak Kur'an-ı Kerim'den içtihatlarla hükümler çıkarılmaktadır. Elde edilen fıkıh sünnet fikhına uyuyorsa usûl doğrudur. Sünnet fikhında ihtilaflı hususlar vardır. Ama ittifaklı hususlar da vardır. Mezheplerin denetiminde sünnet fikhındaki ittifak edilen hususlara uygunluk olması gerekmektedir¹⁰⁸. İşte müspet ilmin metodu budur. Varsayımlarla proje oluşturulur. Proje realize edildiğinde sonuçlar projenin verilerine uygunsu varsayımlar doğrudur ve ilmen ispatlanmış olur. Kur'an uygarlığından sonra gelen İslâm uygarlığı ve bu uygarlık ile oluşan batı uygarlığı bu müspet ilim metodunu esas almış ve neticesinde bugünkü sanayi uygarlığı doğmuştur.

Hanefiler Ebu Hanife'nin içtihatlarını açıklamak için varsayımlar bulmuş ve onun mezhebini, o varsayımlarla açıklamışlardır. Ebu Hanife ise içtihatlarını daha çok kıyas ile yapmış, dolayısıyla fıkıh usûlünü zımnen kullanmıştır. Bu ilmî metodun bulunmuş olması Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için Müslümanların geliştirdiği fıkıh usûlü sayesinde olmuştur.

¹⁰⁷ Bilmen, a. g. e., I, 42; Ebû Zehra, a. g. e., s. 24 vd.; Zeydan, a. g. e., s. 17 vd.

¹⁰⁸ Usûl ilminde bir kural geliştirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de nekire (belirsiz) olarak bir kelime iki defa geçmiş ise bunlar aynı şeyler değil, ayrı ayrı iki şeydir. Namazda mevcut olan iki secde ve bir rukû uygulaması bunun tipik örneğidir. Bir ayette geçen "...secde ve kıyam..." (el-Furkan, 25/64) ile başka bir ayette geçen "...rukû' secde..." (el-Fetih, 48/29) ifadeleri vardır. Burada nekire olarak tekrar edilen secde kelimesinden, birinin diğerinin aynısı değil, ondan başkası olduğu anlaşılmaktadır ki, o da biri rukû'a bitişik bir secde diğeri de kıyama bitişik başka bir secde olmak üzere iki secde, bir rukû' olduğu sonucuna ulaşmayı sağlar. Uygulamaya bakıldığında Hz. Peygamberin de aynı şekilde uyguladığı görülür. Bu da icma ile sabit olan sünnet fikhına uygundur. Öyle ise usûldeki "Kur'an-ı Kerim'de nekire olarak bir kelime iki defa geçmiş ise bunlar aynı şeyler değil, ayrı ayrı iki şeydir" kabulü doğru olmuş olur. Buradan hareketle Tedâytün ayetinde geçen "...aranızdan bir katip onu yazsın, başka bir katip de yazmaktan çekinmesin..." (el-Bakara, 2/282) ibaresi de borçların aynı şekilde, iki ayrı katip tarafından yazılmasını belirtmiş olmaktadır.

Böyle bir metodun gelişmesi sosyal evrimlere yol açmıştır. Sosyal evrim, yaşlanmış uygarlığın yerine daha ileri ve genç bir uygarlığın gelmesidir. Yeni uygarlık eski uygarlığın ilmî verilerine dayanarak yeni tanımlarla ortaya çıkar. Yeni içtihatlar başlar ve icmalar oluşur. Böylece yeni varsayımlar ile oluşan ileri uygarlık beş yüz yıllık uygulama sonunda gelişir ve ondan sonra yaşlanmaya başlar. Uygarlık, eski varsayımları geçersiz hale getirir. Dolayısıyla çöker. Bu arada ilmî gelişmelerle yeni varsayımlar ortaya çıkar, yeni içtihatlar, yeni icmalar ile yeni uygarlıklar kurulur ve medeniyetler deveranı gerçekleşir.

Usûl ilmi naklin anlaşılması için geliştirilen naklî ilim değil, aklî bir ilimdir¹⁰⁹. Nakli usûlsüz anlamak mümkün olmadığına göre, usûlün bizzat kendisi naklî ilim olamaz. O halde yeni uygarlığa doğru giderken yeni usûlün tedvini gerekmektedir. Batının etkisiyle bu tür çalışmalar olmuş ama herhangi başarıya ulaşamamıştır. Son asırlardaki çalışmalar da batının bazı kurallarını usûle yamama şeklinde ortaya çıkmıştır. Mecelle'ye eklenen umumi kaideler, yeni hukuk üretmekten çok, mevcut hukuku açıklamak ve İslâm hukukuna bu kurallarla batı hukukunu aktarma çabasıdır. Yani fıkıh, kodlanmış kanun maddeleri haline getirilmiştir. Oysa istenen, metotlara dayanılarak yeni çözümler üretmedir.

Müspet ilimciler usûle ne kattılar? İslam uygarlığında başlamış ve Batı uygarlığında olgunlaştırılmış olan yöntem şudur: Fıkıh usûlündeki sonuçları, hadis fikhına uygunluğu ile denetlemek yerine, teknik projeler üretme ve yapılan araçlarla kaideleri kontrol etmektir. Elektrik kanunları varsayım olarak kabul edildiğinde evdeki lamba yanar. Müspet ilmin Fıkıh usûlündeki ilavesi, ölçümlendirmedir. Matematiği devreye sokmaktır. Böylece sosyal ilimlerin sonuçlarını da usûl açısından kontrol etme imkanı ortaya konulmuş olacaktır.

Dünden bugüne Türk dünyası, tarihi misyonuna uygun hareketlerle “çağdaş medeniyetin üstüne çıkma”¹¹⁰ gayretlerini her şeye rağmen bıkmadan sürdürmektedir. Genelde mevcut bulunan düşünce krizini¹¹¹ özellikle fıkıh usûlü alanında aşmanın yolları aranmaktadır. Bu bağlamda İslâm dünyasındaki çeşitli

¹⁰⁹ bk. el-Hudârî, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 111.

¹¹⁰ Mustafa Kemal Atatürk'ün Onuncu Yıl Nutku'nda “muasır medeniyetlerin fevkine çıkmak” şeklindeki ifadesi çoğu yerlerde hatalı ve yanlış bir şekilde “yetişmek” veya “seviyesine çıkmak” diye sadeleştirilmektedir.

¹¹¹ el-Alvânî, Taha Cabir, *Çağdaş Düşünce Krizi*, Çev. Burhan Köroğlu, İstanbul, 1995, s. 30.

üniversitelerde Fıkıh usûlü dersleri okutuluyor. Aynı zamanda bu alanda yapılan araştırmalar sonucu ortaya konan eserler de azımsanmayacak kadar çoktur. Ne varki, içtihat maksatlı bir arayıştan çok, geçmişi anma gayretinden başka bir işe yaramamaktadır¹¹².

Çağımızda fıkıh usûlü anlayışı, geçmişten beri oluşmuş bir bilimsel gücü temsil etmektedir. Bu çerçevede Padişahların alışlagelmiş ferman yayımlama geleneğinin büyük ölçüde değişerek, bunun yerini, gerekçeleri yazılmış, çoğu zaman kodlanmış kanunların alması ve sonuçta Mecelle diye tanınan kanun külliyyatının çıkması yenilik arayışının en önemli göstergesi olarak ortada durmaktadır. Bu arayışın da bir metoda bağlı olduğu görülmektedir. 1700'li yılların başında külli kaidelerin usûl kapsamına alınması ve bunun etrafında oluşan tartışma ve gelişmeler ilim adamlarını, çözümün bu yönde geliştirilmesine yöneltmiş olduğu da görülmektedir¹¹³.

Araştırması yapılan döneme ait veriler, bu dönemde fikirlerin büyük ölçüde külli kaideler etrafında yürütüldüğünü ve bu alanda eserlerin yazılmış olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, çağdaş fıkıh usûlünde kullanılan metodun; toplam furuattan şeri hükümler için fukahanın hüküm çıkarmada odaklaştıkları kıyasın, veya şâri' tarafından verilmiş vazifeler yada kuvvetlendirme ve dengeleme bakımından, elde edilmesinde ümitsizlik anında aklın kaideleridir,¹¹⁴ şeklinde tanımlanması yapılmaktadır.

Batı dünyasının son iki yüzyılda çeşitli bilimlerin alanlarında ve teknikte müspet ilim metodunu uygulamış ve bugünkü sanayi uygarlığını geliştirmiş olduğu gözden kaçmamaktadır¹¹⁵. Fakat aynı başarıyı sosyal ilimlerde gösterememiş, dolayısıyla yönetimi ve hukuku müspet ilme oturtamamıştır. Fıkıh usûlcülerinden beklenen, sosyal oluşları da fiziki oluşlar gibi ölçümlendirip hesap yapabilmek ve ona göre varsayımların isabetliliğini ortaya koymaktır. Bu hususta ne batıda ne de doğu da her hangi bir kıpırdanma görünmemektedir¹¹⁶.

¹¹² Vehbe'z-Zuhaylî, *Usûlü'l-Fıkhı'l-İslâmî*, Dimaşk, 1986, I-II;

¹¹³ Hâdimî, Ebû Sa'îd Muhammed, *Mecâmi'u'l-Hakâik*, İstanbul, 1311, s. 2; İzmirli, *Usûl*, s. 60.

¹¹⁴ Takiyyu'l-Hakîm, Muhammed, *el-Usûlü'l-Amme li'l-Fıkhı'l-Mukaren*, 3. bs., Endelüs Yay., s. 41.

¹¹⁵ Bilmen, a. g. e., I, 40.

¹¹⁶ Böylece Ziya Gökalp'ın önerdiği İctima'î Usûl-i Fıkh'ın gerekçesi ve oluşumu kendi kuralları içinde geliştirilmiş olur.

1. 3. Devrin Siyasî ve İlmî Durumu

1. 3. 1. Siyasî durum

1800-1923 arasını kapsayan dönemde dünyada meydana gelen siyasi ve ilmi gelişmeler, ciddi bir şekilde Osmanlı Devleti'nin iç bünyesini de büyük ölçüde etkilemiştir. Bu etkiler çeşitli manevralarla geçirilmeye, bazen de içselleştirilmeye çalışılmıştır. Bu devreye kadar Osmanlı Devletinin dünya üzerindeki mevcut siyasi üstünlüğü, yine bu üstünlüğün getirdiği rehavet sonucu Avrupa'ya doğru kaymaya başlamıştır. Kuruluşundan on dokuzuncu asra kadar geçen beş yüz senelik zaman içinde yirmi yedi hükümdar değişirken, son yüz yıl içerisinde ise dokuz padişah değişmiş, sonuçta devletin yıkılmasının önüne geçilememiştir. Bu basit kıyaslama siyasi çalkantıların ve gelişmelerin had safhada olduğunu göstermeye yetmektedir. Nitekim, bu asır için, haklı ve isabetli olarak "İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı"¹¹⁷ nitelemesi yapılmıştır.

İslâm dünyası Osmanlı Devletinin özel durumu ile paralel olarak siyasi alanda aynı kaderi paylaşmıştır. Sonradan bağımsızlıklarını kazanan, bir çok sömürge devletleri kurulmuştur ki onların bağımsızlık savaşlarında Türkiye önemli örnek teşkil etmiştir.

XIX. yüzyıla girilirken III. Selim (1789-1807) yirmi sekizinci padişah olarak tahtta bulunmaktaydı. On sekiz senelik padişahlığının sonunda Kabakçı ihtilali ile tahttan indirilmiş ve bir sene sonra, 46 yaşında iken şehit edilmiştir. Islahatçı geleneğin içinde yetişmiş bir şahsiyet olan III. Selim birçok alanda ıslahata niyetlenmiş fakat, niyetlerini sadece askerî alanlarda gerçekleştirebilmiştir¹¹⁸.

III. Selim'den sonra padişah olan IV. Mustafa (1807-1808), bir yıllık padişahlığında önceden başlatılmış ıslahatları durdurmuştur. Osmanlı kamu hayatını düzenleyen ve haylidir kanunname çıkmadığı için hükmünü yitiren eski kanunname hukukunun yerine, yeni bir yazılı hukuk arayışı baş göstermiştir¹¹⁹. III. Selim'i kurtarmak üzere harekete geçen Alemdar Mustafa Paşa, Selim'in şehit

¹¹⁷ bk. Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yay., İstanbul, 2000.

¹¹⁸ Akşin, Sina, *Türkiye Tarihi, "Siyasal Tarih (1789-1908)"*, 5. bs., İstanbul, Cem Yay., 1997, III, 77 ve 93.

¹¹⁹ Akşin, a. g. e., s. 92.

edildiğini öğrenince IV. Mustafa'nın yerine II. Mahmut (1808-1839)'u otuzuncu padişah olarak tahta çıkarmıştır. Bunu da indirip IV. Mustafa'yı tahta geçirmeyi planlayanlar nedeniyle ulemadan alınan fetva ile IV. Mustafa'nın hayatına son verilmiştir¹²⁰.

II. Mahmut, otuz bir senelik padişahlığında ıslahat alanında yeni bir çığır açmıştır. Hükümetle ayanlar arasında, -tarihçilere göre- ademi merkezileşmeyi kurumsallaştıran senedi ittifak adlı sözleşme yapılmıştır¹²¹.

Tanzimat padişahı olarak anılan Abdülmecit (1839-1861)'in¹²²; yirmi bir senelik padişahlığı sırasında, başta can, mal ve ırz güvenliği gibi bir çok güvence ve hakkın bulunduğu Tanzimat Fermanı 3.11.1839 tarihinde ilan edilmiştir. Bu nedenle maliye, idare, hukuk, askerlik ve eğitim alanlarında ihtiyaç duyulan büyük ıslahatlara girişilmiştir¹²³. 18. 2. 1856' da ilan edilen Islahat fermanıyla Hristiyan uyruklarına tanınmış haklar yeniden teyit edilmiştir¹²⁴.

Abdülmecit'ten sonra tahta geçen Abdülaziz (1861-1876) on beş senelik padişahlığı sonunda, bir kaç paşanın başlattığı gösteri, ihtilale dönüşünce tahttan indirilmiş ve intihar süsü verilerek öldürülmüştür. Abdülaziz'i tahttan indirenler V. Murat'ı (1876) padişah yapmışlardır. Aklî dengesi yerinde olmadığı için, devletin ileri gelenleri üç aylık padişahlıktan sonra onu tahttan indirmişlerdir.

Otuz dördüncü padişah olarak tahta geçen II. Abdulhamid (1876-1909) otuz üç yıllık padişahlığı sonunda irtica bahanesiyle tahttan indirilmiş ve on sene sonra Beylerbeyi Sarayı'nda ölmüştür. Hakkında, leh ve aleyhte olmak üzere bir çok tartışmanın yürütüldüğü bir padişah olarak tarihteki yerini almıştır. Padişahlığı döneminde yaptığı icraatları ve yapmak istediklerini anlatan hatıratı, bu şahsiyet hakkında önemli ipuçları vermektedir¹²⁵.

Osmanlı Devletinin yenik düştüğü I. Dünya savaşının kendisinin dokuz senelik padişahlığı dönemine denk geldiği, otuz beşinci padişah Sultan Mehmet Reşat (1909-1918), 73 yaşında vefat etmiştir.

¹²⁰ Akşin, a. g. e., s. 93.

¹²¹ Akşin, a. g. e., s. 94 vd..

¹²² Akşin, a. g. e., s. 122.

¹²³ Akşin, a. g. e., s. 127.

¹²⁴ Akşin, a. g. e., s. 132.

¹²⁵ bk. Sultan Abdulhamit, *Siyasi Hatıratım*, Dergah Yay., İstanbul, 1985; Özdemir, Harun, *İki Kader İki Lider*, Zvi-Geyik Yay., İstanbul, 2002.

Sultan Mehmet Vahidüddin (1918-1922) ateşten gömlek diye nitelendirdiği tahta, otuz altıncı padişah olarak oturmuştur. İki yüzyıl önce tartışılmaya başlanan, Osmanlı hanedanının bir kenara bırakılarak Kırım hanlarından birisinin tahta geçirilmesi fikrinin kendi hükümdarlığı sırasında gerçekleşeceğini anlamış ve dört yıl süren hükümdarlığı sırasında devletin yıkılmaması için elinden gelen çabayı göstermiştir.

XIX. asırda yapılan belli başlı yenilikler şunlardır: 3.11.1839 tarihinde Tanzimat ilan edilmiştir. Gerekliliği ve muhtevasıyla birlikte, problemleri çözüp çözememe açısından eleştirilere tabi tutulmasına karşılık bazı kurumları ortaya çıkarmış olması açısından ayrı bir öneme sahiptir.

1840'da Ticaret Nezaretine bağlı Ticaret Mahkemesi kurulmuş, Maliye Nezaretine bağlı başka bir ticaret mahkemesi ve Deniz Ticareti için de Liman Reisliğinin başkanlığında özel meclisler kurulmuştur. 1847'de muhtelif ticaret mahkemeleri kurularak 1849'da Fransız Ticaret Kanunu tercüme edilmiş ve Osmanlı Ticaret Kanunu şeklinde yürürlüğe konmuştur. 1855 yılında İflas Kanunnamesi neşrolunmuştur. 1860'da Ticaret Mahkemeleri ile alakalı kanun; 1861'de Usûlî Muhakemei Ticariyye kanunu ve 1864'de de Ticareti Bahriye Kanunu neşrolunmuştur. Bu kanunlar Avrupa'dan, olduğu gibi iktibas edilmiştir¹²⁶. Ayrıca evlilik konusunda da bazı kararlar ve fermanlar yayınlanmış ve 1881 yılında nikahın tescili esas kabul edilmiştir¹²⁷. 1868 yılında da Tabiiyyet-i Osmaniyye Kanunnamesi çıkarılmıştır¹²⁸.

İdari teşkilatta III. Selim ile başlatılan ve Nizam-ı Cedid adı verilen yenilikler istenilen neticeyi veremese de bazı adımların atılmasına vesile olmuştur. Meclis-i Meşveret kurulmuş ve askeri alanda bazı yeniliklerin yapılması gaye edinilmiştir. Avrupa tarzında modern bir ordunun tanzimi için eğitime de büyük önem verilmiştir. 1795 tarihli Kara mühendisliği ve 1808 yılındaki Topçu okulları ile Donanmayı Hümayun hakkındaki nizamnameler önemli örneklerdir. III. Selim'in sonunu ise Yeniçeri ocağını kaldırma teşebbüsü getirmiştir.

¹²⁶ Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya, 1989, II, 304 vd.

¹²⁷ Cin, Akgündüz, a. g. e., II, 55; bk. Acar, H. İbrahim, *İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi*, Ekev Yay., Erzurum, 2000.

¹²⁸ Cin, Akgündüz, a. g. e., II, 313.

II. Mahmut, çoğunluğu Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatı ile ilgili olan değişiklikler yapmış ve bu değişiklikler tanzimattan sonra kemalini bulmuştur. Merkez ve taşra teşkilatlarındaki değişiklikleri yargı ve adliye teşkilatlarındaki değişiklikler izlemiştir¹²⁹.

Yukarıda, IV. Mustafa devri açıklanırken yeni bir yazılı hukuk arayışının baş göstermiş olduğunu belirtmiştik. Zaman içinde daha fazla önem kazanan bu arayış, Tanzimat ile farklı bir mecraya girmiş ve yeni mahkemelerin kurulması, hakimlerin ilmî yetersizlikleri, batının etkisi ve batılı devletlerin baskısı, Hanefi mezhebinde farklı görüşlerin çokluğu ve asrın getirdiği değişikliklerin bir medeni kanunu zaruret haline getirmesi gibi faktörler "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye" adında 1851 maddelik, kodlanmış Osmanlı Kanunu'nu ortaya çıkarmıştır. Bu kanun, 1855 yılında milli bir kanun hazırlama fikri ağır bastığında Adliye Nazırı Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında yapılan çalışmalarla peyder pey yürürlüğe girmiş ve 1876 tarihinde tamamlanmıştır.

Mecellenin oluşum şekli yanında¹³⁰ uygulanmasında da hakimler cihetinde ortaya çıkan eksikliklerden kaynaklanan hatalar, işin akamete uğramasına zemin hazırlamıştır. Bazı hakimlerin Mecelle'den bir kanun maddesini göstermeksizin, yalnız Mecelle'nin külli kaidelerinden birine veya bir kaçına dayanarak hüküm verme yoluna gitmelerinden dolayı hükümler temyizde bozularak geri çevrilmiştir. Anılan külli kaidelerden istifadenin külli olması nedeniyle bunlardan yararlanmanın temini ancak, o kaidelerin diğer kanun maddeleri ile tatbikine vabeste olduğundan, bunun tatbik yönü ise bir çok araştırmayı gerekli kılmaktadır. Bu da herkes için mümkün olamayacaktır¹³¹, denilerek hakimlerin eksiklikleri dile getirilmiştir.

Fıkıhın kanunlaştırılması açısından devrin en önemli çalışması özelliğini taşıyan Mecelle, İslam dünyasında hem bir tecrübe olmuş hem de çeşitli yeniliklere vesile olmuştur. Alanında ilk tecrübe olmasının getirdiği teknik acemilikler ve ilim adamlarının fikri hazırsızlıkları nedeniyle beklenen yenilikleri gerçekleştirememiş ve 1926 yılında tamamen yürürlükten kaldırılmıştır¹³².

¹²⁹ Cin, Akgündüz, a. g. e., I, 216 vd..

¹³⁰ Seyyid Bey, Muhammed, *Usûl-ı Fkh Medhal*, İstanbul, 1338, s. 329.

¹³¹ Gelibolulu, Mehmed Rifat, *Tevâfukâtı Kavâid-i Külliye*, İzmir, 1310, s. 2.

¹³² Devrin kanunlaştırma faaliyetlerinde fıkıh usûlünün önemi konusunda ileride bilgi verilecektir. bk. s. ; Mecelle ve Külli kaideler hakkında çalışmalar için bk. Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk*

1. 3. 2. İlmî durum

XIX. yüzyıla gelene kadar Osmanlı Devleti, eğitim ve öğretim kurumları açısından önemli ilerlemeler kaydetmekle birlikte bir çok yapısal ve özel nedenlerle kendisini yenilemede yetersiz kalmıştır.

Devletin kurulma aşamasında, ilmî merkezler Maverannehir, Mısır, Şam ve Irak gibi yerler olduğu halde, uygulanan ilmî anlayış nedeniyle İstanbul başta olmak üzere bir çok Anadolu şehri, devrin büyük bilginlerinin bulunduğu ilim merkezleri haline getirilmiştir¹³³.

Camiler, eğitim ve öğretimi halka indirme konusunda büyük işlev gören mekanlar olarak hizmetlerini sunmuşlardır¹³⁴. Bunun yanında genç neslin eğitimi, teşkilatlı sibyan mekteplerinde veya aynı seviyedeki teşkilatsız özel şekillerde sağlanmıştır. Temeli, yukarıda anlatılan eğitim ve öğretime dayalı olan yüksek eğitim kurumları Osmanlı öncesinde çok çeşitli olduğu halde¹³⁵ Osmanlı da umumi ve -darulhadis, darulkurra ve tıp gibi- ihtisas medreseleri olmak üzere iki çeşit medrese halinde görülmektedir¹³⁶. Fatih döneminde aklî ve naklî ilimlerin en üst seviyede tedris edildiği programlar hazırlanmış olduğu bilinmekle birlikte programın içeriğine ulaşamamıştır¹³⁷. Yakalanan bu dengeli seviye zamanla aklî bilimlerin aleyhine değişmiş ve çeşitli kişisel ve kurumsal sebeplerle medreseler toplumun ihtiyaçlarını kapsayıcı olarak karşılayamaz duruma gelmiştir.

Padişahlardan III. Ahmed medresenin ıslahı ile ilgilenmiş ise de fazla başarı sağlanamamıştır. Çeşme savaşıdan sonra 18 Kasım 1773'te deniz subayı yetiştirmek üzere Mühendishane-i Bahri-i Humayun açılmıştır. Bunu 10 Mayıs 1796 yılında kara kuvvetleri subayı yetiştirmek üzere açılan Mühendishane-i Berri-i Humayun izlemiştir. 1827'de Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure açılınca Daru'l-Tıp medrese kısmından ayrılmış oldu. 1838'de Mektebi Maarifi Adliye, 1839'da Mektebi Ulumu Edebiye, 1847'de Darulmuallimi Rüşdi, 1867'de

Tarihinde Mecelle, İstanbul, 1973; Baktır, Mustafa, *Külli Kaideler*, Erzurum, 1988, Basılmamış çalışma, s. 93 vd.; Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet, a. g. e., II, 155 vd.

¹³³ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1974, I, 265.

¹³⁴ Baltacı, Cahit, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul, II, 63.

¹³⁵ Kayaoğlu İsmet, *İslâm Kurumlar Tarihi*, Ankara, 1980, s. 122 vd.; Çelebi, *İslâm'da Eğitim ve Öğretim tarihi*, s. 108 vd.; Baltacı, Cahit, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976, s. 20.

¹³⁶ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 19.

¹³⁷ Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yay., İstanbul, 1983, s. 159; Kocabaş, Şakir, "İslâm'da Bilgi Edinmenin Yolları ve Modern Bilgi Nazariyesinin Tenkidi", *İslâmî Bilimde Metodoloji Sorunu*, Ankara, 1991, s. 77.

Mekteb-i Sultani'ler kurulmuştur. Hükümet adamları ve Padişahlar tarafından açılmış, günün ilimlerini okutan ve hayat şartlarına cevap vermeye çalışan bu okulların açılması ile medresenin alt yapısı elinden alınmıştır¹³⁸. Anılan kurumlarda fen ilimlerinin ağırlıkta olduğu batı tipi eğitim tarzı etkili olmuştur.

Bu durum karşısında medrese kendisini yenileme ihtiyacı hissetmiş ve 1867'de medrese alimlerin verileri raporda 14 yıllık eğitim öngörülmüştür. Hazırlanan bu yeni müfredatta 10. ve 12. sınıflara fıkıh usûlü dersi konmuş ve okutulacak eserlerin de Mir'ât ve Tavdîh olduğu belirtilmiştir¹³⁹. Medrese, adam yetiştirmedeki yetersizliğini kabul edince, 1853 yılında, kadı ve kadı naibi yetiştirmek üzere medrese bünyesinde Nüvvab okulu açılmıştır¹⁴⁰.

Memlekete iyi ve bilgili idareci yetiştirmek üzere Maarif tarafından 1859'da Mülkiye Mektebi açılmıştır. Geniş müfredatı içinde fıkıh ve fetva dersleri de yer almıştır¹⁴¹. Mülkiyenin Yüksek Okul kısmının 5. sınıfında, İlm-i Hukuk dersi görülmektedir¹⁴². 1891 yılında gerçekleştirilen program değişikliğinde 5. ve 6. sınıflarda İlmi Fıkıh, 5, 6 ve 7. sınıflarda Mecelle ders olarak okutulmuştur¹⁴³. Maarif Nezareti 1874 yılında Hukuk Mektebini açmıştır. Bu okul 1878'de tam olarak faaliyete geçmiştir. 1876'da Mektebi Sultani'nin içinde Sava Paşa tarafından açılan Hukuk Mektebinde Fıkıh, Mecelle ve Usûl-i Fıkıh dersleri, okutulan derslerin başında yer almıştır. 1869'da Daru'l-Funûnî Osmanî İlmi Hukuk Şubesi açılmıştır. Burada da fıkıh usûlü dersi müfredatta yer almıştır. Hukuk Mektebi Darulfunûna alındıktan sonra da 3. sınıfta fıkıh usûlü dersi yer almıştır. Ayrıca 1900 yılında açılmış olan Ulum-i Diniye şubesinde de fıkıh usûlü dersleri okutulmuştur¹⁴⁴. Programların ıslahı önerilerinde usûlden Telvîh, Mir'ât haşiyesi ve Tarsûsî'nin okutulması kabul edilmiştir¹⁴⁵. Medresenin Rüşdiye ve İdadinin Taliye kısmı 6. ve 7. sınıflarında ve dört şubeden oluşan Aliye kısmının Fıkıh şubesinde de usûl dersleri okutulmuştur¹⁴⁶. Sanatsal etkinlikler de dergah ve

¹³⁸ Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 186; bk. Bilim, Cahit Yalçın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1876*, Eskişehir, 1984, s. 6.

¹³⁹ Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s. 189 vd.

¹⁴⁰ Atay, a. g. e., s. 195.

¹⁴¹ Atay, a. g. e., s. 196.

¹⁴² Atay, a. g. e., s. 200.

¹⁴³ Atay, a. g. e., s. 203.

¹⁴⁴ Atay, a. g. e., s. 209 vd.

¹⁴⁵ Atay, a. g. e., s. 231.

¹⁴⁶ Atay, a. g. e., s. 239 vd.

zaviyelerde yürütülmüştür. Önemli şair, edip, hat ve musikişinaslar bu merkezlerden yetişerek sanatlarını icra etmişlerdir¹⁴⁷.

Görüldüğü gibi araştırma konusu olan 1800-1923 arası Osmanlı Devleti siyasî ve ilmî bakımından birbirlerinden ayrılması güç olan bir dönemi arzetmektedir. Nitekim Cevdet Paşa, Seydişehirî, Seyyid Bey, Ziya Gökalp, Akif, İzmirli, Bediüzzaman vb. ilim adamları ilmi çıkışlarının yanında, ileride de değinileceği gibi Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük ve batıcılık gibi siyasî-ilmî gruplanmaların içinde kendilerini ifade etmeye çalışmışlardır. Tanzimat, ıslahatlar ve özellikle Sultan Abdulhamit'in medrese ve mektep ayrımı içerisinde güçlendirmeye çalıştığı eğitim alanındaki yenilikler kayda değer gelişmelerdir.

Osmanlı Devletinin dışında kalmış olan İslâm coğrafyasında ise aynı paralelde ilim adamları kendilerini hissettirecek derecede fıkıh usûlü alanında çalışmalar yapmışlardır. Yemen bölgesinde İmam Şevkânî, Hint bölgesinde Hasan Hân, Mısır'da Reşid Rıza, Muhammed Abduh ve Hudaî Bey, eserlerini tanıtırken de değinileceği gibi taklit hastalığından kurtularak içtihat ile yenilenmeyi savunmuşlardır.

Bu arada batıda Charles Darwin tarafından Türlerin Kökeni¹⁴⁸ alanında ortaya atılan tez bilim dünyasında heyecan uyandırmış ve ilk kez genelde bütün dinler, özelde Osmanlı coğrafyasının kültür dinamiği olan İslâmiyet açık bir şekilde tartışmaya açılmıştır. Bu tartışmaların sonunda bilimsel açıdan din olgusunun insanlığın uğraş alanından çıkacağı ve tarihi zafer elde edileceği görüşü yaygın kanaat haline getirilmiş¹⁴⁹, Osmanlı Devletinde de temsilciler ve taraftarlar bulmuştur.

Görüldüğü gibi dünya her alanda, tarihte emsalı görülmemiş bir çalkantı içerisine girmiş ve karşı konulması mümkün olmayan yeni oluşumlara sahne olmuştur. Ömrünü doldurmuş medeniyetlerin yeni oluşumlara yerini bırakırken meydana gelen kargaşa, nelerin eskiyip yenilenmesinin gerektiğini belirlemede ortaya çıkan duygusal tutumlarda yatmakta olup, bütün bu olaylar bilimsel tavrın önemini apaçık anlatmaktadır.

¹⁴⁷ Kara, Mustafa, *Tekke ve Zaviyeler*, İstanbul, 1980, s. 188.

¹⁴⁸ bk. Darwin, Charles, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalın, İstanbul, 1976.

¹⁴⁹ Edward Evans-Prichard, *İlkellerde Din*, çev. Hüseyin Portakal, Öteki Yay., Ankara, 1988, s. 119 vd.

1. 3. 3. Fikrî akımlar

1800-1923 arası zaman dilimi Osmanlı Devleti için her alanda kaosun yaşandığı devir olması nedeniyle, çeşitli fikir ve ilim adamları tarafından bu kaostan kurtulmanın yolları aranmaya başlanmıştır. Buna bağlı olarak çağdaş dünyada varolma mücadelesinde çoğu kez sivil bir çok çalışma ve araştırma grupları oluşmuştur. Bu çalışmaların ana fikrini temelde, içinde bulunulan durumdan kurtulma ve gelecek asırlara Müslüman-Türk damgasını vuracak bir anlayışı oluşturmaktadır. Bu çalışmaları sürdürenler kendi aralarında bazı metot farklılıklarına göre değerlendirilerek bazılarına göre Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Milliyetçilik yada Türkçülük olmak üzere üç; bazılarına göre de Osmanlıcılık, Batıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük olmak üzere dört akım görülmektedir. Fıkıh usûlü açısından bu gruplar arasında net ve kesin çizgiler bulunmayıp, farklı gruplarda oldukları halde ilmî bakımından aynı düşünceyi paylaşmış olanları da vardır¹⁵⁰. Akımlar konusu Çözümler Bakımından Değerlendirme bahsinde işleneceğinden burada sadece işaret etmekle yetinilmiştir¹⁵¹.

¹⁵⁰ Bu gruplar hakkında detaylı bilgiler için bk. Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1987. Ayrıca bk. Şentürk, Recep, *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*, İz Yay., İstanbul, 1996.

¹⁵¹ Daha geniş bilgi için bk. s. .

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 1800-1923 ARASINDA FIKİH USÛLÜ ALANINDA METİN, ŞERH HAŞİYE VE TALİK YAZAN MÜELLİFLER VE ESERLERİ

1. 1. Metin Yazarlar

1. 1. 1. Şevkânî (1759-1834)

1. 1. 1. 1. Hayatı ve eserleri

Asıl adı Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Hasan dır. 1759 yılında Yemen’de Hacratu’s-Şevkân kasabasında dünyaya gelmiş olup Şevkânî diye tanınmıştır. 1834 yılında vefat etmiştir¹⁵². Şevkânî ilk tahsilini, San’a kadılığı yapan alim bir zat olan babasının yanında yapmıştır. Sonra Yemen’in diğer ilim adamlarının yanında ilmini tamamlamıştır. Genç yaşta taklidi terk ederek kendi içtihatlarıyla amel etmeye başlamıştır¹⁵³. Yetişmiş olduğu çevre itibariyle Zeydiye mezhebine yakın ilgisi olduğu, hatta önceleri bu mezhebe bağlı olduğu da belirtilmektedir¹⁵⁴. İctihat seviyesini yakalamış bir ilim adamı olan Şevkânî’nin yüzün üzerinde eseri bulunmaktadır. Bir çoğu basılmış bulunan eserlerinden bazıları şunlardır:

1. İrşâdu’l-Fuhûl ilâ Tahkîki İlmi’l-Usûl.
2. Fethu’l-Kadîr I-V. Tefsirdir.
3. Edebu’t-Talep ve Müntehâ’l-İreb.
4. el Kavlu’l-Müfid fî Ahkâmi’l-İctihâd ve’t-Taklîd.
5. Keşfu’s-Şubuhât ani’l-Müştebihât.
6. Neylu’l-Eytâr I-VIII.
7. el-Bedru’t-Tâli’ I-II.
8. el-Fevâidu’l-Mecmû’a.
9. İrşâdu’s-Sikât.

¹⁵² eş-Şevkânî, a. g. e., Takdimde, s. 13.

¹⁵³ Karaman, a. g. e., s. 310 vd.

¹⁵⁴ Bilmen, a. g. e., I, 457.

10. et-Tuhaf fi Mezâhibi's-Selef¹⁵⁵.

1. 1. 1. 2. İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki İlmi'l-Usûl

Kitabına "...Öyle ise artık ders alınız ey derin kavrayış sahipleri!"¹⁵⁶ ayetini başa koyarak başlayan Şevkânî besmele, Allah'a hamd ve Peygambere dua ile selamdan sonra fıkıh usûlü ilminin önemi ve üstünlüğü ile kitabı niçin yazdığını anlatır. Fıkıh usûlü ilminin problemlerinin kesinleştiği, kaidelerinin yazıldığı birçok araştırmacı ve müellif tarafından kabul edilmiş bir olay olduğunu belirtmekle¹⁵⁷ fıkıh usûlü alanında yapılabilecek yeni bir şeyin olmadığını belirten Şevkânî, yapılması gereken şeyin mevcut usûl ile içtihad olduğunu vurgulamaya çalışmıştır.

Şevkânî kitabını bir Mukaddime, yedi Maksad ve bir Hâtıme kısımları ile muhtevalandırarak bitiriyor.

Yukarıda geçen belirlemelerden sonra Şevkânî dört fasıldan oluşturmuş olduğu Mukaddime kısmına geçer. Birinci fasılda fıkıh usûlü ilminin tanımını, konusunu, faydasını ve yararlandığı diğer ilimleri anlatır.

Fıkıh usûlünün tanımını terkip ve özel isim olması açısından iki ayrı şekilde yapmaktadır. Terkip tanımını yapmak için izafet ter kibini oluşturan asl ve fıkıh kelimelerinin ayrı ayrı tanımlarını veren Şevkânî asl kelimesinin delil anlamında anlaşılmasının daha uygun olduğunu söyler. Fıkıh kelimesinin terim anlamında ise Şâfi'îlerin tanımını önceleyerek sunmakta ve diğer tanımlara da 'Denildiği vardır.' ifadesi ile işaret edip 'Bunlara birçok itirazlar vardır.' diyerek itirazları sıraladıktan sonra fıkıh usûlünün terkip tanımını 'Kendisinin üzerinde kurulmuş olması ve ona dayanmış olması bakımından fıkha özel şeylerdir.' şeklinde yapmaktadır. Özel isim olarak tanımlarken de 'Tafsîli delillerden fer'î şer'î hükümlerin istinbatına kendisi ile ulaşılan kaideleri idrak etmektir.' şeklinde yapmaktadır¹⁵⁸.

Fıkıh usûlünün araştırma alanını ise 'Hükümler için delillerin ispatı ve hükümlerin delillerle sabit olması bakımından delillerin ve hükümlerin zati

¹⁵⁵ el-Merâğî, a. g. e., III, 144 vd.

¹⁵⁶ el-Haşr 59/2.

¹⁵⁷ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 15.

¹⁵⁸ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 17 vd.

arazlarını ispata yöneliktir.’ diyerek konusunu belirten Şevkânî bu ilmin faydasını da ‘Allah’ın (kesin) hükümlerini bilmek veya kendisi ile Allah’ın hükümlerini zannetmektir.’ şeklinde ifade etmektedir¹⁵⁹.

Fıkıh usûlünün yararlandığı şeylerin ise Kelam ilmi, Arap lugatı ve şer’î hükümler olmak üzere üç tane olduğunu belirtmektedir¹⁶⁰.

Hüküm, Hâkim, Mahkûmu bih ve Mahkûmu aleyhi işlediği hükümler bölümünde Şevkânî, Hâkimin Peygamberin gönderilişi ve davetin ulaşmasından sonra şer’ olduğunda ihtilaf bulunmadığını, fakat öncesi için Eş’ârilerin farklı, Mutezilenin farklı görüşlerde olduğunu belirtir. Mâturidî’nin ismini ve görüşünü zikretmez¹⁶¹.

Kelamın mahiyeti ve koyucusu, kelamın mevzû’u ve mevzû’u leh gibi lugatın prensiplerinden bahsettiği üçüncü fasıldan sonra lafzı müfred ve mürekkep olmak üzere iki kısma ayırarak incelediği son dördüncü fasılla mukaddime kısmını bitirir¹⁶².

Şevkânî asıl delil olarak Kitab’ın tanımını, farklı kıraatler, Kur’an-ı Kerim’den muhkem ve müteşabihat ile mu’arreb kelimelerin Kur’an-ı Kerimde bulunup bulunmadığı konularını birinci maksatta işlemektedir. Arapların dışında bir dilde bir mana için konulmuş bulunan kelimelerin sonradan Araplar tarafından aynı anlamda kullanılmak üzere Arapçalaştırılmış İsmail, İbrâhim, İshâk vb. kelimelerin Kur’an-ı Kerimde bulunup bulunmadığı konusundaki ihtilafa gerek olmadığını, şaşırtıcı olanın ise kabul etmeyenlerin durumu olduğunu belirtir¹⁶³.

Sünnet’i, delil olarak bütün yönleri ile ele alıp işledikten sonra¹⁶⁴ üçüncü maksatta İcma delilinin oluşumu, kesinlik ve zandan hangisini ifade ettiğini anlatır¹⁶⁵.

Şevkânî emirler, nehiyler, umum ve husus gibi usûl konularını geniş bir şekilde dördüncü kısımda işledikten sonra¹⁶⁶, beşinci maksatta, delil olan Kıyas

¹⁵⁹ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 22.

¹⁶⁰ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 22.

¹⁶¹ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 25 vd.

¹⁶² eş-Şevkânî, a. g. e., s. 34-61.

¹⁶³ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 66.

¹⁶⁴ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 67-130.

¹⁶⁵ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 131-163.

¹⁶⁶ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 163-336.

konusunu ele alır. Tanımını, delillliğini ve rükünlerini özetleyerek verir. İletinin tespiti ve itirazlardan sonra kıyasla istidlal hakkında bilgilerle konuyu bitirir¹⁶⁷.

İçtihat konusunu ele aldığı altıncı fasılda Şevkânî müftü ve fetva konularının işlendiği taklit konusunu da ele alır. Taklidin caiz olup olmaması konusunda daha geniş bilgilerin daha önce yazmış olduğu ilgili risâlede bulunduğunu belirterek konuyu uzatmadan bitirir¹⁶⁸.

Delillerin ve hükümlerin eşit olması ve tercihin yapılması için gerekli sıralamaları ve özellikleri verdiği son maksat olan yedinci maksatta Şevkânî tearuz ve tercihi de anlatmaktadır¹⁶⁹.

Şevkânî, Hâtime kısmında¹⁷⁰ aklın hâkim olup olmadığı konusunu işlerken, daha önce anlattığı Hâkim konusuna atıfta bulunarak şer'î hükümlerin vücûp, tahrîm, nedb, kerahet ve ibahe olmak üzere beşe ayrıldığı gibi aklın da kemal, noksan, gayeye uygunluk ve münâferet gibi sıfatlarla eşyayı idrak ettiğini anlatır.

Mütekellimîn metoduna göre yazılmış bulunan bu eserin kendine ait anlatım üslûbünde mantikî izah ve yorumlara her yerde rastlamak mümkündür. Fıkıh usûlünün dörtlü taksim şeklindeki muhtevalandırılışa bu kitapta yer verilmemiştir¹⁷¹.

1. 1. 2. Sıddîk Hasan Hân (1832-1889)

1. 1. 2. 1. Hayatı ve eserleri

Muhammed Sıddîk Hasan Hân hadler ve kısasta ihtisası bulunana Hasan b. Ali b. Lutfullah el-Buhârî (1795-1836)'nin¹⁷² oğludur. Aslen Buhâralıdır. 1832 yılında, babasının daha önce yerleşmiş olduğu Hindistan Kinevec'de doğdu ve yetişti. Tahsil maksadıyla Delhi'ye oradan da Hicâz'a gelerek Şevkânî'nin talebelerinden ders aldı. Hindistan'a döndükten sonra Behopal Melikesi ile evlenmiş ve hân sıfatı ile sıfatlanmıştır¹⁷³.

¹⁶⁷ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 336-417.

¹⁶⁸ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 446. Şevkânî'nin bahsettiği el-Kavlu'l-Müfid fi Hükmi't-Taklîd adlı risâlesidir.

¹⁶⁹ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 455-472.

¹⁷⁰ eş-Şevkânî, a. g. e., s. 473 vd.

¹⁷¹ Dörtlü sistem için bk. s. 19'da 95. dipnot.

¹⁷² İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Arifin*, I, 301.

¹⁷³ Ziriklî, a. g. e., VII, 36; el-Merâğî, a. g. e., III, 160.

Ondokuzuncu asır İslâm dünyasının müceedit ve müçtehitlerinden olan¹⁷⁴ Sıddîk Hân'ın Arapça, Farsça ve Hintçe olmak üzere ve çoğu basılmış ellinin üzerinde eseri bulunmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır.

1. Fethu'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'an I-X¹⁷⁵.
2. Avnu'l-Bârî fî Halli Edilleti'l-Buhârî I-VIII¹⁷⁶.
3. el-Bulğâ fî Usûli'l-Luğâ¹⁷⁷.
4. ed-Dinu'l-Hâlis I-II¹⁷⁸.
5. Neşvetu's-Sekrân min Sohbeti Ezkâr¹⁷⁹.
6. Ebcedu'l-Ulûm I-III¹⁸⁰.
7. Neylu'l-Merâm min Tefsîri Ayâtî'l-Ahkâm¹⁸¹..
8. İksir fî usûli't-Tefsîr¹⁸².
9. Fethu'l-Allam li Şerhi Bulûğu'l-Merâm I-II¹⁸³.
10. Husnu'l-Usve fî'n-Nisve¹⁸⁴.
11. Husûlü'l-Me'mûl.
12. el-Iklîd li Edilleti'l-İçtihâd ve't-Taklîd¹⁸⁵.
13. Zuhru'l-Muhti min Âdâbi'l-Müftî¹⁸⁶.

1. 1. 2. 2. 1. Husûlü'l-Me'mûl

Hasan Hân'nın gerekenleri yazdığı ve üzerinde durulması lazım olanları içermesi bakımından daha önce benzerinin yazılmamış olduğunu belirttiği¹⁸⁷ Şevkânî'nin yukarıda anlatılan İrşâdu'l-Fuhûl adlı eserini telhis ederek meydana getirdiği eserdir. Mütakellimin metodu üzere yazılmıştır. Fukaha metodunda görülen geleneksel dörtlü taksim bu eserde de yoktur. Beş fasıllık Mukaddime, yedi maksat ve sonuçtan oluşan eser Hasan Hân'ın konuları büyük bir vukufiyetle

¹⁷⁴ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 340.

¹⁷⁵ Bu eser Bulak, 1883'de basılmıştır.

¹⁷⁶ Bu eser Buhârî'nin kenarında Bulak 1884'de basılmıştır.

¹⁷⁷ Bu eser İstanbul, 1869'da basılmıştır.

¹⁷⁸ Bu eser Kahire, 1960'da basılmıştır.

¹⁷⁹ Bu eser İstanbul, 1878'da basılmıştır.

¹⁸⁰ Bu eser Hindistan Bohapol, 1877'de basılmıştır.

¹⁸¹ Bu eser Hindistan, 1874'te basılmıştır.

¹⁸² Bu eser Hindistan, 1873'de basılmıştır.

¹⁸³ Bu eser Bulak, 1884'de basılmıştır.

¹⁸⁴ Bu eser İstanbul, 1883'de basılmıştır.

¹⁸⁵ Bu eser İstanbul, 1878'da basılmıştır.

¹⁸⁶ İsmail Paşa, a. g. e., II, 388 vd.

¹⁸⁷ Hasan Hân, Muhammed Sıddîk, *Husûlü'l-Me'mûl min İlmi'l-Usûl*, İstanbul, 1878, s. 3.

işlemesinden dolayı, ilk bakışta herhangi bir kitabın telhisinden çok özgün bir metin olma özelliğini taşımaktadır.

Mukaddimenin birinci faslında fıkıh usûlünün tanımı, konusu, faydası ve yararlandığı ilimler hakkında belirlemeler yapan Hasan Hân, usûlün bilinen sözlük manasını verdikten sonra terim manasının külli kaide, tercih edilen, kendisine kıyas edilen ve delil anlamında olduğunu belirterek, delil manasının en uygun olduğunu kaydeder¹⁸⁸. Fıkıhın, Şafi'îlerce kabul gören tanımını verip ve başka tanımların da yapıldığını, fakat o tanımlara bazı itirazların olduğunu tekrarlayarak belirten Hasan Hân, fıkıh usûlünü terkip bakımından, kendisinin üzerine bina edilmiş ve ona dayandırılmış olması itibariyle fıkha ait şeylerdir, şeklinde tanımlar. Özel isim olarak ise araştırma yönüyle tafsili delillerden fer'î şer'î hükümlerin istinbatına kendisi ile ulaşılan kaideleri idrak etmek olduğunu belirterek başka tanımlar yapılmışsa da en iyisi budur, der. İlim terimi hakkında çok farklı görüşlerin olduğunu belirterek çeşitli görüşleri sıralar¹⁸⁹.

Delillerin zâtî arazlarından bahsetmeyi fıkıh usûlünün konusu olarak kabul eden Hasan Hân, fıkıh usûlünü amacına uygun kullanarak içtihat edildiğinde taklit hastalığından kurtarıp ilerlemeye ve gelişmeye ulaştırmayı da faydasından sayar¹⁹⁰.

Fıkıh usûlü ilminin Kelam ilmi, Arap lugatı ve şer'î hükümlerden yararlandığını örneklerle anlatır¹⁹¹.

Lafzın müfred ve mürekkepliği ile manalı harflerin anlatıldığı mukaddimedeki üçüncü ve dördüncü fasıllardan sonra beşinci fasıl olarak hükümler bahsini ele alarak hüküm, hakim, mahkumu bih ve mahkumu aleyhi tanıtır. Hasan Hân bi'set ve davet ulaştıktan sonra hakimin şer' olduğunda ihtilafın olmadığını belirterek konu ile ilgili ihtilaflara değinir¹⁹².

Kitabın tanımını, mütevatir olmasının şartlığı ile âhâd ve meşhurun durumu, Kur'an-ı Kerimde açık delalet olan muhkem ve mücmel ile müşkil gibi delaleti açık olmayan müteşabihlerin yanı sıra arapçaya giren yabancı kelimeler hakkında

¹⁸⁸ Hasan Hân, *Husûlü'l-Me'mûl*, s. 4.

¹⁸⁹ Hasan Hân, a. g. e., s. 4.

¹⁹⁰ Hasan Hân, a. g. e., s. 6.

¹⁹¹ Hasan Hân, a. g. e., s. 6 vd.

¹⁹² Hasan Hân, a. g. e., s. 35.

bilgiler sunduğu Kitap ile ilgili birinci maksattan sonra Sünnet konusunu diğer usûl kitaplarda geçenlerin tekrarı ile anlatır¹⁹³.

Hasan Hân üçüncü maksatta icma konusunu işler. Diğer usûl kitaplarında anlatılanlara nispetle geniş yer verdiği icmanın sözlük ve terim anlamını verdikten sonra şu başlıklar dikkat çekmektedir. İcmanın varlığının mümkün olup olmadığı, aynı konuda ilim adamlarının çoğunun varlığını kabul ettiklerini fakat nasıl tespit edildiği konusunda ihtilaflarının olduğu¹⁹⁴. Delil oluşunun kesin mi? zanni mi? olduğu ile birlikte, icmanın oluştuğu şeyler hakkındaki ihtilafları anlatan ve bidatçı müçtehidin icmada yeri olup olmadığı konusundaki tartışmaların sıralandığı başlıklar öne çıkmaktadır.

Sahabe ve tabi'îlerin icmalarının delil oluşlarındaki değer ve derecelerinden söz eder. Sahabe icmasının delil oluşunda ihtilaf olmadığını, Davûd-i Zâhirî tarafından sonrakilerin icmasının kabul edilmediğini belirtir¹⁹⁵. Yine, çoğunluğa göre sadece Medinelilerin icmasının delil olmadığını anlatır. İcma ehlinin asrının inkırazının şart olup olmadığı, sükûtî icma ve değeri, cumhurun icmanın aksine icmaı menedip caiz görmediklerini, Ebû Abdillâh el-Basrî'nin ise cevaz verdiğini belirten Hasan Hân, ihtilaftan sonra icmanın oluşmasının Râzî'ye göre mümkün olup muhalefetin caiz olmadığını söyler¹⁹⁶. Kavl-i sâliste icma ve bir kişinin nakl ettiği icma haberinin sahih olup olmadığı konusunda tartışmaları sunar. Sahih olması için Cüveynî ve Âmidî'nin mütevatir sayısını şart koştuklarını belirtir¹⁹⁷.

Emir ve nehiyleri, umum, husus, mutlak, mukayyed, icmal, tebyîn, zahir, muevvel, mantûk, mefhûm, nâsih ve mensûh konularını işlediği dördüncü maksattan¹⁹⁸ sonra Hasan Hân, beşinci maksatta kıyas, şer'u men kablenâ, istihsan ve mesâlih-i mürseleyi anlatmıştır¹⁹⁹.

Hasan Hân altıncı maksadı içtihad ve taklide ayırmıştır. Her ikisinin tanımını ve şartlarını verdikten sonra, alanlarını ve olumlu olumsuz yanlarını zikretmiştir. İçtihat yanlısı olduğundan taklit alanını son derece daraltır²⁰⁰. Hasan

¹⁹³ Hasan Hân, a. g. e., s. 42-66.

¹⁹⁴ Hasan Hân, a. g. e., s. 67.

¹⁹⁵ Hasan Hân, a. g. e., s. 74.

¹⁹⁶ Hasan Hân, a. g. e., s. 78.

¹⁹⁷ Hasan Hân, a. g. e., s. 80.

¹⁹⁸ Hasan Hân, a. g. e., s. 81-158.

¹⁹⁹ Hasan Hân, a. g. e., s. 158-182.

²⁰⁰ Hasan Hân, a. g. e., s. 182-201.

Hân içtihad ve taklid konusunu başka eserinde anlattığı için burada kısa geçtiğini belirtir. Bahsettiği eser aşağıda sunulan kitaptır.

Son maksat olan yedinci maksatta ise eşit olan deliller ve yapılacak tercihlerde aranan şartları sıraladıktan sonra Hatime'ye geçen Hasan Hân bu sonuç kısmında da bazı şeylerde kemal, noksan, maksada uygun veya değil vb. aklın idrak ettiği ve hüküm verdiği konusunda ihtilaf yoktur diyerek bunları şöyle sıralar: Borcun ödenmesi vacip, zulüm haram, ihsan nedb, kötü ahlak kerahet ve malikin mülkünde tasarrufu ibahe olmak üzere beş çeşit olduklarını belirtir.

Hasan Hân hakkında tahsis edici veya nevini taksir eden bir delil bulunmayan, ihtilafı olan bir şeyde asl olan ibahe mi, men' mi veya tavakkuf mu? sorusunu tartışır ve fukahadan bir grup ile Şâfi'îlerden bir grubun asl olan ibahedir dediklerini kaydeder²⁰¹.

1. 1. 2. 2. 2. el-Iklîd li Edilleti'l-İctihâd ve't-Taklîd

Hasan Hân'ın 'ictihat ve taklidin delillerinde muhtasar bir risale' olarak tanıttığı bu eser, İshak b. Yusuf el-Yemânî'nin İsbâtu't-Taklîd adlı risalesine yazılmış olan bir reddiyeden fazlalıkları atarak yapmış olduğu ihtisara, kendisi açısından faydalı gördüğü şeyleri ekleyerek meydana getirdiği bir eserdir²⁰².

Kitabın, ana metnin muhtevası içtihadı kabul etmeyip bunun yerine taklidi savunanların ortak görüşlerinin bir arada bulunması ve Hasan Hân tarafından hepsine birden verilmiş olan reddiye ile aslında sosyolojik tahlil niteliğindeki durumu öne çıkarmaktadır.

Taklidin caizliğini ve Hz. Peygamber devrinden beri bu konuda icma bulunduğunu söyleyen yazara, Hz. Peygamber zamanında herkes zorunlu olarak ona tabi oldukları için bunu bugün taklit için esas saymanın anlamı olmadığını belirten Hasan Hân, sahabe ve müçtehit imamlar devrindeki icmadan söz ediliyorsa onların devrinde de anladığın şekildedir taklit yoktu ki icma olsaydı diyerek karşı çıkmaktadır. İcma olsa bile yine onlar tarafından icmanın kesin delil olarak görülmediği usûl kitaplarında anlatılmaktadır, diyor Hasan Hân, taklidin cevazı konusunda icma var sözü geçersiz bir dayanaktır, vurgusunu yapmaktadır. Son zamanlardaki taklidin cevazı üzerinde görülen birlikteliklerden söz

²⁰¹ Hasan Hân, *Husûlü'l-Me'mûl*, s. 212.

²⁰² Hasan Hân, Muhammed Sıddîk, *el-Iklîd li Edilleti'l-İctihâd ve't-Taklîd*, İstanbul, 1878, s. 2.

ediliyorsa, bunun içtihadın terk edilmesinden dolayı öyle görüldüğünü ve görenlerin de ehil olmayanlar olduğuna dikkat çeken Hasan Hân, asl olanın içtihad olduğunu belirtir²⁰³. Taklidin cevazının olmadığı ortaya çıkınca, içtihadın varlığı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Yine taklidin cevazını savunanların bir başka iddiaları olan “Allah’ın hükümleri talep etmekle mükellef kılmadığını, kılmış olması mukallidin gücü dahilinde değildir, yada gücünün yetmeyeceği şeyle mükellef kılmış olur.” sözlerini de Hasan Hân şöyle reddetmektedir. Araştırma emri umumidir. Tahsis edilemez. Bu nedenle, ümmetin içtihat ve şartlarını elde etmesi icma ile gerekli olan bir farzdır. Lakin bu, farzı kifayedir, içtihatla uğraşanlar bulunduğu müddetçe diğerlerinden düşer. Uğraşanlar bulunmazsa herkese farzı ayn olur. Böylece içtihadın farzlardan bir farz olduğu ortaya çıktıktan sonra da zorluğun olmadığı “ve din konusunda üzerinize hiçbir güçlük yükledi.”²⁰⁴ ayetiyle ve Hz. Peygamberin Allah’ın bizden zorluk değil, kolaylık istediğine dair bir çok hadislerle uyarıları ispatlamaktadır ki Allah bizden taklidi değil, içtihadı istemektedir, diyen Hasan Hân meşhur Muaz hadisini hatırlatmaktadır²⁰⁵.

Ehlinin kolaylaştırdığı nice şeyleri ehil olamayanların zorlaştırdıklarını görürüz²⁰⁶, diyen Hasan Hân, taklidi söyleyenlerin çok olması onun gerekli olduğunu göstermez, çünkü bunun ehli tarafından değil, ehil olmayanlar tarafından söylendiğini belirtmektedir²⁰⁷.

Yapılacak olan içtihatlarla ihtilafların artacağını belirtenlere karşı da, kötülenmiş ihtilafların dini konulara ait olan ihtilaflar olduğunu vurgılayan Hasan Hân, müçtehidin hakkı aramakla görevli olduğunu yoksa helalı haram, haramı helal yapmakla görevli olmadığını söylemektedir²⁰⁸. Hakkı ararken hakka isabet ederse ecrini katlar, isabet edemeyip hata ederse affedilmiştir ve bir sevap alır²⁰⁹, diyerek, belki de bu teşviğin barındırdığı ahlaki durumun ihtilafları asgariye indirdiğini anlatmaya çalışmaktadır.

²⁰³ Hasan Hân, *el-Iklid*, s. 3.

²⁰⁴ Hac 22/78.

²⁰⁵ Hasan Hân, *el-Iklid*, s. 6 vd.

²⁰⁶ Hasan Hân, *el-Iklid*, s. 8.

²⁰⁷ Hasan Hân, *el-Iklid*, s. 16.

²⁰⁸ Hasan Hân, *el-Iklid*, s. 20 vd.

²⁰⁹ Hasan Hân, *el-Iklid*, s. 21.

Hasan Hân İslâm dünyasını gezen bir zatın anlattığı anektodu aktararak, devrin, üzerinde ittifak edilen vahim durumu şu şekilde özetlemeye çalışmıştır. Doğu ve batıda, Mısır ve Şam'da taklidin etkisinde kalmadan delillerle amel eden sadece üç tane adam gördüğünü söyleyerek İslâm dünyasının ilim adamlarından ne kadar boş olduğunu ifade etmektedir²¹⁰.

Kitap ve sünnette delil olduğu halde kendi görüşü ile hüküm veren şahısların günah işlediklerini belirten Hasan Hân, her ne kadar Muaz hadisinin sıhhati hakkında sözler söylense de bu hadisin içtihadın önemi konusunda gerçekten önemli yol gösterdiğini vurgular²¹¹.

Hakim, kadı, müftü ve alime gereken şeyin, kendilerine gelen bir konuda Kitap ve Sünnet'in nasslarına bakmalarının öncelikli görevlerinin olduğunu vurgulayan Hasan Hân şöyle devam etmektedir. Kitap ve Sünnet'te bulursa diğerlerine takdim eder, bulamazsa onlardan zahirlerini alarak söylenen ve anlaşılana istifade etmeye çalışır. Hz. Peygamberin ümmeti için olan benzer açıklamalarında da bulamazsa, icmanın kesinliğini kabul ediyorsa icmaya bakar, sonra içtihadın gerektirdiği üzere kıyasa bakar. Bundan da aciz kalırsa 'beraati asliye' bağlı kalır, dedikten sonra deliller tearuz ettiği zaman da usûl kitaplarında yazılı olan tercih sırasını uymalarını önerir²¹².

Sonuç olarak Hasan Hân içtihadın meleke haline gelmesi için kendi görüşünü şu şekilde açıklar. "Kur'an ayetlerini ve Peygamberin hadislerini araştırmayı çokça yapan kimselere işlerinin karşılığı olarak Allah'ın yardımı artar ve muvaffakiyetleri ona sunar. Herhangi bir mezhebi taassup göstermeksizin hakka vakıf olmayı, doğruyu bulmayı amaçlarsa böylece ona yollar açılır²¹³."

1. 1. 3. Şirvânî Ahmed Hamdî (ö. 1897)

1. 1. 3. 1. Hayatı ve eserleri

Siirt ilinin Şirvan ilçesinde dünyaya gelen müellif, ilk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek tahsilini tamamlamıştır. Üç dilde

²¹⁰ Hasan Hân, *el-Iklîd*, s. 43.

²¹¹ Hasan Hân, *el-Iklîd*, s. 45.

²¹² Hasan Hân, *el-Iklîd*, s. 45 vd.

²¹³ Hasan Hân, *el-Iklîd*, s. 46.

nesir ve nazımla yazı yazmaya muktedir, ilim ve irfan sahibi bir şahsiyet olan müellif, Encümen Reisliği ve Teftiş Heyeti Muavinliği gibi bir çok memuriyetlerde de bulunmuştur. -Bir çoğu basılmış olan- çok sayıda eser vermiştir. 1897 yılında İstanbul'da vefat eden ve Eyüp mezarlığına defnedilen²¹⁴ Şirvânî Ahmed Hamdî'nin bazı eserleri şunlardır.

1. Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh²¹⁵.
2. Kavâ'id-i Selimiye²¹⁶.
3. Levâmî'u'd-Dekâik fî Terâcimi Mecâmi'u'l-Hakâik²¹⁷.
4. Makâlâtü'l-'Urefâ fî Mesâilî'l-Hukemâ²¹⁸.
5. Suveru'l-Kevâkib ve Harîtatü's-semâ²¹⁹.
6. Terceme-i Makâmâtî Harîri I-II²²⁰.
7. Teshîlu'l-Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bâdî²²¹.
8. Usûl-ı Coğrafya. ²²²
9. Hindistan Seyahatnamesi.
10. Hulasâtü'l-Ferâiz.
11. Türkçe Muhtasar Mantık.
12. Nesâyihu's-Şubbân²²³.

1. 1. 3. 2. Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh

Kitabına, geleneksel başlangıç olan besmele, övgü ve dua cümlesine yer vermeden başlamıştır. Fıkıh usûlünün önemi hakkında şu belirlemelerin yer aldığı "ihtar" başlığı ile giriş yapmış ve aşağıdaki ifadeleri sıralamıştır. Özetle:

Fıkıh usûlü ilmi şer'î hükümleri ve fikhî meseleleri sağlamlaştırma açısından usûlüddin biliminden sonra hikmet ilmi olarak ilimlerin en faziletlisi ve en şerefliisidir. İnsanı hayra ve şerefe ulaştıran bir ilimdir. Bu ilimle uğraşmak en faziletli bir ibadettir. Çünkü onun tahsiline rağbet ettirme konusunda sair ibadetler

²¹⁴ Bursalı, Muhammed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 249.

²¹⁵ Bu eser İstanbul, 1883'de 133 s. olarak basılmıştır.

²¹⁶ Bu eser Matbaayi Osmaniye, İstanbul, 1884'de 56 s. olarak basılmıştır.

²¹⁷ Bu eser Mustafa Ef. Matbaası, İstanbul, 1875'te 398 s. olarak basılmıştır.

²¹⁸ Bu eser Tasviri Efkâr Matbaası, İstanbul, 1868'de 83 s. olarak basılmıştır.

²¹⁹ Bu eser Tasviri Efkâr Matbaası, İstanbul, 1867'de 55 s. olarak basılmıştır.

²²⁰ Bu eser Yahya Ef. Matbaası, İstanbul, 1872'de basılmıştır.

²²¹ Bu eser İstanbul İst., 1871, 1872'de basılmıştır.

²²² Bu eser Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1877'de basılmıştır.

²²³ Bursalı, a. g. e., I, 249.

hakkında varit olan ayetler gibi, bunun için "Her bir guruptan bir fırka sefere çıkmasın, dinde tefekkuh etsin"²²⁴." ayeti kerimesi nazil olmuştur. Bu ilmi tahsil etmeyenin ilimde noksan kaldığını; çünkü, tefsir ve hadis ilimlerine yardımcı olduğu gibi bütün kaidelerin ve anlatımın da ölçüsüdür²²⁵.

Kitabın içinde lafzın mana arasında bulunan irtibatın dörtlü taksimini sırasıyla saymış ve bunun her dilde bulunduğunu belirtmiştir. Fakat, her dilde bulunmasına rağmen, yabancıların, bu kaidelerden bu denli haberdar olmadıkları için, ortaya çıkan garip olayların çözümü hususunda pek çok zahmetler çekmiş olduklarını şu misalle anlatır: Demiryolu imtiyaz sahibi, vefatında demiryolunda hizmet edenlere vasiyet etmiş olduğu bir miktar akçe, hizmet edenlerin hangi kısmına verileceğini tayinde, mahkemece uzun müddet düşünülmüş ve kesin bir hüküm verilinceye kadar birkaç ay geçmiştir. Gerek bu dörtlü taksimatın içerdiği kısımların ve sair bazı kaidelerin bu gibi sorunların çözümünü kolaylaştırmakta²²⁶ olduğunu belirtir.

Bu kitap Sava Paşanın Mekteb-i Sultan-i'deki müdürlüğü döneminde açılmış bulunan Hukuk Mektebinde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Kendisinin kaydettiği kaynakları şunlardır: Mecâmi', Tavdih, Mir'ât, Menâr, Fusûlü'l-Bedâyi', Usûl-i Pezdevî, Mahsûl, Cem'u'l-Cevâmi' ve Muhtasar-ı Telhîs²²⁷.

Fıkıh usûlünü "Şer'i hükümleri tafsili delillerden istinbata ulaştıran ilimdir." diye tanımlayarak konuları anlatmaya başlar. Kaynaklardan tekrarlarla dörtlü taksimleri sıralayıp kavramların her birini tanımlarıyla ve hükümleriyle vererek örneklemiştir. Son olarak içtihadı anlatmıştır. İctihadın şartını belirtirken kitap, sünnet, icma ve kıyası kitabında anlattığı gibi bilmeye vurgu yapmış ve içtihatla birlikte başkalarını taklit etmenin caiz olmadığını ifade etmiştir. Bunun için de: "Bir sözde, taklit etmiş olduğu müçtehidin başkasının görüşünü taklit edip edemeyeceğinde ihtilaf olunmuşsa da edememesi görüşü tercih olunmuştur"²²⁸." diyerek sözünü bitirmiştir.

²²⁴ et-Tevbe 9/122.

²²⁵ Şirvânî, Ahmet Hamdi, *Türkçe Muhtasar Usûl-ı Fıkıh*, İstanbul, 1883, s.11.

²²⁶ Şirvânî, a. g. e., s.13.

²²⁷ Şirvânî, a. g. e., s.14.

²²⁸ Şirvânî, a. g. e., s.132.

1. 1. 4. Filibeli Feyzî Efendî (1805-1885)

1. 1. 4. 1. Hayatı ve eserleri

Fazilet sahibi bir ilim adamı olan Filibeli Feyzî Efendî, bugün Bulgaristan topraklarında bulunan Filibe şehrinde dünyaya gelmiştir. Edirne Müftülüğü vazifesinde bulunduktan sonra uzun müddet ders vekaletinde kaldığından dolayı ilim adamları arasında Filibeli ders vekili hoca efendi ismiyle meşhur olmuştur²²⁹.

Filibeli Feyzi Efendi'nin eserlerinden birkısmı şunlardır:

1. Tavşîhu'l-Usûl²³⁰.
2. Haşiye-i Cedîde alâ Şerhi 'Isâm al-Farida I-II²³¹.
3. Risâle İmtihân li'r-Ruûs²³².
4. Alet ilimlerinden bahseden Mecâmi'u Hadâiki'l-İmtihan²³³.
5. Risâlatü'l-İmtihan (14 s.).
6. Akaiden bahseden Suyûfu'l-Kavâti' vs.

1. 1. 4. 2. Tavşîhu'l-Usûl

Kitabın iç kapağına, muhtemelen eseri basanlar tarafından yerleştirilen “İşbu Risâle-i mergûbe ahkam-ı şer'iyye-i fer'iyye-i evvela mer'iyyesiyle ispatta medhali olan Usûl-i Fıkhî tadvîh ve beyan eder²³⁴.” ifadesi bu kitap ile anlatılmak istenilenleri özetlemektedir.

Feyzî Efendi, fıkıh usûlü ilminin önemini vurgulamak ve onun sistematüğını göstermek için ele aldığı eserinde, hemen hemen her konuyu anlatırken, konuyu oluşturan kavramları bir arada şekil üzerinde sunarak izah etmektedir. Kitap bu yönüyle pedagojik özelliğini taşımaktadır.

Feyzî Efendi'nin Tavşîhu'l-Usûl adlı eseri 1800-1923 yılları arasında Osmanlı merkezli eserler içinde Arapça olarak yazılan bir eserdir. Diğer usûl kitaplarından farklı olarak hüküm bahsini öncelemiş ve çeşitli sorular sorarak onlara verdiği cevaplarla kitabının muhtevasını oluşturmuştur.

²²⁹ İsmail Paşa, a. g. e., I, 357; Bursalı, a. g. e. I, 319; Erk, Hasan Basrı, *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1954, s. 252.

²³⁰ Bu eser İstanbul, 1880 yılında 54 s. olarak basılmıştır.

²³¹ Bu eser Şirketi Sahafıyye, İstanbul, 1890'da basılmıştır.

²³² Bu eser Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1858'de 8 s. olarak basılmıştır.

²³³ Bu eser Süleyman Ef. Matbaası, İstanbul, 1880'de 48 s. olarak basılmıştır.

²³⁴ Filibeli Feyzî, Mehmed Hayruddin b. Ahmed b. Mustafâ, *Tavşihu'l-Usûl*, İstanbul, 1880, s. 1.

Feyzî Efendi, şer'î hüküm kaç şeye ihtiyaç duyar? sorusunu sorarak Hakim-Allah Teala-, mahkumu bih-fiil- ve mahkumu aleyh-mükellef- olmak üzere üç şeye ihtiyaç duyar²³⁵, şeklindeki cevabını, şema üzerinde açıklayarak vermektedir.

Mahkumu bihin çeşitleri için oluşturduğu soruya da,

1. Umum menfaatin kendisine taalluk ettiği fiillerin oluşturduğu halis Allah hakkı olanlar.

2. Halis kul hakkı olanlar.

3. Her ikisinin toplandığı haklar olup Kazf cezası gibi Allah hakkının ağır bastığı haklar.

4. Her ikisinin toplandığı haklar olup kısas gibi kul hakkının ağır bastığı haklar²³⁶ şeklinde sıralamıştır.

Feyzî Efendi Hukukullah sekiz çeşittir, diyerek aşağıdaki gruplamayı yapmıştır.

1. Halis ibadet olanlar:

a. Asıl-İman-: Tasdik, buna bağlı olan ikrar ve zaid olan ameldir.

b. Furû': Asıl namazdır; zekat, oruç, cihad ve hac buna mulhaktır. Sünnet ile âdap da zaittir.

2. Fıtır sadakası gibi meunet manasında ibadettir.

3. Ganimetin 1/5'i gibi bizzat hak olanlardır.

4. 1/10 gibi meunettir ibadet manasındadır.

5. Had cezası gibi tam cezadır.

6. Harac gibi meunettir, ceza yönü var.

7. Mirastan mahrumiyet gibi kasır cezadır.

8. Keffaretler gibi ibadetle ukubet arasındaki haklar²³⁷.

Şer'î hükümlerin çeşitlerinin çeşitleri başlığı altında mükelleflerin fiillerine taalluk eden Allah Teala'nın hitabının eseri iktiza veya tahyîr veya vaz' iledir, diyerek yapmış olduğu şemada şunları kaydeder:

1. Teklifi hükümler:

a. Mükellefin fiiline sıfattır:

²³⁵ Filibelî Feyzî, a. g. e., s. 5.

²³⁶ Filibelî Feyzî, a. g. e., s. 6.

²³⁷ Filibelî Feyzî, a. g. e., s. 7.

aa. Öncelikle onda muteber sıfatlardır ama bizzat dünyevi maksatları vardır. Sıhhat, nüfuz, ademi nüfuz, butlan, fesat, luzüm, ademi luzüm, in'ikad, ademi in'ikad.

ab. Öncelikle onda muteber sıfatlardır ama uhrevi maksatları vardır. Vucûp, nedb, ibahe, tahrim, kerahet.

b. Mükellefin fiilinin eseridir. Satın alınan mala maliklik, alış verişin eseridir.

İtibar edilen fiiller açısından mükellefin fiillerinin kısımları:

1. İbadet ve muamelat arası ortak olan sıfatlar: Sıhhat, butlan ve fesad.

2. Dünyevi maksatlar: sahih, batıl, fasit, mün'akid, gayr-i mün'akid, nafız, gayr-i nafız, lazim, gayr-i lazim.

3. Muamelata mahsus: İn'ikad, nifaz, luzüm, ademi in'ikad, ademi nifaz, ademi luzüm²³⁸.

Delillerden çıkarılmış olan hükümlerin uhrevi maksatlar açısından sıralamasını ve içerdikleri hükümleri şu şekilde yapmaktadır:

1. Azimet:

a. Farz: Farz-i ayn, farz-i kifaye. Farz, ilmen ve amelen luzüm ifade eder. İnkâr eden kafir olur, terk eden hafife alırsa ceza görür.

b. Vacip: İlmen değil, amelen lazımdır. İnkâr eden tekfir edilmez, baskı uygulanır. Terk eden ceza görür.

c. Sünnet: İşleyenin sevap, terk edenin günah kazandığı ve kerahet işlediği; Sünnet-i Huda ile işlerse sevap kazandığı, işlemezse bir şeyin terettüb etmediği sünnet-i zevaid olmak üzere ikiye ayrılır.

d. Nafile.

e. Haram: İşlerse azap terettüb eder, işlemezse etmeyen haram liaynihi ve ligayrihi haram olmak üzere iki çeşittir.

f. Mekruh: Tenzihen mekruh, tahrimen mekruh.

g. Mübah²³⁹.

2. Ruhsat:

a. Hakikaten Ruhsat: Biri ruhsatı olan hak, diğeri hakkın dışındadır.

b. Mecazen ruhsat: Biri tam mecazdır, diğeri tam mecaz değildir²⁴⁰.

²³⁸ Filibeli Feyzi, a. g. e., s. 8, 9.

²³⁹ Filibeli Feyzî, a. g. e., s. 11.

Vaz'i hüküm ve kısımlarını, Şer'i vaz'i hükmün nevilerinden illet, Sebeup ve kısımların hükümleri ve kısımları, şart ve şarta bağlı olanlar, alamet ve dört nev'ini açıkladıktan sonra delillerin değerlendirilmesi kısmına geçerek tanım ve hükümlerini vermiştir. Bu kısımda da geleneksel dörtlü taksime uygun olarak klasik anlatımı tekrar etmiştir.

1. 1. 5. Sava Paşa (ö. 1901)

1. 1. 5. 1. Hayatı ve eserleri

Hangi tarihte ve nerede doğduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Yanyalı doktor Sava Efendinin oğlu olan ve Rumeli beylerbeyi payesi bulunan Sava Paşa Mekteb-i Tıbbiye mezunudur. Girit Mutasarrifi olarak görev yapmış ve bu görevine 1875 yılına kadar devam etmiştir. İstanbul'da Dağıstanlı Ahmet Efendi ve Kütahyalı Nuri Efendiden Molla Hüsrev'in Mir'âtü'l-Usûlü'nü ve Hâdimî'nin Mecâmî'ini okumuştur.

1875-1878 tarihleri arasında Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) müdürlüğünde bulunmuştur. 1878'de Vezaret rütbesi verilerek Paşa, 1878'de Nafi'a Nazırı, 1879'da Cezayir Bahri Sefid Valisi, 1880'de Hariciye müsteşarı ve aynı yılda Hariciye Nazırı olmuştur. 1885'te Nafi'a Komisyonu azalığı, 1888'de Girit valiliği görevini ifa etmiştir. Ömrünün son zamanlarını Paris'te geçiren Sava Paşa'nın 1901'de öldüğü sanılmaktadır²⁴¹. Osmanlı tebasında gayri Müslim bir ilim adamı olan Sava Paşa'nın İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd diye tercüme edilen iki ciltlik eserinin yanında, kendisinin bu kitapta biri İslâm Hukuku Tatbikatı diğer de İzahlı Müslüman Hukuku adlı eserlerinin olduğu zikredilmekle birlikte, görme imkanımız olmadığı gibi otoritelerden de bu eserleri bilene rastlamak mümkün olmamıştır.

1. 1. 5. 2. İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd

Sava Paşa İstanbul'da bulunduğu ve aldığı görevleri ifa esnasında arta kalan zamanlarında özel gayretlerle ilim adamlarından aldığı fıkıh usûlü derslerinden mülhem olarak, batılılara bu ilmi tanıtmak maksadıyla yazdığı 'Methode de Droit

²⁴⁰ Filibeli Feyzi, a. g. e., s. 12.

²⁴¹ Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultani Yıllığı) 1868-1968, 1968, s. 30.

Musulman' adlı Fransızca eser 1892 yılında Pariste yayınlanmıştır. Çalışmamızda, İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd ismi ile Baha Arıkan tarafından tercüme edilip 1955 yılında Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlanan tercüme eser esas alınmıştır.

İki cilt olan eserin birinci cildinde, İslâm Tarihini, Hukuk Tarihi ve usûl alanındaki gelişmelere ağırlık vererek anlatmıştır. Mezhep imamlarını ve onların takdire şayan bulduğu gayretlerini kısa örneklerle açıklamıştır. İnsanın ehliyeti ve şahsiyet kazanma devrelerini hükümleriyle örnekleyerek sunmuştur.

Sava Paşa, kendisinin ve batı hukukçularının; İslam Hukukunun, Roma Hukukunun bir kopyası olduğunu zannetmekle mazur sayılmaları gerektiğini; çünkü onları bu görüşe sevkeden birçok sebeplerin bulunduğunu belirtir²⁴². Fakat bu sebeplerin neler olduğu hakkında bilgi vermez.

Usûl konuları hakkında bilgi vermeye başladığı ikinci ciltte, klasik sıralamada bir değişiklik yapığını belirterek İctihat konusunu öne almıştır. İctihadı, "Beşer fikrinin adlî ve hukukî meselelerini takdir ederek bunları vasıflandırmak, yani İslâmileştirmek suretiyle tedvin etmek ameliyesine içtihat ıtlak olunmaktadır²⁴³." diye tanıtmıştır. Bu içtihat ameliyesinin Hz. Peygamber ve Sahabeler tarafından kullanıldığını pekiştirmek için meşhur Muaz hadisini zikretmiştir. İctihadın terim manasını da vererek Allah'ın kitabından "Kıyaslayınız. Ey Basiret Sahipleri!"²⁴⁴ ayetini zikretmiştir. Hz. Peygamberin "İctihat edip isabet edenin on sevap, hata edenin bir sevap alacağını²⁴⁵" ifade eden hadisiyle de içtihat yapmanın teşvik edildiğini belirtmiştir.

İctihadın meşru olarak kabul edilebilmesi için iki şart olduğunu ileri süren Sava Paşa bu şartları; 1. İctihat eden kimsenin bir hukukşinas yani, fakih olması gerekir 2. İctihadın mahalline yani, şer'î bir meseleye munhasır bulunmasıdır²⁴⁶, şeklinde belirtmiştir.

Sava Paşa'ya göre İctihadın sıhhat ve selameti bakımından fakihler üç dereceye ayrılır. Bunların birincisi Sahabelerdir ki, bunlardan sadır olan içtihatlar

²⁴² Sava Paşa, a. g. e., I, 10.

²⁴³ Sava Paşa, a. g. e., II, 13.

²⁴⁴ Haşr 59/2.

²⁴⁵ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul, 1979, İ'tisâm 20-21. Hadis metninde 'isabet edene iki sevap' yazılıdır.

²⁴⁶ Sava Paşa; a. g. e., II, 15.

kasıtlı veya kasıtsız sıhatsizlikten tamamıyla uzaktırlar; ikinci grup, Tabi'ilerdir ki, bunlar hatadan tamamen uzak değiller ve niyetleri de samimidir; üçüncü gruptan olanlar, Tabi'ileri takip eden fakihlerdir ki bunlardan sadır olan içtihatların doğru olmamaları daima mümkündür²⁴⁷.

Sava Paşa içtihadı iki kısma ayırmıştır: "İçtihat İslamiyet'in bütün devirlerinde; bir teşri' yani, bir kanun yapma vasıtası olarak telakki edilmiştir. İçtihat daima yeni yeni çözüm şekilleri meydana getirmiş ve böylelikle İslam hukuk mukarreratını emsal vücuda getirmek suretiyle zenginleştirmiştir. Bu, içtihadın birinci nevidir. İkincisi ise mahkemedeki araştırmadır."²⁴⁸ dediği bu kısmı, İslam ilim adamlarının içtihat olarak kabul etmediklerini belirtmiştir. Kendisi ise Kaza'nın da içtihat olduğunu söylemiş, fakat ilkine eşit olmadığını da vurgulamadan edememiştir.

Usûlde içtihadın olabileceğini ihsas ettiren Sava Paşa "Üstatların vaz' ettikleri usûlleri ibda için sarf etmiş bulundukları fikrî mesai, içtihadın en yüksek derecesini teşkil eder. Bu içtihat dolayısıyla vücuda gelen kaide ve usûller, İslam Hukuk mevzuatının esasını teşkil etmektedir. Bu usûl ve kaideler...tatbikatta kullanılan kaza içtihadının ilmî esasını teşkil etmektedir"²⁴⁹ mütalaasında bulunmuştur.

Fakihleri çalışmalarına göre tasnif etmiş ve üç sınıf olduklarını beyan etmiştir: İlk sınıfa, usûl koyan mezhep imamlarını yerleştirdikten sonra diğerlerini tali kısımlarla uğraşanlar olarak değerlendirmiştir²⁵⁰. Kendine göre yapmış olduğu bu sınıflamayı başkalarının da yaptığını, onlardan bazılarının yirmi, bazılarının yedi sınıf olarak söylediklerini hatırlatarak, bu farklılığın aynı noktalara dayanmamaktan kaynaklandığını ifade etmiştir²⁵¹.

İçtihadın İlk Devresi diye başladığı kısımda, usûl koyan mezhep imamlarını, usûl koymaya sevk eden temel etkenin,

1. a) İnsanın fiillerini değerlendirme, b) İnsanın kullandığı eşya ve kainatın kanuni vasıflarını tavsif etme isteği ve

²⁴⁷ Sava Paşa, a. g. e., II, 15.

²⁴⁸ Sava Paşa, a. g. e., II, 16.

²⁴⁹ Sava Paşa, a. g. e., II, 16 vd. Usûl, müctehit tarafından kabul edilen varsayımların tecrübe edilmesinden sonra ortaya çıkan kaidelerdir. İçtihat ise, tanımında da belirtildiği gibi delile dayalı olarak yapılan ameliyedir.

²⁵⁰ Sava Paşa, a. g. e., II, 17.

²⁵¹ Sava Paşa, a. g. e., II, 17.

2. Bunların delilini ortaya koyma gerekliliği olduğunu belirterek onların gayretlerinden tarihi örnekler vermiştir²⁵².

"Teşrî' usûlü" diye anlaşılabilircek şekilde kullandığı fıkıh usûlü teriminin tanımlarını sıralamış ve şu şekilde izah etmiştir:

Sava Paşa fıkıh usûlünün işlevini, İslâm Hukukunun insan fiillerinin içerdiği şer'î hükümlerle, adlî ve hukukî hakikatlerin delillerini kaynaklarından bulmayı ve bu hüküm ve delillerin bu kaynaklardan ne suretle çıkarıldığını öğreten bir şubesi olarak görür. Ayrıca, insan fiilleri ile insanın kullanımına mahsus eşyayı ve insanı kuşatan varlığı, İslâm olarak vasıflandırmak için takibi lazım gelen usûl ve kaidelerle, bunlara mahsus şer'î hükümlerin her birisine ayrı ayrı tatbikini öğreten de yine bu şubesidir²⁵³ tespitinde bulunur.

Sava Paşa burada ilmin konusu hakkında söylenen bildik klasik düşünceleri anarak geçmiştir. Herhangi bir belirleme yapmamıştır. "Usûlün Özü" diye bir konu açarak ilmin zâtî ve a'razi konuları hakkında bilgiler sunmuş, delil kavramının kaynak manasında kullanıldığını belirtmiştir²⁵⁴. İçtihat konusunu bitirdikten sonra mukaddimeye yer vermiş bunu, birinci maksat adı altında anlattığı deliller takip etmiştir. Klasik dörtlü sıralama yaparak, öncelikle kitaba has olan ve kitapla sünnet arasında ortak olan konuları, başlıkları altında tanım ve hükümleri ile birlikte vermiştir. İkinci maksatta da hükümleri işlemiştir. Eser, Molla Hüsrev'in Mir'ât adlı eseri takip edilerek meydana getirilen bir tanıtım kitabı olduğu için, büyük ölçüde anılan eserin tercüme şeklinde tekrarıdır. Bu husus, kitabının sonuna yerleştirilmiş olan "Kitabı Bitirirken" bahsinde, "esastan hiç bir şey kaybetmeyerek arz etmiş olduğumuz" ifadesiyle de pekiştirilmiştir²⁵⁵.

Sava Paşa'nın bu çalışması ile fıkıh usûlü kavramları batı hukukunda karşılıklarını büyük ölçüde bulmuş bulunmaktadır.

²⁵² Sava Paşa, a. g. e., II, 18.

²⁵³ Sava Paşa, a. g. e., II, 44 vd.

²⁵⁴ Sava Paşa, a. g. e., II, 47.

²⁵⁵ Sava Paşa, a. g. e., II, 246.

1. 1. 6. Büyük Haydar Efendî (ö. 1903)

1. 1. 6. 1. Hayatı ve eserleri

Ali Haydar Efendi yada meşhur adıyla Büyük Haydar Efendi İstanbul'da doğmuştur. Kazaskerlerden fakih, edip, tarihe vâkîf, nüktedan ve fazilet sahibi bir zattır. Muallimlik ve kadılık vazifelerinde bulunmuştur. Mecelle cemiyeti azalığı da yapmıştır.

Meclis-i Kebîr-i Maarif Riyaseti ve Şark-ı Rumeli Cemaat-ı İslâmiyye nazırlığı uhdesinde iken 1904 yılında vefat eden Ali Haydar Efendi'nini eserleri şunlardır:

1. Usûl-i Fıkıh Dersleri: Hukuk Mektebinde okuttuğu ve öğrencileri tarafından kitaplaştırılan eseridir²⁵⁶.

2. Balkanlar ve Batı Trakya Unsurlarındaki Mezhebî Durumunu anlatan Risalesi.

3. Balkanlar ve Batı Trakya Unsurlarındaki Vakıf İşleri ile Müftüleri ve Cemaat Meclisleri Talimatnamesi.

4. Mecelle-i Ahkamı Adliye Şerhi²⁵⁷.

1. 1. 6. 2. Usûl-i Fıkıh Dersleri

Değerlendirmesi yapılan Usûl-i Fıkıh Dersleri adlı eserin hem Osmanlıca aslı hem de sadeleştirilmiş kitabı göz önünde bulundurulmuştur.

Kitap baştan sona kadar muhteva bakımından değerlendirmeye tabi tutulduğu zaman ilk göze çarpan husus Molla Hüsrev'in Mir'ât'ı esas alınarak yapılan ders takrirlerinden oluşmuş olmasıdır. İlmin tanımı, konusu ve gayesini anlattığı mukaddime ile başladığı kitabını, biri dört aslî delil ve bunların değerlendirmelerine, diğeri, hakim, hüküm, mahkumu bih ve mahkumu aleyh'in işlendiği iki ana bölüme ayırmıştır. İlk bölüm diğerine nazaran daha geniş bir hacme sahiptir.

²⁵⁶ İstanbul, 1889 yılında basılan bu eser 1966 yılında yeni harflerle de basılmıştır.

²⁵⁷ Hukuk mektebindeki Mecelle muallimliği yaparken öğrencilerin oluşturdukları Mecelle Şerhi'nin de olduğu belirtilmektedir. bk. Bursalı, a. g. e., I, 389. Aydın, M.Akif, "Ali Haydar Efendi, Büyük", *TDVİA*, II. 396.

Büyük Haydar Efendi fıkıh usûlü ilminin tanımını "Şer'î hükümleri tafsîli delillerden istinbata, kendileriyle ulaşılan kaideleri tanımayı mütekeffil ilimdir."²⁵⁸ şeklinde yaptıktan sonra konusunu "Hükümlerin ispat edilmesi açısından delillerdir."²⁵⁹ diye belirtmiş ve tercihini, hükümler olmaksızın sadece delliler²⁶⁰ veya hükümler ve deliller²⁶¹ yönünde değil de, "Delillerle birlikte hükümlerdir."²⁶² yönünde kullanmıştır. Fıkıh usûlü ismini, ilmin özel adı olarak kabul etmiş ve yukarıdaki tanımı da bu kabule göre yapmıştır²⁶³. Ayrıca, izafet tanımını da -âdet üzere- vermiştir.

Büyük Haydar Efendi ayrıca, delillerin uzak arazlarından değil, zati arazlarından bahsedileceğini söyleyerek şu açıklamalarda bulunmuştur:

Mesela, namazın vücubu -EKÎMÛ- emrinden istidlâl edilecek. İşte bu delil bir emirdir, o delilin durumlarından bahis olunacaktır. Yoksa, ifâl babından emirdir, lazım veya mütaadi fiil midir? İkâmet şu manaya gelir, mastarı budur... gibi delillerin zati arazlarından olmayan bahisler ilmin konusunun dışındadır... deliller için münasip ve mülayim olan arazlardan bahis olunacaktır ki onlar da müşterek, müevvel, hakikat, mecaz gibi şeylerdir. Yoksa kadîm olmak, hâdis olmak gibi garip (uzak) durumlarla meşgul olmayız²⁶⁴, diyerek delillerin zati arazlarının üç kısım olduğunu ifade ederek bunları şu şekilde sıralamıştır:

1. Fıkıh usûlünde araştırılan zati arazlardır ki delillerin hükümleri ispat edilmiş olsun.
2. Fıkıh usûlünde doğrudan doğruya araştırılan değilse de istinbata katkısı olan zati arazlardır: Delilin amm, müşterek, haberi vahit olması gibi.
3. Fıkıh usûlünde araştırılan olmayıp ispatta bile katkısı olmayan zati arazlardır: İmkan, adem, hudüs, besatet, terkip ve delillin isim cümlesi yahut fiil cümlesi olması ve delillerin müfretileri, sülasi veya ruba'î olması veya mureb veya mebni olması gibi.

²⁵⁸ Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, sad. M. Çevik, İ. Subaşı, S. Çağlayan, 2. bs. Fatih matbaası, İstanbul, ty. s. 5.

²⁵⁹ Haydar Efendi, a. g. e., s. 5 ve 12.

²⁶⁰ bk. Âmidî, a. g. e., I, 23.

²⁶¹ bk. Molla Hüsrev, a. g. e., s. 21.

²⁶² Haydar Efendi, a. g. e., s. 12.

²⁶³ Haydar Efendi, a. g. e., s. 8.

²⁶⁴ Haydar Efendi, a. g. e., s. 15.

Bu üçüncü kısım fıkıh usûlünde araştırılan konu değildir. İspatta ve sabit olmasında katkısı olmayan zati arazlar da bu ilimden ve onun sorunlarının dışındadır²⁶⁵. Bu açıklamalarla bu ilmi oluşturan alt ilimlerin sınırlamasını yapmıştır. Halbuki fıkıh usûlü ilminin istifade etmediği bir ilim yoktur²⁶⁶.

Büyük Haydar Efendi fıkıh usûlünün gayesini ifade ederken faide, gaye, garaz, illet-i gaiyye kelimelerinin zaten bir, itibaren farklı olduğunu²⁶⁷ belirterek, usûlcünün göstermesi gerekli olan inceliği göstermemiştir. Çünkü bir kelime farklı kullanılmışsa mutlaka diğerinden farklı bir manasının olduğu, bir usûlcü tarafından mutlaka düşünülmesi icap eden bir husustur.

Mukaddimeden sonra, şer'î delillerden aslî olanların açıklandığı birinci bölüme, ilk rükün olarak, Kitab'ı yerleştirmiştir. Klasik tanımını, kendine özel ve sünnetle ortak olan konularını sıralamıştır. Bu arada fer'î delilleri, aslî delillerden birilerine raci' oldukları gerekçesiyle sayma ihtiyacı hissetmemiştir.

Kitapla sünnet arasında ortak olan konuları, lafızların anlaşılması bakımından meşhur olan dörtlü taksime tabi tutarak sıralamıştır. Lafzın manaya konuluş bakımından sıralamasını yaparken Menâr'daki sıralamayı kullanarak, dördüncü olarak müevveli koymuştur²⁶⁸. Hâss kısmında da Emir, nehiy, mutlak, mukayyed, eda, kaza, hüsn ve kubh konularını anlatmıştır. Mecelleden bir çok madde numarası vererek mutlak ve mukayyedi örneklendirmiştir. Dört ana başlıktaki dörtlü taksimi, ilgili konuları ile açıklayıp bitirdikten sonra beyan beştir diyerek takrîr, tefsîr, tağyîr, tebdîl ve zarureti anlatmıştır.

İkinci rükün olan Sünnet bahsine şer'î hükümlerin asıl kaynağı Allah'ın Kitabıdır. İkincisi olan Nebi'nin Sünneti de Kur'an-ı Kerim'i açıklayan ve şeriati tamamlayıcı olması itibarıyla şer'î hükümlere delil sayılmıştır²⁶⁹, diyerek icma ve kıyası da burada, ilk ikisine istinat eden deliller olarak zikretmiştir.

Haberin kısımları ve hükümleri ile beraber râvinin durumlarını da anlatarak sünnet kısmını bitirmiştir.

²⁶⁵ Haydar Efendi, a. g. e., s. 16.

²⁶⁶ Cevdet Paşa, Ahmet, "Tahrîz" *Türkçe Muhtasar Usûl-ı Fıkıh*, İstanbul, 1301, s.11; Haydar Efendi, a. g. e., s. 77.

²⁶⁷ Haydar Efendi, a. g. e., s. 18.

²⁶⁸ en-Neseffî, Ebu'l-Berekât, *el-Menâr fî Usûli'l-Fıkh*, Dersaadet, İstanbul, ts., s. 5.

²⁶⁹ Haydar Efendi, a. g. e., s. 288.

Üçüncü rükün olan İcma'nın tanımını yaptıktan sonra kabul etmeyenlerin sebeplerini anarak onları reddetmeye çalışmıştır. İcma'nın şartlarını, çeşitlerini ve özelliklerini örneklerle anlatmıştır.

Dördüncü rükün olan Kıyas'ı tanıtmadan önce riba hadisini örnek vererek, sınırlı nasslarla sınırsız hadiselerin kıyasla delillendirilip açıklanacağını ifade etmiştir. Tanımını yaparak aklî ve naklî delillerle kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Kıyasın rükünlerini, hükmünü, şartlarını ve çeşitlerini anlatmış ve böylece deliller bölümünü bitirmiştir.

İkinci bölüm hükümlerin kısımlarını içermektedir. Bunlar da hüküm, mahkumu bih ve mahkumu aleyhtir. Diğer usûl kitaplarında görülen dörtlü taksimi, Hâkim'e tek cümle ile, Allah'tır diyerek geçtikten sonra diğer üç kısmı anlatmıştır. Hüküm konusunu da, tanımını, çeşitlerini ve özelliklerini sıralayarak incelemiştir. Rükün, illet, alamet, şart ve sebep kavramlarını anlatmıştır. Hüsün ve kubuh kavramlarını emir ve nehyde anlattığı için burada işaret ederek geçmiştir.

Mahkumu bih kısmında, mükellefin fiillerini, hükmün terettüp etmesi açısından incelemiştir. Hakların dörtlü taksimini yaparak Mahkumu aleyhe geçmiştir. Burada ehliyeti anlatmadan önce akıl üzerinde durarak niteliğini ve özelliklerin tanıtmaya çalışmıştır. Bundan sonra da ehliyeti gideren semavi ve müktesebe arazlardan bahsederek, Hatimeye koyduğu, klasik anlatımlı İçtihat konusuyla kitabı bitirmiştir. Fer'i deliller hakkında yukarıda söylenenlerin dışında herhangi bir açıklama getirmemiştir.

1. 1. 7. Eğinî Rahmî Efendî (ö. 1909)

1. 1. 7. 1. Hayatı ve eserleri

Eğin'de dünyaya gelen Rahmî Efendi tahsil için geldiği İstanbul'da çeşitli hocalardan ders okumuştur. Ehaveyh Hocaefendiden aldığı icazetle tahsilini tamamlayan Rahmî Efendi Nuvvab Mektebi müdürlüğüne atanmıştır. 1909 yılında genç yaşta ölen Rahmî Efendi'nin bazı eserleri şunlardır.

1. Enmüzcü'l-Fıkıh.
2. Usâretu'l-Funûn.
3. Şerh-i Maksûd.

4. el-‘İkdu’-Nâmî ale’l-Câmî²⁷⁰.
5. Davhatu’l-‘Anâdil alâ Tuhfet’l-‘Avâmil.
6. Tefcîretu’-Tesnîm fî’l-Kalbi’s-Selîm.
7. el-Fuyûzu’l-Kudsî ale’t-Tarsûsî²⁷¹.
8. Tercüme-i Mir’ât.

1. 1. 7. 2. ‘Usâretu’l-Funûn

Rahmî Efendinin öğrencilerin zihnini açmak ve sınavlara hazırlamak için hazırladığı²⁷² Vaz’, Mantık, Beyân, Me’ânî, Kelâm ve Usûl olmak üzere altı ilmin yer aldığı ‘Usâretu’l-Funûn adındaki kitapta yer alan “el-Fennu’s-Sâdis İlmu’l-Usûl” adlı bölümdür²⁷³. Devrin çeşitli sınavlarında fıkıh usûlü ile ilgili iki yüz seksen beş civarındaki muhtemel soruya verdiği cevaplardan oluşmaktadır.

Rahmî Efendi iştikak ve çeşitleri ile ilgili sorulara verdiği cevaplarla başladığı İlmu’l-Usûl adlı bölümüne, iştikakın kısımlarını anlatarak devam eder²⁷⁴. Harflerde iştikak olur mu? sorusuna, caiz değildir, şeklinde cevap verdikten sonra, iştikakın mastar ve fiillerde olduğuna dair sarf ulemasının ittifakının bulunduğu denildiği vardır, diyerek cevap vermiştir. Lâ harfinin iştikakı ile ilgili bilgi verirken İbn Asfûr’un harflerde de iştikak olabileceğini söylediğini belirtir²⁷⁵.

Cem’i münkeri istiğrak yoluyla sınırlama yapmadan fertlerin tümünü kapsamına almaksızın çok anlamında bir konuluşla konulan lafızdır, diyerek ricâl ve müslimîn örneklerini verir. Bundan sonra, mutlak çoğul müfredindeki harflerin değişimi ile kastedilmiş fertleri teker teker gösteren kelime olup musahhah ve mukesser olmak üzere iki çeşitinin olduğunu belirtir. İlki çoğul yapmak için müfredinin kuruluşunun değişmediği, ikincisinde ise çoğul yapmak için

²⁷⁰ Nahiv ile ilgili bir eser olduğu belirtilmiştir. bk. Bursalı, a. g. e., I. 431.

²⁷¹ Fıkıh usûlü ilminden Tarsûsî haşiyesine yapılan bir talik olduğu belirtilmiştir. bk. Bursalı, a. g. e., I. 431.

²⁷² Eğînî, Muhammed Rahmî Efendi, “Us^sl-ı Fıkıh” ‘Usâretu’l-Funûn, İstanbul, 1911, s., 2.

²⁷³ Rahmî Efendi, a. g. e., s. 220-268.

²⁷⁴ Rahmî Efendi, a. g. e., s. 220.

²⁷⁵ Rahmî Efendi, a. g. e., s. 221.

müfredinin değişerek yapıldığını belirtir²⁷⁶. Fakat, şekli değişmenin anlamda ne gibi değişikliklere yol açtığı konusunda hiçbir şey söylemez.

Sünnet, beyan çeşitleri ve nesh ile ilgili sorulara verdiği cevaplarla anlatımını tamamlar²⁷⁷.

Delillerle ilgili ve hüküm kısmını oluşturan hakim, hüküm, mahkûm-ı bih ve mahkûm-ı aleyhi anlatmayı gerekli kılan bir soru üretmeden, kitabın fıkıh usûlü ile ilgili olan kısmı bitirir.

Klasik anlatımda mevcut olan bilgileri tekrar özelliğini taşıyan bu eser alanında, eksik de olsa sorulabilecek soruları içermesi açısından önemli görülmektedir.

1. 1. 8. Manastırlı İsmail Hakkı (ö. 1912)

1. 1. 8. 1. Hayatı ve eserleri

Alimlerden ve ayan meclisi azalarının ileri gelenlerinden olan İsmail Hakkı Manastırlı bugün Makedonya topraklarında bulunan Manastır'da doğmuştur. Memleketinde Sancaktarzâde denilen aileye mensuptur. İlk tahsilini memleketinde yapmıştır. İstanbul'a gelerek Şevket Efendi'den icazet almıştır. Derse çıkarak icazet vermeye başlamıştır. Lisanı güzel kullanması ve kuvvetli hitabete sahip olmasından ötürü kürsü şeyhliğine tayin olunmuş ve bu yolun son merhalesi olan Ayasofya şeyhliğine yükselmiştir. Yüksek mekteplerin ekserisinde hocalık yapmıştır. 1912 senesinde vefat eden İsmail Hakkı Manastırlının²⁷⁸ bazı eserleri şunlardır:

1. Ahkâmü Şehri's-Siyâm²⁷⁹.
2. Mebâdî Fârisî²⁸⁰.
3. Usûl-i Fıkıh Metni Vecîz.

²⁷⁶ Rahmî Efendi, a. g. e., s. 248; Bunları incelemedeki maksadın ne olduğu anlaşılamamakla birlikte, muhtelif çoğul kalıplarının farklı anlamları olabileceği ve bunların bir kurala bağlanması gerektiğini hatırlatmaktadır. Nitekim el-Kâfirûn kelimesi ile el-Küffâr kelimesi arasında, kalıplarının farklılığının dışında, anlatmak istediği şeyin de farklı olmasına işaret etmekte olduğu ortaya çıkmaktadır.

²⁷⁷ Rahmî Efendi, a. g. e., s. 268.

²⁷⁸ Bursalı, a. g. e., I, 365 vd.

²⁷⁹ Bu eser İstanbul, 1891'de 4+154 s. olarak basılmıştır.

²⁸⁰ Sül. Ktp., H. Hüsnü Paşa bl. 1450/1 nr. da kayıtlı ve 170*237, 80*155 mm. 113 vr. 17 str. Rık'a 1268 tarihinde istinsah edilmiş meşin cilt tavsıflı eseri.

4. Metâlibi İrfâniye ve İzâhêti Nûniye²⁸¹.
5. Mevâhubu'r-Rahman fî Menâkibi'l-İmam Ebî Hanîfe an-Nu'mân²⁸².
6. Mevâ'idu'l-În'am fî Berâhini Akâidi'l-İslâm²⁸³.
7. Mevâ'iz, A. İhsan Matbaası²⁸⁴.
8. Risale-i Hamidiyye Tercümesi 1-4 c²⁸⁵.
9. Tefsîri Sûre-i Yâsîn²⁸⁶.
10. Vesâilu'l-Felâh fî Mesâli'n-Nikâh²⁸⁷.
11. Vesâyâ ve Ferâiz Mecmuası²⁸⁸.

1. 1. 8. 2. Usûl-i Fıkıh Metn-i Vecîz

İsmail Hakkı Manastırlı'nın Usûl-i Fıkıh Metni Vecîz adındaki bu eseri Hukukî Osmanî Fakültesi dördüncü sınıfta fıkıh usûlü dersinde okutulmak üzere hazırlanan ders kitabıdır²⁸⁹.

İsmail Hakkı Manastırlı kitabına belki de müfredat gereği hüsn ve kubuh konularıyla başlamıştır. Bu konuların içerisinde emir ve nehiy işlenmiş, mutlak ve mukayyedi anlattıktan sonra da amm, müşterek ve cem'i münkeri anlatmıştır. Açıklık ve kapalılık bakımından lafızlardan sonra hakikat, mecaz, sarîh ve kinayeyi vererek delalet türlerini de anlattıktan sonra kitabını bitirmiştir. Konuların tanımlarını, hükümlerini ve örneklerini verip açıklamalar yapmıştır.

Konuların işlenmesinde metot olarak mesele, tahkik, takrir ve tenbih sıralamasını kullanmıştır. Bir ders kitabı olmasının dışında ihtiva ettiği herhangi bir farklılık ve gelişme görülmemektedir. Klasik metinlerin tekrarından ibaret bir eserdir.

²⁸¹ Bu eser İstanbul Şirketi Sahafîyye 1894'de 144 s. olarak basılmıştır.

²⁸² Bu eser Mahmûd Bey Matbaası, İzmir, 1892'de 3+214 s. olarak basılmıştır.

²⁸³ Bu eser Dersa'âdet, İstanbul, 1896'da 160 s. olarak basılmıştır.

²⁸⁴ Bu eser İstanbul, 1905'te 96 s. olarak basılmıştır.

²⁸⁵ Bu eser İstanbul, 1890'da basılmıştır.

²⁸⁶ Bu eser Mektebe-i Mülkiye Matbaası, İstanbul, 1900'de 110 s. olarak basılmıştır.

²⁸⁷ Bu eser Alim Matbaası, İstanbul, 1895'te 15 s. olarak basılmıştır.

²⁸⁸ Bu eser Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1907'da 130 s. olarak basılmıştır.

²⁸⁹ Manastırlı, İsmail Hakkı, *Usûl-i Fıkıh Metn-i Vecîz*, s. 1.

1. 1. 9. Seydişehirî (1857-1917)

1. 1. 9. 1. Hayatı ve eserleri

İbnü'l-Emîn Mahmûd Esad Seydişehirî (1857-1918), ilk tahsilini Seydişehir'de yaptıktan sonra 1868 yılında İstanbul'a gelmiş Fatih Medresesi Müderrislerinden Elbasanlı Abdülkerim Hoca'nın derslerine devam etmiştir. Seydişehirî Medrese derslerine devam ederken Askeri Muallimin İdadisi'ne de devam ederek burada, Matematik, Geometri, Cebir, Tarih, Coğrafya, Fizik, Kimya ve Mekanik derslerini tahsil etmiştir. Buradaki eğitimini bitirdikten sonra Erkan Harbiye sınıfına kabul edilen Seydişehirî; Yüksek Cebir, Trigonometri, Topografya, Entegral Aritmetik, Mimari, Arazi yüzölçümü ve Uzay Geometri derslerini okumuş, Darulfünûn'a bağlı Hukuk Fakültesi açılınca buraya kaydolmuş ve üstün derece ile bitirmiştir.

Matematik öğretmenliği ile vazifeye başlayan Mahmud Esat Efendi, Hukuk Fakültesini bitirince Dava Vekili sıfatını kazanmış ve İzmir Bidayet Mahkemesi Birinci Reisliği'ne tayin edilmiştir. Seydişehirî on yılı aşkın bir zaman bu görevde kaldıktan sonra Maliye Nezareti Hukuk Müşaviri görevi ile İstanbul'a dönmüştür. İzmirde mahkeme reisi iken İzmir mekteplerinde cebir, fizik, tabiiye hocalığı da yapmıştır. İstanbul'a döndüğünde Darulfünûn'da Hukuk, İktisat ve İslam Fıkhı derslerini vermiştir.

Maliye Nezareti'nde, önce Hukuk Baş Müşavirliği, daha sonra da Müsteşarlık görevlerine getirilmiştir. Tahsil ettiği ilimler nedeniyle vukufiyetinden dolayı Tapu ve Kadastroyu, mükemmel bir şekilde, yeni baştan kurmuştur. Bu başarılı çalışmasından dolayı Defter-i Hakanî nazırlığına getirilen Seydişehirî, Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliğine tayin edilmiş ve bu görevde iken Isparta milletvekili seçilerek Meclis-i Mebus'a girmiştir. 1918 Martında vefat etmiştir.

Seydişehirî Arapça, Farsça, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerini bilen, sayılı ilim adamlarından biridir²⁹⁰. Birçok kanun projeleri de bulunan

²⁹⁰ Erk, a. g. e., s. 355; Türk Hukuk Kurumu tarafından 21 Mart 1941 yılında Siyasal bilgiler Okulu'nda düzenlenen Seydişehirli'yi anma konuşmalarının bulunduğu kitap Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il-Emin Mahmut Esat Efendi diye basılmıştır. Görel, İsmail Hakkı, *Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il-Emin Mahmut Esat Efendi*, Türk Hukuk Kurumu, İstanbul, 1943, s. 5 vd.

Seydişehir'nin çeşitli konularda makaleleri de vardır²⁹¹. Türkçe olarak yazmış olduğu ve çoğunluğu basılan eserlerinden bazıları şunlardır:

1. İtmam-ı Temyiz²⁹².
2. Usûl-i Fıkıh²⁹³.
3. Telhîs-u Usûl-i Fıkıh²⁹⁴.
4. İlmü'l-Arz ve'l-Me'adin²⁹⁵.
5. Tarihi Sanayî²⁹⁶.
6. İktisat²⁹⁷.
7. Tasnif-i Tabii²⁹⁸.
8. Hukuku Hususiye-i Düvel²⁹⁹.
9. Ferâidu'l-Ferâiz³⁰⁰.
10. Hukuku Düvel I-IV³⁰¹.
11. Kitabu'n-Nikah ve't-Talak³⁰².
12. Tarih-i İlmi Hukuk³⁰³.
13. Usûlü Hadis,
14. Ravzatu'l-Cennât fi Usûli'l-İtikad,
15. Dini İslam,
16. Tarih-i İslam³⁰⁴.
17. Tarihi Dini İslam I-III³⁰⁵.
18. Tarihi Edyan³⁰⁶.
19. Müdafaa, Misyonerlere Cevap, Şeriatı İslamiyye ve Mister Carlye³⁰⁷.

²⁹¹ Görel, a. g. e., s. 10 vd.

²⁹² Bu eser İstanbul, 1881'de basılmıştır.

²⁹³ Bu eser İstanbul, 1884'de 384 s. olarak basılmıştır.

²⁹⁴ Bu eser İzmir, 1895, İstanbul, 1897'de basılmıştır. Bu eser Talha Alp başkanlığında Eşref Yılmaz, Orhan Ençakar, Abdulkadir Yılmaz ve Emin Ali Yüksel'den oluşan ilmi bir kurul tarafından sadeleştirilerek Yasin Yay., İstanbul, 2002'de basılmıştır.

²⁹⁵ Bu eser İzmir, 1885'te basılmıştır.

²⁹⁶ Bu eser İzmir, 1889'de basılmıştır.

²⁹⁷ Bu eser İzmir, 1893, İstanbul, 1907'de basılmıştır.

²⁹⁸ Bu eser İzmir, 1893'de basılmıştır.

²⁹⁹ Bu eser İzmir, 1894'de basılmıştır.

³⁰⁰ Bu eser İstanbul, 1907'de basılmıştır.

³⁰¹ Bu eser 1905-1907'de basılmıştır.

³⁰² Bu eser İstanbul, 1909'de basılmıştır.

³⁰³ Bu eser İstanbul, 1912'de basılmıştır.

³⁰⁴ Bu eser İstanbul, 1896'te basılmıştır.

³⁰⁵ Bu eser İstanbul, 1907'de basılmıştır.

³⁰⁶ Bu eser İstanbul, 1911'de basılmıştır.

³⁰⁷ Bu eser İstanbul, 1896'te basılmıştır.

20. Fatma Aliye ile birlikte yazılan Ta'addudü Zevcât³⁰⁸.

21. Telhîs-u Tarih-i Tabii-Hayvanat, Nebâtât, Me'âdin³⁰⁹.

22. Usûl-ı Hadis³¹⁰.

Bunların dışında şu tercümeleri de mevcuttur: Avrupa Medeniyeti Tarihi, Hukuku Hususiye-i Düvel, Kamer, Monvoisin Asâr ve Mebarrât-ı Hilâfet Penâhi.

1. 1. 9. 2. Telhîs-u Usûl-i Fıkıh

Müellifin yazmış olduğu eserler arasında fıkıh usûlü ile ilgili iki tane eser ismi geçmektedir. Yapmış olduğumuz karşılaştırmada bunlar, muhteva da fazla bir değişiklik olmaksızın sunduğu örneklerin farklılığı ve ders kitabı olarak hitap etmiş olduğu seviye farklılığından başka önemli bir husus göze çarpmamıştır. Telhîs-u Usûl-i Fıkıh Aydın Mekteb-i İdadi'de okutulan bu kitap, devrin eğitim ve öğretim alanında pedagojik yaklaşımını yansıtmayı açısından önemli görülmektedir.

Müellif, kitabın mukaddimesinde, ilmin, terkip ve özel isim olarak tanımlarının yanında, konusuna göre tanımını ve gayesini de belirttikten sonra taksimini yapmıştır.

Usûlü fıkıhın terkip olarak tanımı, fıkıh ilminin asılları demektir dendiikten sonra fıkıhın özel ve genel manaları şu şekilde verilmiştir:

Genel manada fıkıh, kişinin hak ve vazifelerini bilmesidir. Bu tarif itikadiyyatı, vicdaniyyatı ve ameli hükümleri içine alır. Hükümler sözünden ameli hükümler kastedilirse itikadiyyat ve vicdaniyyat tariften çıkarılmış olur³¹¹.

Bu tanım, Ebu Hanife'ye atfedilen bir tanımdır. Pratik kelimesini eklemekle Kelam, Tasavvuf ve diğer ilimler ondan ayrılır ve sadece pratiğe yönelik konuları kapsayan fıkıh ilmi olmuş olur. Müellif ise hükümler kelimesi ile tanımın maksadını belirlemiş olmaktadır.

Özel manada fıkıh, davranışla ilgili hükümleri tafsili delillerden bilmektir³¹². Bu tanımın da Şafiî mezhebine ait bir tanım olduğu bilinmektedir. Müellif bu

³⁰⁸ Bu eser Tahir Bey Matbaası İstanbul, 1898'da 84 s. olarak basılmıştır. Demirelli, Fuat Hulusi, *Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il-Emin Mahmud Esat Efendi*, Türk Hukuk Kurumu, İstanbul, 1943, s. 17 vd.

³⁰⁹ Bu eser İstanbul, 1898'da 232 s. olarak basılmıştır.

³¹⁰ Demirelli, a. g. e., s. 19.

³¹¹ Seydişehrî, Mahmud Es'ad, *Telhîs-u Usûl-i Fıkıh*, İzmir, s. 2.

tanımı özel olarak vermekle, mezhepler arası farklılığı bir yerde asgariye indirmeye çalışmıştır.

Asıl, delil manasındadır. Delil, özünde, durumlarında ve sıfatlarında doğru fikir yürütüldüğü zaman talep edilen habere ulaştırabilen şeydir. Delil'in bazen, Mütevatir nasslarda olduğu gibi hem sübûtu hem de delaleti kesin olur. Bazen ifade ettiği mana kesin olan haberi vahitler gibi, sübûtu zanni, delaleti kesin olur. Bazen Tevil edilmiş ayetler gibi, sübûtu kesin delaleti zanni olur. İfade ettiği mana kesin olmayan haberi vahitler gibi, bazen de hem sübûtu, hem de delaleti zanni olur. Fıkhî konular pratiğe ait olduğundan ve kesinliğin bulunması şartı olmadığından bu delillerin dördüyle de istidlal caizdir.

Fıkıh ilminin dayandığı deliller dördtür. Bunlardan üçü mutlak olarak asıldır. Onlar Kur'an, Sünnet ve İcma'dır. Dördüncüsü kıyas olup bir yönüyle asıl ise de, diğer üçüne nispetle fer' durumundadır. Çünkü kıyas, bir hükmü ispat edici değil, ortaya çıkarıcıdır³¹³.

Aslî delilleri, ilk üçünü -kitap, sünnet ve icma'- mutlak olarak aslî, diğerini ise bir yönüyle asıl, diğer yönüyle bunların fer'i durumunda görülen kıyas şeklinde bir sıralamaya tabi tutması, Hanefî mezhebinde önemli bir yere sahip olan Neseî'nin Menâr'da yapmış olduğu sıralamanın onaylanmasıdır³¹⁴. Aslî delillerin dışındaki fer'î delilleri de şu şekilde tanıtmıştır:

Bu dört delilden başka bir takım deliller varsa da gerçekte onlar bunlardan birine dayandığı için ayrı bir delil olarak sayılmazlar.

Nitekim geçmiş peygamberlerin Şâri tarafından inkar edilmeden nakledilen şeriatleri, hüküm ispatı hususunda delildir. Bunlar Kitap veya Sünnet'te zikredildiklerinden bu ikisinden birine aittirler.

Adet muhakkemdir (Mecelle: 36). Yani, şerî bir hükmü ispat için örf ve adet hakem kılınır. Teamül hüccettir, onunla amel etmek vaciptir (Mecelle: 37)³¹⁵. Fakat bunların hüccet oluşu icma ile sabittir.

³¹² Seydişehrî, *Telhîs*, s. 3.

³¹³ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 4.

³¹⁴ en-Neseî, *Menâr*, s. 2.

³¹⁵ Adet ve teamül hakkında Mecelle'nin külli kaideler kısmında bulunan 36 ve 37. kaideleri kullanmaktadır. Kitabında sıkça rastlanan bu durum, güncel konuları kitaba taşıyarak örneklemelerde bulunarak farklı bir yol izlemiştir. Ayrıca Mecelle'nin hükümler kısmından da bol örnekler vererek konuları izah etmeye çalışmıştır.

İstishab (Mecelle: 1683) ve bu sınıftan olan Tahkîmü'l-Hal birer delil olup ihtiyaç anında bunlara müracaat edilir. (Mecelle: 1776-1777) Ancak bunlar da dört aslî delilden birine dayanırlar.

İhtiyata riâyet hadisi şerife dayanır.

Kur'a, tartışmayı önlemek ve gönülleri hoş etmek için yapılan bir iş olup Sünnet veya İcma ile sabittir. (Mecelle: 1151-1180)

İstihsan yoluyla açık kıyasa muhalif olarak, insanların örfüne dayalı olan bir muamelenin meşru olduğuna hükmedilir. İstihsan; Sünnet'e, İcma'a, zarurete veya kapalı kıyasa dayanır. Örneğin, madumun satışı prensipte kabul edilmediği için caiz olmaması gereken selem akdinin cevazı hadisi şerife ve bu sınıftan olan istisna' akdi'nin cevazı İcma'a dayalıdır. (Mecelle: 392)

Aynı şekilde "hacet" ve " umum-i belva" zaruret konumunda olup İslam dininde zaruretin giderilmesi ile ilgili nasslara binaen delil sayılmışlardır. "Vefaen satış"ında caiz kılınması bu tür bir hükümdür.

Seydişehrî, aslî ve fer'î delilleri fıkıh usûlünün terkiplerini tanıtmaya esnasında verdikten sonra terim anlamını da şu şekilde vermiştir:

Fıkıhî meselelerin tafsili delillerden çıkartılmasını sağlayan kaidelerden bahseden ilimdir. Bu ilimde doğrudan doğruya, şer'î hükümleri delillerinden çıkarmayı sağlayan bir takım külli kaziyelerden bahsedilir. Şâri tarafından insanların her fiiline bir hüküm konulmuştur. Bütün hükümler kendisine mahsus bir delile dayanıp ihtiyaç anında bu delillerden elde edilir. Hususi bir hüküm belirlenmeyen yerlerde ise, kendisine uygun belli bir hükme kıyasla hüküm belirlenir. Böylece bir takım kaziyeler oluşur ki, onların konusu mükelleflerin işi; mahmulu ise bu işlerin hükümleridir. İşte bu cüzî kaziyeleri, hükümlerin dayandığı tafsili delillerden elde etmeye fıkıh ismi verildiğini izah etmektedir³¹⁶.

Bu delillerle, hükümlerin tafsiline bakılarak delillerin Kitap, Sünnet, icma ve Kıyas'a; hükümlerin de vücup, nedb, hürmet, kerahet ve ibahaya bölündüğü görülmüştür. Cüzî hükümlerin tafsilatına girmeden, genel olarak delilden elde edilmesine bakıldığında, bu delillerden anılan hükümleri çıkarmanın niteliğine, usul ve şartlarına yönelik bir takım külli kaziyeler bulunur ve bu kaziyelerden her biriyle

³¹⁶ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 6.

bir çok cüzi hükmün tafsili delilinden elde edilmesi sağlanır. İşte bu külli kaziyeler bir araya getirilmiş ve onlara bir takım ek konular ilave edilerek oluşan ilme “Usûlü Fıkıh” ismi verilmiştir³¹⁷.

Fıkıhî bir konuyu delilinden istinbat etme hususunda bu külli kaziyelerden biri ile istidlal edilirken ya, kıyas-ı iktirani yada, kıyas-ı istisnai yoluna müracaat edilir. Kıyas-ı iktirani ile istidlal: Suğra: İstisna akdi, cevazına icma’nın delalet ettiği bir hükümdür. Kübra: Cevazına icma’nın delalet ettiği her hüküm sabittir. Netice: Öyle ise istisna akdinin cevazı sabittir. Kıyas-ı istisnai yoluyla istidlal: Mukaddime-i şartiyye: İstisna akdinin cevazına icma delalet ederse bu hüküm sabit olur. Mukaddime-i vaz’iyye: Lakin istisna akdinin cevazına icma delalet ediyor. Netice: Öyleyse istisna akdinin cevazı sabittir. İşte bu kıyaslardan birincisinin kübrası, ikincisinin mukaddime-i şartiyyesi bire külli kaziye ve usûlü fıkıhın bir meselesidir. Bu kaziye ile fıkıh ilminin daha pek çok meselelerini istinbat hususunda istidlal edilir. Diğer külli kaziyelerden her biri de böyle pek çok meseleyi ispat eder³¹⁸.

Seydişehrî, içtihat esnasındaki istinbatlara önemli örnekler vererek terim anlamını açıkladıktan sonra, konusuna göre tanımını da şu şekilde yapmıştır: İlk olarak şer’î delillerin şer’î hükümleri ispatta tesiri olan halleri ve avarızı, ikinci olarak şer’î hükümlerin bu delillerle sabit olması hususunda tesiri olan halleri ve avarızı kendisiyle bilinen ilimdir³¹⁹.

Konusunu ise “deliller ve hükümlerdir” diyerek, gayesini de şer’î hükümleri bilmek ve gereğiyle amel ederek dini ve dünyevi saadete nail olmaktır, şeklinde belirtmiştir³²⁰. Bu açıklamalardan sonra da kitabı, aslî delillerin durumlarından bahseden birinci maksada, hükümlerin hallerinden bahseden ikinci maksada ve içtihattan bahseden Hatime’ye ayırdığını belirterek bu kısmı bitirmiştir.

Lafzın manaya vaz’ını anlatırken öncelikle vaz’ı, kelime ve kavram olarak tanıtmıştır. Vaz’, bir şeyi başka bir şeyin karşısında belirlemektir. Birinci şeye

³¹⁷ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 7.

³¹⁸ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 7-8.

³¹⁹ Benzer tanım Molla Hüsrev’in *Mir’at* adlı eserinde de yer almaktadır. krş. Molla Hüsrev, *Mir’at*, s. 11 vd.

³²⁰ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 9.

mevzu, ikincisine mevzuu leh belirleyene de vâzı' denir. Vaz' mevzuuna nispetle iki türdür.

a) Sözsüz vaz': Çizgi ve işaretlerin vaz'ı gibi.

b) Sözlü vaz': Bir lafzın bizzat delalet edecek şekilde bir manaya tayin ve tahsis edilmesidir. Bu mananın fertleri maddi veya zihinsel varlıklar olabilir. Bizzat delaletten maksat, mananın o lafızdan anlaşılması için vaz'ı bilmenin yeterli olup karineye ihtiyaç duyulmamasıdır. Bir lafzın bir manaya vaz'ı tevatür yoluyla bilinir. Bunun içindir ki lügat kıyasla sabit olmaz. Bir lafzı bir manaya vazetmekte münasebet şart değildir, diyen Seydişehrî 'feras' lafzı yırtıcı manasında olduğundan, bu ismi taşıyan 'beygir' ile munasebetinin olmadığını örnek verir³²¹. Bir manaya vazedilen lafızlar birbirine nispetle mübayin, müştak, mütecanis, müteradif ve ezdat diye isimlendirilirler.

Sözlü vaz'ı da bir lafzın bizzat kendisini bir manaya vazetmeyi vaz'ı şahsi, Müfret veya mürekkep bir heyeti bir manaya vazetmeyi de vaz'ı nevi olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Bunun ikincisi ise mecazların vaz'ıdır³²².

Bu açıklamalardan sonra Hass konusuna başlayıp öncelikle kelime ve terim manalarını izah ettikten sonra kullanımı üzerinde durmuştur.

Hâssın ifade ettiği mana nevi ve cins olarak fiil ve harflerde her zaman bulunur. İsimler ise bu mananın tayini, nevi ve cinsiyeti itibarıyla ayn, nevi' ve cins olmak üzere üç kısımdır³²³.

Seydişehrî, usûl alimlerinin ismi bu şekilde taksim etmeleri ile felsefecilerin kullanımından ayırdıklarını belirtir. Felsefecilerin amacı, eşyanın hakikatını bilmek olduğundan, onlar eşyayı kendi amaçlarına göre sınıflandırır ve neviyi, hakikatleri bir olan fertler arasındaki ortak manaya vazedilen, diye tarif ederler. Buna göre aslan ve insan nevi olur. Ancak, hukukçuların amacı eşyanın hükümlerini bilmek olduğundan onlara göre de adam nevi, insan cins olur³²⁴, diyerek aradaki farkı ustaca belirtmiştir. Bu açıklamadan sonra hâssın hükmü,

³²¹ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 15

³²² Seydişehrî, *Telhîs*, s. 16.

³²³ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 20.

³²⁴ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 21.

kesinlik ve yakîn ifade etmesidir³²⁵, diyerek, Mecelle'nin hükümlerinden örnekler verip konu daha anlaşılır kılınmaya çalışılmıştır.

Lafzın cüzü mananın cüzüne delalet etmeyen lafzı müfret ve delalet eden lafzı da mürekkep -ki; ifadesi yeterli olan söz tam mürekkep, yeterli olmayan söz nakıs mürekkeptir- şeklinde ikiye ayırmıştır. Tam mürekkep de ihbari ve inşai olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İhbari olan da talep bildiren ve bildirmeyen diye ikiye ayrılmıştır³²⁶.

Seydişehrî emir konusunu tanımla başlatmış, lafız olması, tehdit ve aciz bırakmanın dışında talep olması, kesinlik ifade etmesi, talep manasına konulan siga olması ve üstünlük ile emrin verilmiş olması³²⁷ gibi emirde bulunması gereken beş unsuru sıralamıştır.

Emir, mutlak ve zamanla yada başka şeylerle mukayyet olmak üzere ikiye ayrılır. Muvakkat emrin izahında Mecelle 1484. madde gerekçe gösterilerek, belli bir mevsime ait olan bir şeyi almak için bir kimse diğerini vekil tayin etse bu emir o mevsim ile muvakkat olur. O mevsim geçtikten sonra alsa geçerli olmaz, şeklinde örneklendirmektedir³²⁸.

Emredilen eda ve kaza şeklinde yerine getirilir. Mecelle 127, 336, 337, 344, 345, 368 ve 594. maddelerden örnekler vererek anlatmıştır. Ayrıca külli kaideler kısmından 98. kaideyi de zikretmiştir.

Emredilen şeyin hüsnü ve mükellefin kudreti bahsinde de yine örneklerle açıklamalar esnasında Mecelle 263, 663, 892, 999. maddeleri ve Usûlü Muhakeme-i Hukukiyye'nin 274. maddesini kullanmıştır³²⁹.

Nehyin tanımını yaparak, emirde olduğu gibi gerekli olan beş unsurunu da sıraladıktan sonra mutlak nehyin gereği olarak, nehy edilen işten sürekli olarak sakınmanın gerektiğini ifade etmiştir. Yasaklanan şeyin kubhunu da anlattıktan sonra emir ve nehyin zıtlarında ifade ettiği hükümlerle meseleyi bitirmiştir.

³²⁵ Mecellenin 649, 981, 1471, 1501, 1564 ve 1685. maddelerini konuyu izah etmek için örnek verir. Seydişehrî, *Telhis*, s. 22-25.

³²⁶ Seydişehrî, *Telhis*, 25 vd.

³²⁷ Seydişehrî, *Telhis*, s. 26 vd.

³²⁸ Seydişehrî, *Telhis*, s. 40.

³²⁹ Seydişehrî, *Telhis*, s. 63.

Manası kendi fertleri arasında şâyi olup tüm fertlerini birden kapsamadığı gibi belli fertlere de tahsis edilmeyen lafzı mutlak ve manası kısmen fertlerinde suyu ifade etmeyen lafzı da mukayyed şeklinde tanımlayarak, bunları da hâssın içinde işlemiştir.

Yine Mecelle 528, 572, 573, 630, 816, 817, 818, 970, 1478, 1484, 1498 ve 1508. maddelerini, konuyu izah etmek için örnek olarak vermiştir. Mutlakın mukayyede haml edilmesi konusu ile hâssın anlatımını bitirmiştir.

Amm, kelime olarak umum mastarından türetilmiştir ve kapsamak manasındadır. Istılahta ise, “Sınırsız fertleri içeren lafızdır.” diye tanımladıktan sonra, ammin tanınmasında muteber olan taaddüt, sınırsızlık ve istiğrak şartlarını belirtmiştir. Hüküm olarak da kesinlikle istiğrak ve şümül ifade etmesini anlatmıştır³³⁰.

Amm ile hâssın tearuzunda tarihlerin bilinmesi veya bilinmemesi durumlarında ortaya çıkan halleri izah ederek bazı fertlerin tahsisi ve umum bildiren lafızlar konusunu işleyerek bu bahsi de bitirmiştir.

Seydişehrî, Müşterek’i birden fazla vaz’ ile, nakil olmaksızın bir çok manaya konulan lafızdır, diye tanımlayarak lafızda bulunması gerekli olan önemli birden fazla vaz olması, manaların birden fazla olması ve naklin olmaması gibi üç özelliği sıralamıştır. Hükümünü de, bir çok manası arasında seçme yapana kadar tavakkuf etmektir, şeklinde belirtmiştir³³¹.

Sınır getirilemeyecek kadar çok sayıda fertlere, hepsini içermeyecek şekilde bir kerede vazedilen lafız cemi münkerdir. Bu lafızda bulunması gerekli olan şartlar bir kerede vaz edilmiş olması, sınırsız olması ve tüm fertleri içermemesidir. Hükümü, ister cemi killet olsun ister cemi kesret olsun, üç veya daha fazla ferdi içermesinde kesinlik ifade etmesidir³³².

Manaya delaleti açısından lafızlar zahir, nass, müfesser ve muhkem, açıklık bakımından bir grup; hafî, müşkil, mücmel ve müteşabih ise kapalılık bakımından diğer bir grubu oluşturmaktadır.

³³⁰ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 92.

³³¹ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 119.

³³² Seydişehrî, *Telhîs*, s. 121.

Seydişehrî lafzın konulduğu manada kullanımı açısından hakikat, mecaz, sarîh ve kinaye grubunu tanımları, hükümleri ve şartları ile anlatmıştır. Hakiki manadan mecazı manaya geçişte gerekli olan karineleri sırasıyla tanıtmıştır. Bu kısmı anlatırken Mecelle 705, 1484, 1498 ve 1757. maddelerindeki hükümleri ve 2, 13, 60, 61 ve 62. maddelerindeki külli kaideleri, konuları izah etmek için örnek olarak vermiştir³³³. Edatları, harfi cerleri, zarf isimlerini ve şart kelimelerini de bu konu ile birlikte işlemiştir.

Mananın anlaşılması açısından lafızların sıralandığı ibare, işaret, delalet ve iktiza kavramlarını da anlattıktan sonra³³⁴, fasit istidlaller konusunu da işleyerek beyan kısmına geçmiştir³³⁵. Önceki sözden maksadın ne olduğunu açmak ve ortaya çıkarmak şeklinde tarif edilen beyanı takrir, tefsir, tağyir, zaruret ve tebdil kısımlarını tanıtarak örneklerle izah etmiştir³³⁶.

Seydişehrî kitap ve sünnet arasında ortak olan lafız-mana ilişkisini anlattıktan sonra ikinci rükün olarak Sünnet'e ait olan konuları anlatmaya başlar ve Sünnet'i Hz. Peygamberden sadır olan kavî, fiil veya takrirler olarak belirttikten sonra Hz. Peygambere gelen vahyi zahîr ve batın olarak iki kısma ayırmıştır³³⁷.

Kavli sünnetin tespitinde Hz. Peygambere ittisalının keyfiyetini, ravinin şartları, ravinin durumu, inkıta, ta'n, haberin konusu ve doğruluğu bakımından haberin kendisi bahislerini açarak anlatmıştır. Hz. Peygamberin fiilleri ve takrirleri kısmına çeşitli meseleler başlığında şer'u men kablena ve sahabenin söz ve davranışları hakkında bilgiler vermiştir³³⁸.

Üçüncü rükün olarak ele aldığı İcma'ı, Muhammet ümmetinden aynı asırda gelen tüm müçtehitlerin şer'i bir hüküm üzerine ittifak etmeleridir, diye tanımlamış ve kesin delil olduğunu belirtmiştir. İcmaya ehil olmak için Muhammet ümmetinden olmak, müçtehit olmak, fasık olmamak ve bidatçı olmamak şartlarını sıraladıktan sonra örf ve teamül konusunu da icma'a

³³³ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 140-189.

³³⁴ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 189-198.

³³⁵ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 198-207.

³³⁶ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 207-225.

³³⁷ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 226.

³³⁸ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 228-254.

ekleyerek anlatmıştır. Mecelle' nin 37 ve 44. külli kaidelerini zikrederek bahsi bitirmiştir³³⁹.

İstilah olarak “Kıyas, iki meseleden birinin illetinin dengi ikinci meselede bulunduğu hükmün dengini rey ve içtihat yoluyla ikinci meselede ortaya çıkarmaktır” şeklinde tanımlarken sözlük manalarını ve diğer tanımları yaparken verdiği şartları ve unsurları gibi tanıtıcı ifadelerle girmemiştir.

İki meseledeki hükmü şu varsayımlarla ortaya koymaya çalışmıştır: “İki varlığın vücûdi olması ile olur.” Bazen de hüküm “İki varlığın ademidir.” Bazen de hüküm “İki yokluğun varoluşudur.” Bazen de hüküm “İki yokluğun yok oluşudur.”

Deliller kısmının son rûknünü kıyasa ayırmıştır ve kıyasın hüccet olduğunu bunun da Kitap ile sabit olduğunu anlatmak için “Ey akıl sahipleri! İtibar ediniz”³⁴⁰ ayetini delil göstermiştir. Ayette geçen itibar kelimesinden maksadın, bir şeyi benzerine döndürmek olup bu anlamın kıyası içerdiğini anlatmıştır. Kıyasın delil oluşu Sünnet ile de sabittir, diyerek Hz. Peygamberin Muaz’ı Yemen’e gönderirken aralarında geçen diyalogu aktarıp eğer kıyas hüccet olmasaydı Peygamber Efendimiz onu reddeder ve övmezdi, demiştir. Kitap ve Sünnet’ten sonra “Kıyasın hücciyeti icma ile de sabittir.” diyerek, bir çok büyük sahabiden hükümler rivayet olunmuş ve bu halin hiçbir şekilde red ve inkar olunmaması sebebi ile icma oluşmuştur, diyerek kıyasın hüccetliğini tespit etmeye çalışmıştır³⁴¹.

Seydişehrî kıyasın delilliğini belirledikten sonra kıyasın şartlarını, rûknünü ve hükmünü anlatmıştır. Kıyasın hükmü tadiyahdir, dedikten sonra, müçtehidin nassın hükmünü, hakkında nass bulunmayan meseleye taşınması ve güçlü kanaat ile o meselede de aynı hükmün sabit olmasıdır³⁴², şeklinde izah eder.

Kıyasın sebep ve illeti müçtehitlerce derhal anlaşılan açık ve sebep ve illeti müçtehitlerce derhal anlaşılmayıp, tetkike muhtaç olan kapalı olmak üzere iki çeşit olduğunu belirten Seydişehrî genellikle kıyas sözünün açık kıyasta, istihsan

³³⁹ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 255-262.

³⁴⁰ el-Haşr 59/2.

³⁴¹ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 265.

³⁴² Seydişehrî, *Telhîs*, s. 285

sözünün de kapalı kıyasta kullanıldığını, belirtir. Böylece istihsan açık kıyasa mükabil bir delil olup Hadis-i Şerif ile İstihsan, İcma ile istihsan, Zaruret ile istihsan ve kapalı kıyas ile istihsan olmak üzere dört türdür. Sonuncusu olan kapalı kıyasın başka bir fer'i meseleye tadiyahesi sahihtir. Fakat diğer üçü taaddi etmez³⁴³. Mecelle 1778. ve 1779. maddelerini konuyu izah için örnek olarak vermiştir³⁴⁴. Diğer taraftan kıyas ve istihsan eseri zayıf ve eseri güçlü olan diye ikiye ayrılmaktadır³⁴⁵.

Kıyasın tutarlılık arz etmeyip eleştirilmesi, illetin eleştirilmesi ile olur. Müessir illete yöneltilen eleştiriler yedi çeşittir. a) Nakz, b) Mümanaa, c) Fesadı vaz'ı, d) Fesadı itibar, e) Fark, f) Muaraza ve g) İletinin mucibi ile kavı³⁴⁶.

Muaraza ve tercih bahisleriyle³⁴⁷ deliller kısmını bitirerek hükümler kısmına geçmiştir.

Hükmün tanımını yaptıktan sonra teklifi ve vazî hükümleri örneklerle izah etmiştir. Hakim, mahkumun bih ve mahkumu aleyh ile birlikte ehliyeti ortadan kaldıran arazları sayarak içtihat konusuyla kitabını bitirmiştir³⁴⁸.

Seydişehrî mutlak müçtehit olmanın dört şartı olduğunu belirtir ve onları da şu şekilde sıralar:

a. Kur'an-ı Kerim'in hükümlerle ilgili olan bilgilerini, ayrıca-ister müfretlik, isterse terkip yönünden olsun- lügavi ve şer'î manasını kısımları ile birlikte kapsayıcı şekilde bilmelidir.

b. Sünnetin hükümlerle ilgili olan bilgilerini bünyesinde toplamalıdır.

c. Hakkında icma bulunan konuları bilmelidir. Böylece içtihadında icmaa muhalefet etmesin.

d. Kıyası şartlarıyla, hükümleriyle, kısımlarıyla, kabul edilebilen-kabul edilemeyen yönleri ile bilmelidir³⁴⁹.

³⁴³ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 289 vd.

³⁴⁴ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 291.

³⁴⁵ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 292.

³⁴⁶ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 293 vd.

³⁴⁷ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 305-320.

³⁴⁸ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 322

³⁴⁹ Seydişehrî, *Telhîs*, s. 391 vd.

Müftü kendisine arz edilen mesele hakkında fakihlerin hiç birisinin görüşüne rastlamasa kendi görüşü ile içtihat eder. Bunun için fikhın inceliklerini bilmesi gerekir³⁵⁰. Bu ifade onun içtihat yanlısı olduğunu göstermektedir. İctihat yanlısı olan birisinin de telif hakkında olumlu bakması mümkün değildir. Çünkü telif, tanımı yapılan içtihadı aykırıdır.

1. 1. 10. Seyyid Bey (1873-1925)

1. 1. 10. 1. Hayatı ve eserleri

İzmir Mebusu Seyyid Bey diye şöhret bulan Mehmed Seyyid, 1873 yılında İzmir’de doğmuştur. Burada medrese tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul’a gidip orada Dârülfünûn Hukuk Mektebi’ni bitirerek aynı okulda uzun yıllar usûl-i fikh müderrisliği yapmıştır. İttihat ve Terakki Fırkasında reis ve reis yardımcılığı gibi çeşitli görevlerde bulunarak Meclis-i Meb’ûsân ve Meclis-i A’yan üyeliğinde de bulunmuştur. Sürgün olarak gönderildiği Malta dönüşünden sonra Ankara’da Mustafa Kemal Paşa’ya hukuki konularda danışmanlık yapmış ve Cumhuriyetin ilanına dair olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunun hazırlanmasında görev almıştır. Böylece T.C’nin adli, hukuki temelini altında Seyyid Bey’in imzası vardır³⁵¹. TBMM’ne II. dönem mebus olarak seçilmiştir. Ağustos 1923’ten Mart 1924 yılına kadar Adliye vekilliğinde bulunan Seyyid Bey, 3 Mart 1924 günü Meclis oturumunda yaptığı ve daha sonra “Hilafetin Mahiyet-i Şer’iyyesi” ismiyle bir kitapçık olarak yayımlanan konuşmasından sonra kabineden tasfiye edilmiştir. Seyyid Bey bu konuşmasında özetle, hilafetin kaldırılmasının şeriat açısından bir mahzur taşımadığını savunmuş ve meclisteki muhalefeti de büyük ölçüde kırmıştır³⁵².

Hem mebus hem de Hukuk Fakültesi müderrisi olan Seyyid Bey mebusluktan ayrılarak müderrisliğe döndü. İstanbul’da yeni kurulan İlahiyat Fakültesi’nin reisliğini de yapan Seyyid Bey 8 Mart 1925 yılında vefat etmiştir³⁵³. Seyyid Bey’in tespit edilen eserleri şunlardır:

³⁵⁰ Seydişehrî, *Telhis*, s. 395.

³⁵¹ Erk, a. g. e., s. 325.

³⁵² Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi*, Risale Yay., İstanbul, 1987, s. 177.

³⁵³ Yıldırım, Ramazan, *Hilâfetin Kaldırılış Sürecindeki Tartışmaların Teolojik Temelleri*, Doktora Tezi, Basılmamış, Ankara, 2003, s. 76; bk. Erdem, Sami, *Hilafetin Kaldırılması Sürecinde*

1. Usûl-i Fıkh Dersleri (Muhteviyatı farklı, birbirlerinin devamı olan üç ayrı cüzdür.)
2. Usûl-i Fıkh'a Medhal (Kısaca Medhal diye bilinir.)
3. Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi³⁵⁴ Bu eser “Şeriat Açısından Halifelğin İç Yüzü” adıyla sadeleştirilerek 1970 yılında yayımlanmıştır.
4. Hilâfet ve Hakimiyet-i Milliye.
5. Hak Mefhumu ve Kuvve-i Müeyyidesinin Suret-i Telakkısı Hakkında İslâm Felsefe-i Hukuku ile Avrupa Felsefe-i Hukuk Arasında Bir Mukayese³⁵⁵. Bu eser konferans metninin kitaplaşmış şeklidir.
6. Fıkıh Tarihi³⁵⁶.

1. 1. 10. 2. 1. Usûl-i Fıkh Dersleri

Seyyid Bey'in, genelde muhteva bakımından birbirlerinin devamı olmakla birlikte farklı kişilere kitabının basılması iznini vermiş olduğu Usûl-i Fıkh Dersleri adındaki eser üç cüz olarak değerlendirilebilecek durumdadır ve aşağıdaki şekilde ele alınabilir:

Giriş ve ilmin tanımının içinde bulunması bakımından birinci cüz denilebilecek, Hukuk üçüncü sene talebelerinden Ahmed Talat ve Hacı Mehmet Tahir'e basmaları için izin verdiği ve 1328 yılında bastırdıkları 'Usûl-i Fıkh Dersleri' adlı kitap şunları içermektedir:

Mukaddime: Fıkıh usûlü ilminin tanımı, konusu ve gayesi yer almaktadır.

Birinci Kısım: Şer'i Deliller hakkında olup dört baba ayrılmıştır.

Birinci Bab: Kitap beyanındadır, diyerek, Kitab'ın tanımını, özel ve diğerleri ile ortak konular.

Birinci taksimde Hâss, Amm, Müsterek ve Cem'i Münker. Yalnız bu başlık içerisinde Hâss konusu ile beraber Emir ve Nehiy anlatıldıktan sonra kitap sona eriyor. Amm, Müsterek ve Cem'i Münker kısmı bu cüzde yer almaz.

Teorik Tartışmalar Ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995; Erdem, Sami, *Seyyid Bey'in İslâm Hukuk Sahasındaki Çalışmalarının Değeri*, Yüksek Lisans Tezi, Basılmamış, MÜSBE, İstanbul, 1993.

³⁵⁴ TBMM matbaası, Ankara'da 63 sayfa olarak basılmıştır.

³⁵⁵ Kara, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi*, s. 177 vd.

³⁵⁶ Erk, a. g. e., s. 325.

İkinci cüz denilebilecek diğer kitap Seyyid Bey'in Hukuk Matbaası sahibi Eşref Hudaî'ye basması için izin verdiği ve 1330 yılında basılan 'Usûl-i Fıkıh Dersleri' adlı kitap da şunları içermekte olup konular bakımından birincisinin devamı mahiyetindedir:

Hüsün ve kubuh bahsi ile başlamaktadır ve detaylı bir şekilde işlenmektedir.

Amm ve tahsis konusu. Müşterek ve Cem'i Münker bahisleri.

İkinci taksim açıklık ve kapalılık bakımından Zâhir, Nass, Müfessser ve Muhkem.

Açıklık bakımından olan lafızların tearuzu.

Kapalılık bakımından Hafî, Müşkil, Mücmel ve Müteşabih.

Böylece ikinci kitap da bitiyor fakat, görüldüğü gibi konular bitmiyor. Üçüncü cüz denilebilecek 1338 yılında doktora talebeleri tarafından bastırılan 'Usûl-i Fıkıh Dersleri' kitap da şunları içermektedir:

İslâm'da İrâde. Bu alanda ortaya çıkan Cebriye, Mutezile, Müşebbihe, Mürcie, Hâriciyye ve Şi'â fırkalarını kısaca tanıtır.

Birinci Kısım:

Aslî Deliller (Kitap, sünnet, İcma ve Kıyas).

Tâlî Deliller (İstihşân, Maslahat, İstishâb, Örf, Adet, Teamul).

İkinci Kısım: Hükümler beyanındadır.

İslâmî Fırkalar:

Ehl-i Sünnet,

Ehl-i Bd'at: Mutezile, Cebriye, Şi'â, Hâriciye, Müşebbihe ve Mürcie fırkalarını detaylı bir şekilde anlatır.

İrâde, Kaza ve Kader.

Hüküm: Teklîfî ve Vaz'î hüküm³⁵⁷.

Hâkim: Hüsün ve Kubuh.

Hikmet-i Teşrî' ve Mekâsıd-ı Şâri': Maslahat-ı Diniye.

Maslahat-ı Dünyeviye: Zarûriyyat, Hâciyyat, Tahsîniyyât.

Maslahat-ı Mu'tebere, Maslahat-ı Merdûde, Maslahat-ı Mürsele.

Kudret konusu ile kitabını bitirmiştir³⁵⁸.

³⁵⁷ Bu konudan itibaren gelen konular 1338 yılında basılmıştır.

³⁵⁸ Kaynak göstermede ortaya çıkacak karışıklığı önlemek için Usûl-i Fıkıh Dersleri parantez içinde 1., 2. ve 3. cüz olarak belirtilecektir.

Seyyid Bey'in yazmış olduğu fıkıh usûlü ile ilgili yukarıda belirtilen eserler ve Fıkıh Usûlü Medhal adlı eseri devrin hukuk mekteblerinde okutulan fıkıh usûlü dersleri için hazırlanmış kitaplardır.

Fıkıh Usûlü Dersleri adlı eserin birinci cüzü diyebileceğimiz kitaba bir mukaddime ile başlayan Seyyid Bey, ilmin tanımını şer'î fer'î hükümlerin muayyen ve müşahhas tafsîli delillerden istinbata kendileriyle ulaşılan kaideleri bildiren ilimdir³⁵⁹ şeklinde yapmıştır. Konusunun, Sadruşşeri'a ve Molla Hüsrev tarafından deliller ve hükümler³⁶⁰ olarak tanımlandığını belirttikten sonra, kendisinin de tercihinin bu yönde olduğunu bizzat ifade etmiştir.

Büyük Haydar Efendi'nin izah ettiği ilmin zati ve garip arazlarını farklı olarak anlatmıştır: "İlimde kendisinin durumlar ve zati arazlarından bahis olunan şey o ilmin konusudur." dedikten sonra şöyle devam etmiştir: "Bir ilimde kendi konusunun zatından, mahiyet ve hakikatinden bahsedilmez. Bu cihet o ilimde müsellemlüssübüt sayılır. Ondan başka bir ilimde bahis olunur. Mesela "Kur'an semavî kitap mıdır? Hz. Peygamberin mucizesi midir?" gibi bahisler fıkıh usûlünün dışında kalan bahislerdir. Bunlar fıkıh usûlünde müsellemlüssübüt sayılır. Bu gibi bahislerin yeri Kelam ilmidir. Fıkıh usûlünde ise Kur'anın hükümleri ispata yönelik olan arazlarından, mesela "Amm mıdır? Hakikat midir? Mecaz mıdır?" gibi şer'î hükümleri ispata medar olan durumlardan bahis olunur³⁶¹."

Seyyid Bey şer'î delilleri aslî ve fer'î diye bir ayrıma tabi tutmadan dört tanedir diyerek, klasik anlatım ve sıralaması olan Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas-ı Fukaha şeklinde sıralamıştır. Fer'î deliller hakkında da şunları ifade etmiştir. Bunlardan başka şer'î-i salife, taharri, örf ve teamül, istishab, ahzbilihtiyat, sahabi ve tabi'i büyüklerinin görüşü, istihsan, ve umumu belva gibi fukaha indinde kendisiyle ihticac olunan bir takım deliller daha varsa da bunlar başlı başına müstakil birer delil olmayıp her biri zikr olunan dört delilden birine raci'dir³⁶².

³⁵⁹ Seyyid Bey, *Usûl* (1. cüz), s.3.

³⁶⁰ Seyyid Bey; *Usûl* (1. cüz), s. 13.

³⁶¹ Seyyid Bey; *Usûl* (1. cüz), s. 13 vd.

³⁶² Seyyid Bey; *Usûl* (1. cüz), s. 17.

Bazı ilim adamlarının Fer'î deliller diye sıraladıkları deliller, bazılarınca dört delilin içinden sayılmasına rağmen, fer'î delillerden hangisinin hangi aslî delilin içinde olduğuna dair bir belirlemeye işaret etmekle yetinmişler, çoğu kez, Seyyid Bey'in bu eserinde olduğu gibi bunu da yapmamışlardır³⁶³.

Delillerin dört tane olmasını şu şekilde izah etmiştir:

D E L İ L	Ya vahiyydir	Okunan ve İndirilen-KİTAP
		Okunmayan ve İndirilmeyen-SÜNNET
	Ya vahiyy değildir	Bir asırdaki her müçtehidin sözü ise-İCMA
		Bir asırdaki her müçtehidin sözü değilse-KIYAS

İlmen delillerin dört adette toplanmasını bu şekilde yapmışlarsa da bu toplama, aklî olmayıp istikrâidir³⁶⁴. Fer'î delilleri aslî delillerin içine yerleştirdikten sonra meşhur dörtleme ile yetinmeyerek bir adım daha ileri gitmiş ve bu dört delilin ilk üçü yani kitap, sünnet ve icma her ne kadar rütbe ve kuvvet bakımından farklı iseler de üçü de her yönüyle asıl ve ispat edici deliller olarak almaktadır. Yani bunların her biri müstakil olarak şer'î hükümleri ispat etmektedirler. Dördüncüleri olan kıyasa gelince, hükmün kendisine bina edilmiş olması itibarıyla bir yönüyle asıl ve delil ise de kendisi de kitap, sünnet veya icma'dan alınmış olan illete dayanmış olması yönüyle de asıl değildir. Bunun içindir ki kıyas ile sabit olan hüküm, hakikatte anılan üç delilden birisine dayanmıştır. Yine bunun içindir ki kıyas, ortaya çıkaran delildir, ispat eden değildir³⁶⁵, demiştir.

Hanefilerin kullandığı istihsanın, yapılmış tanımlarını verdikten sonra onun, kıyasın bir bölümü olan Kıyas-ı Hafi'liğine vurgu yapan tanımını önceleyerek, yöneltlen eleştirileri bertaraf etmeye çalışmıştır³⁶⁶.

³⁶³ Bu konuda tanımları gereği Maslahat Kitab ile, İstishab Sünnet ile, Örf İcma ile ve İstihsan Kıyas ile beraberdir, şeklinde bir belirleme yapmak doğru olur.

³⁶⁴ Seyyid Bey, *Usûl* (1. cüz), s. 18.

³⁶⁵ Seyyid Bey, *Usûl* (1. cüz), s. 18.

³⁶⁶ Seyyid Bey, *Usûl* (1. cüz), s. 24.

Delillerden her birini ayrı bir kısımda anlattığı ve ilk konuyu Kitab'a tahsis ettiği birinci kısma Kitab'ın tanımı ile başlamıştır.

Fıkıh usûlcülere göre Kitap Kur'an- ı Kerim'in tümüne dendiği gibi manaya delalet eden bir cüzüne de Kitap ve Kur'an denildiğini belirtmiştir³⁶⁷. Çünkü bir harfin bile delil olarak alınması söz konusudur³⁶⁸.

Kitap ile sünnet arasında ortak olan konuları klasikleşmiş dörtlü taksimle vermiştir.

Lafzın manaya konuluş itibarıyla olan sıralamada bazı usûlcülerin dördüncü sıraya müevvelî koyduklarını, bunun ise diğer üçüne uygun düşmediğini, aksine onun sadece müşterekten tercih edileni ifade ettiğini beyan etmiş ve onun yerine, Molla Hüsrev gibi, cem'i münkeri yerleştirdiğini ifade etmiştir³⁶⁹.

Hass'ın anlatımında geçen nev' ve cins kavramlarının tanımını verirken mantıkçılara göre değil, usûlcülere göre diyerek belirlemede bulunmuştur.

Usûl farklılığının hükümlere nasıl yansıdığını ifade etmek üzere menfaatlerin mali mutakavvim ile Hanefilere göre tazmin olmayışı, Şafiilere göre ise tazmin edilir olmasını anlatmıştır. Sonuçta Hanefi mezhebinin görüşünün re'y ve kıyasa, Şafii mezhebinin görüşünün ise insanların ihtiyacına daha uygun olduğunu ifade etmiştir³⁷⁰.

Mukaddime ile başlamış olduğu kitabına me'muru bih konusunu anlatarak son vermiştir.

İkinci cüz diyebileceğimiz diğer kitabına ise, Meclis konuşmasında da atıfta bulunduğu Hüsün ve Kubuh konusu ile başlamıştır³⁷¹. Kelam ilminin özel konusu olmakla birlikte fıkıh usûlü ilminin önemli bir bölümünü de işgal eden bu konu bütün özellikleriyle ve önemli izahlarla yaklaşık yüz yirmi sayfaya yakın bir hacimde anlatılmıştır. Hilafetin Mahiyeti Şer'iyyesi adıyla yayımlanan mecliste yaptığı konuşmasında, konuşmayı Hüsün ve Kubuh meselesine getirerek, "Bunu izah ederek zaman almayacağım, isteyenlerin bu konuda kaleme almış olduğum

³⁶⁷ Seyyid Bey, *Usûl* (1. cüz), s. 28.

³⁶⁸ Abdest ayeti olan Maide 5/6'da, giyinik ayağın meshinin caiz olması ve giyinik başın meshinin ise caiz olmayıp bizzat saçların üzerine meshin gerekliliği, yapıştırma manasında ki "ba" harfinin baş kelimesiyle birlikte bulunmasından ve ayak kelimesinde ise ba harfinin bulunmayışındandır.

³⁶⁹ Seyyid Bey, *Usûl* (1. cüz), s. 39.

³⁷⁰ Seyyid Bey, *Usûl* (1. Cüz), s.137.

³⁷¹ Seyyid Bey, *Usûl* (2. Cüz), s. 2; Seyyid Bey, *Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi*, TBMM Matbaası, Ankara, 1924, s.61.

uzunca bir eserim var. O eserime bakabilirler³⁷²." diyerek konuşmasını bitirmiştir. Seyyid Bey'in fıkıh usûlü eserinde bu konuyu önemine binaen uzun bir şekilde anlatmasının esas sebebi şudur: Molla Hüsrev ve İbni Kemal'in Mutezile tarafından husun ve kubuh konusunda aklın hakim kılındığına dair maksadının ne olduğunu anlamamış olmalarına dayandırmaktadır³⁷³. Bu nedenle her fırsatta ciddi bir şekilde ele alarak anlatmıştır. Böylece Husun ve Kubh'un doğru tanınması ve seçilmesi ile Fıkıh ilminde helallik ve haramlık için göz önünde bulundurulacak temiz/iyi ve pis/kötü'nün zamana göre anlaşılmasını sağlayacaktır. Kısaca, hikmetlerin kavranıp tanınarak illetleri belirleme yoluna gittiği söylenebilir.

Seyyid Bey bu kısımda amm, müsterek, cem'i münkeri anlattıktan sonra açıklık ve kapalılık bakımından lafızları da anlatarak (ikinci cüz) kitabı bitirmiştir. Fakat, yukarıda da belirtildiği gibi usûl konuları bitmemiştir. Devamı üçüncü cüz dediğimiz 1338 yılında basılan kitaptadır.

Seyyid Bey üç yüz otuz dört sayfa olan bu cüze İslâm'da İrade konusu ile başlayarak, bu alanda ortaya konan görüşlerin etrafında oluşan Cebriye, Mutezile, Müşebbihe, Mürcie, Hâriciye ve Şi'â fırkaları kısaca tanıtır. Bundan sonra Birinci Kısım başlığında Aslî Deliller olarak Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'ı anlatan Seyyid Bey Tâlî Deliller başlığında da İstihsân, Maslahat, İstishâb, Örf, Adet, Teamul gibi farklı mezhepler tarafından kabul edilip kullanılan delilleri anlatır.

Seyyid Bey Hanefilerin kullandığı ve önemli itirazların bulunduğu İstihsân'ın fıkıhçılara ve usulcülere göre tanımının farklı olduğuna dikkat çekmiştir³⁷⁴. Yapılan itirazların çoğunda bu ayırımı göz önünde bulundurmadıkları sanılmaktadır.

Hükümler başlığı altında irade konusunda olduğu gibi, bu alanda ortaya çıkan Ehl-i Sünnet ve Mutezile, Cebriye, Şi'â, Hâriciye, Müşebbihe ve Mürcie gibi Ehl-i Bid'at kabul edilen İslâmî Fırkaları konu ile ilgili görüşleriyle detaylı bir şekilde anlatır. Hüküm konusunu Teklîfî ve Vaz'î hüküm³⁷⁵ olarak ikiye

³⁷² Seyyid Bey, a. g. e., s. 61.

³⁷³ Seyyid Bey, *Usûl* (3. Cüz), s. 214.

³⁷⁴ Seyyid Bey, *Usûl* (3. cüz), s. 82 vd.

³⁷⁵ Bu konudan itibaren gelen konular 1338 yılında basılmıştır.

ayırarak anlatan Seyyid Bey, Hâkim konusunda yine Hüsün ve Kubuh konularına tekrar dönerek anlatır.

Devrin diğer usûl kitaplarında görülmeyen Hikmet-i Teşrî' ile Mekâsıd-ı Şâri' konularını da, başta biri maslahat-ı diniye diğeri zarûriyyat, hâciyyat, tahsîniyyât kısımlarına ayrılan maslahat-ı dünyeviye olmak üzere ikiye ayırarak anlatır.

Seyyid Bey, maslahatı; Maslahat-ı Mu'tebere, Maslahat-ı Merdûde, Maslahat-ı Mürsele diye kısımlara ayırarak işledikten sonra Kudret konusu ile kitabını bitirmiştir.

Kitaplarda içtihat ve tercihi savunmuş³⁷⁶ olması Seyyid Bey'in özelliğini ortaya koymaktadır.

1. 1. 10. 2. 2. Usûl-i Fıkıh Medhal

Seyyid Bey'in bu eseri, birinci faslında fıkıh usûlünün tarihi ve oluşumu, ikinci faslında fıkıh usûlünün mahiyeti, konusu ve gayesini, üçüncü faslında öncelikle bilinmesi gereken ve devrinde pek büyük ehemmiyeti bulunduğu inandığı bazı şer'î ve fikhî esaslardan bahseden Medhal'ın dışında esas üç kısımdan oluşmaktadır.

Birinci kısım şer'î deliller ve tearuzları durumunda tercih metotlarını, ikinci kısım hükümleri, üçüncü kısım ise hükümlerin delillerden ve kastedilen mananın lafız ve ibarelerden nasıl istinbat edildiğine dair konuları içermektedir³⁷⁷. Seyyid Bey anılan konuları işleminin yanında büyük ölçüde İslâm hukuk ilminin felsefesini yapmıştır. Diğer usûl kitaplarında görülmeyen Hilafet ile ilgili konuları velayet ve kanun yapma açısından detaylı bir şekilde işlemiştir. Böylece devlet başkanı ve hukuk uygulamalarını felsefi bağlamda izah etmeye çalışan Seyyid Bey, kişiler hakkında bile bağlayıcı olmayan bir mezhebe bağlı bulunma konusunu, tek mezhebe bağlı kalınarak üretilen kanunlar mecmuasını devletin dayatması nasıl uygun olabilir, diyerek, Mecelle'nin çözüm getiremeyişi eleştirmiştir³⁷⁸.

³⁷⁶ Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 347.

³⁷⁷ Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh Medhal*, s. 4 vd.

³⁷⁸ bk. Seyyid Bey, *Medhal*, s. 329 vd.

Seyyid Bey asrın özelliklerini ciddi bir şekilde kavrayarak yapılacaklar hakkında önemli çıkışlar sunan bir ilim adamıdır. Fıkıh usûlü alanında vermiş olduğu yukarıda sunulan eserler ve ileride sunulacak olan makaleler onu diğerlerinden ayıran özellikleri yeteri kadar ortaya koymaktadır.

1. 1. 11. el-Hudârî (ö. 1927)

1. 1. 11. 1. Hayatı ve eserleri

Mısırlı bir alim olan Hudârî'nın asıl adı Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî'dir. Mısır'da yetişmiştir. Dâru'l-Ulûm medresesinde tahsilini tamamladı. Şer'î hakim olarak tayin olduğu Hartum'da hakimlik vazifesinden sonra Kahire'de çeşitli üniversitelerde müderrislik ve yöneticilik yaptı. 1927 yılında Kahire'de vefat etti³⁷⁹. Devrin yenilik hareketlerine yakın ilgisi bulunan³⁸⁰ Hudârî Bey'in bazı eserleri şunlardır:

1. Usûlü'l-Fıkh.
2. Târîhu'l-Umemi'l-İslâmiyye I-II.
3. Târîhu't-Teşrî'i'l-İslâmî.
4. Nûru'l-Yakîn fî Sıratı Seyyidi'l-Mürselîn.
5. İtmâmu'l-Vefâ fî Sıratı'l-Hulefâ.
6. el-Gazzâlî³⁸¹.

1. 1. 11. 2. Usûlü'l-Fıkh

Fıkıh usûlü ilminin tarihini, oluşmuş olan ekollere göre yazılmış bulunan eserleri ve etkilerini anlatarak başladığı kitabına Hudârî, mukaddime kısmına ilmin tanımını, konusunu, gayesini ve yararlandığı ilimleri sıralar. Birinci kısım diye isimlendirdiği bu fıkıh usûlü kitabını hükümler, istinbat yolları, deliller ve

³⁷⁹ ez-Ziriklî, a. g. e., VII, 151.

³⁸⁰ Karaman, a. g. e., s. 344.

³⁸¹ ez-Ziriklî, a. g. e., VII, 151; Karaman, a. g. e., s. 344.

içtiḥad olmak üzere dört ana başlığa ayırdığını, teşrî'in sırrı adını verdiği ikinci kısmın ise bunu izleyeceğini belirtir³⁸². Muhammed Abduh'un önerisi ile eklediğini beyan ettiği teşrî'in sırrı³⁸³ adlı kitaba rastlamak mümkün olmamıştır.

Hükümlere ayırdığı birinci bölüme hükmün tanımını önceleyerek başlayan Hudarî, usûlcülere ve fıkıhçılara göre ayrı ayrı tanımlarını sunarak araya hakimi yerleştirerek³⁸⁴ hüsün ve kubuh konularında mevcut olan Eş'ârî ve Mutezile'nin görüşleri ile bunlara terettüp eden hükümleri ve sahiplerini sıralar. Maturidî'nin ismini ve görüşünü anmadan 'ehl-i sünnetten diğerlerinin söyledikleri³⁸⁵, veya 'diğerleri dediler³⁸⁶, şeklinde kapalı işaretlerle göndermeler yapar.

Sakıt olmayan ve olan bizzat hasen ile ligayrihi hasen şeklindeki taksimi Hanefilere göre taksim³⁸⁷, diyerek örneklerle açıklar.

Hükmün teklifi ve vaz'î kısımlarını örneklerle geniş bir şekilde işlemektedir. Diğer usûl kitaplarında eda ve kaza ayrımına, öncekisinin mükemmel olmayışından vaktinde ikinci kez işlenmesi şeklinde tanımladığı iadeyi ekler³⁸⁸.

Hudarî, mükellefin hayatını cenin, doğumdan temyize kadar, temyizden buluğa kadar ve buluğdan sonra olmak üzere özellikleri ayrı dört devreye ayırdıktan sonra, ehliyetin de leh ve aleyhindeki meşru hakların vücup ehliyeti ile şer'an işlenmesi muteber olan eda ehliyeti olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtir³⁸⁹. Ehliyeti ortadan kaldıran semavî ve mükteseb durumları klasik sıralama ile veren Hudarî, mükteseb olanlardan hezli inşâât, ihbârât ve itikâdât olmak üzere üçe ayırarak anlatır³⁹⁰.

Usûlcülerden mütekellimîn ekolüne mensub olanlar ma'dûmun teklifi konusunu mükellef bahsine koymaktadırlar, diyen Hudarî, şer'î hükümlerin istinbatı ile fıkıh usûlü açısından aralarında irtibatı olmayan bu konu kelim ilmi ile ilgili bir meseledir, diyerek tenkit eder ve anlatımı kısa tutar³⁹¹. Aynı şekilde lugatın konuluğu meselesini de konu ile ilgili bulmadığını belirten Hudarî, onun

³⁸² el-Hudarî, Muhammed, *Usûlü'l-Fıkh*, 1. bs., Daru'l-Hadis, Kahire, 2001, s. 19.

³⁸³ el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 12.

³⁸⁴ el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 21.

³⁸⁵ bk. el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 26.

³⁸⁶ el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 87.

³⁸⁷ el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 27 vd.

³⁸⁸ bk. el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 39.

³⁸⁹ el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 90.

³⁹⁰ el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 98.

³⁹¹ el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 87.

dil tarihçilerine ait olduğunu söyleyerek³⁹², bazı yeni branşlaşmaların gereğini vurgulamaya çalışır.

Lafızlardan hükümlerin çıkarılmasının durumuna ayırdığı ikinci bölüme Lugatın Bilinmesinin Yolları alt başlığı ile başlayan Hudaî, bunun, mütevâtir nakil veya âhad haberler yada nakilden aklın istinbat etmesi ile bilinir, diyerek lugatta kıyasa yer olmadığını belirtir³⁹³.

Lafzı camid ve muştak olmak üzere iki kısma ayırdıktan sonra muştak ile ilgili olan konuları maddeler halinde açıklayarak sıralar.

Hudaî, birinci kısma, lafzın delaletinin kısımlarıyla beraber lafzî olan ve olmayan vaz'î ile aklî olmak üzere iki kısma ayrıldığını ifade ederek başladıktan sonra, lafzın dışındaki delaleti Hanefîlerin dört kısma ayırıp beyan-ı zaruret ismini verdiklerini söyler³⁹⁴. Lafzın delaletini de nassın ibaresi, işareti, delaleti ve iktizası olmak üzere yine Hanefîlerin dörde ayırdıklarını belirterek örneklerle izah ettikten sonra³⁹⁵ aynı konunun Şâfiîlerin kavramlarında mantûk ve mefhûm olmak üzere ikiye ayrılmış olduğunu belirtir³⁹⁶.

Lafzın manaya delaleti açısından sınıflamanın ikincisine, delaletinin açık olması bakımından nass, zahir, müfesser ve muhkem olmak üzere dörtlü tasnifi koyduktan sonra, Şâfiîlerin bu manada lafızları zahir ve nass olmak üzere ikiye ayırdıklarını karşılaştırarak örneklerle anlatır³⁹⁷.

Hafî, müşkil, mücmel ve müteşabihin oluşturduğu kapalılık bakımından lafızları, ekol ismi vermeden sıralayan Hudaî, müteşabih konusunu özel olarak anlatır ve Kur'an-ı Kerim'de muhkem olanların çok buna karşılık müteşabih olanların az olduğunu ayete dayalı olarak izah etmeye çalışır³⁹⁸. Müteşabih konusunu işlerken anlattığı te'vîl ve müşterek kavramlarına umum ve husus kavramlarını özellikleri ve çeşitleriyle birlikte anlatır. Bunların içinde cem'i münkeri de yerleştirir. Emir ve nehiy konularını hâs başlığı altında anlatarak³⁹⁹ ikinci bölümü bitirir.

³⁹² el-Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 111.

³⁹³ el-Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 111.

³⁹⁴ el-Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 119.

³⁹⁵ el-Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 119 vd.

³⁹⁶ el-Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 122.

³⁹⁷ el-Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 130.

³⁹⁸ el-Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 137.

³⁹⁹ el-Hudaî, *Usûlü'l-Fıkh*, s. 190.

Deliller konusuna tahsis ettiği üçüncü bölüme ‘şeriat için tafsîlî deliller Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyastır’ şeklindeki ifadesi ile başlayan Hudarî, bunları anlatmadan önce hepsini ilgilendiren bazı kaideler zikredeceğini belirtirek şunları ifade eder:

Şer’î delillerin aklın hükümlerine aykırı olmadığını, nakle raci olan Kitap ve Sünnet ile re’ye raci olan kıyas ve istidlalın oluşturduğu deliller olmak üzere şer’î delillerin ikiye ayrılarak, İcma, Sahabe görüşü, öncekilerin şeriatı gibi delillerin ilk kısma, istihsan, maslahat-ı mürşelenin de diğer kısma girdiğini, şer’î delillerin bir başka açıdan da kendisiyle istidlal edilen bütün aklî burhanlar yolunu seçtiği, şeklinde özetlemek mümkündür⁴⁰⁰.

Delil olarak Kitap’ın tanımını yaptıktan sonra, Kitap’ın şeriatın tümü ve onun ana direği olduğunu, nüzül sebeplerini bilmenin gerektiğini, hikayelerin öncesinde ve sonrasında bulunan redlerin onların batıl olduğuna kesin delalet eden delil olduğu gibi bazı belirlemeler yapar⁴⁰¹.

Hudarî, mahiyeti, senedi, delil oluşu ve Sünnet’in Kur’an’a göre derecesi gibi konularla geniş bir şekilde işlediği delil olarak Sünnet’in içinde nesh konusunu bütün detaylarıyla anlatır⁴⁰².

İcmanın, şer’î bir hüküm üzerine herhangi bir asırdaki bu ümmetten müçtehitlerin ittifak etmesidir, şeklindeki tanımını yapan Hudarî, tanımla ilgili bir çok münakaşaları sıralar ve Hanefilerin icmanın oluşumundaki delillerini anlatır⁴⁰³.

Kıyas konusunu geniş bir şekilde anlatır. Tanımını, rükünlerini, şartlarını, illetin tespit edilme yolları ile bu konudaki görüş sahiplerini verir⁴⁰⁴. Tali delillerden istishab, öncekilerin şeriatı, sahabe görüşü ile birlikte tearuz, tercih ve örneklerini sunarak üçüncü bölümü bitirir.

Hudarî son bölüm olan dördüncü bölümde İctihad konusunu anlatır. Tanımını, hükmünü ve şartlarını sunduktan sonra Hz. Peygamberin içtihat edip

⁴⁰⁰ el-Hudarî, *Usûlü’l-Fıkh*, s. 203 vd.

⁴⁰¹ el-Hudarî, *Usûlü’l-Fıkh*, s. 207 vd.

⁴⁰² el-Hudarî, *Usûlü’l-Fıkh*, s. 212 vd.

⁴⁰³ el-Hudarî, *Usûlü’l-Fıkh*, s. 269 vd.

⁴⁰⁴ el-Hudarî, *Usûlü’l-Fıkh*, s. 285 vd.

etmediği konusundaki görüşleri sıralar. İctihadın Vücubu ve Taklidin Haramlığı başlığı kendisinin içtihat yanlısı olduğunu anlatmaya yetmektedir⁴⁰⁵.

Hudar'i'nin bu eseri, on dokuzuncu asrın sonlarında ortaya çıkan tecdîd fikrinin, fıkıh usûlü ilmine erken yansımalarının etkisinde yazılmış bir eserdir.

Fıkıh usûlü ilminde tarihte meydana gelen gelişmelerden takarrur edenlerin tanıtılması bakımından önemli bulunan bu eser, “üslûp ve arz yönteminin yenilenerek yazılmasının⁴⁰⁶” yanında büyük bir vukufiyetle konuları izah etmektedir. Osmanlı merkezli olan kitaplar güncel olaylardan örnekler sunup anlatırken, hatta Mecelle'den kanun maddelerini konuları izah etmek için kullanırlarken, bu eserde zamanın gelişmeleri ile ilgili bir ifadeye rastlanmamaktadır.

1. 1. 12. İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946)

1. 1. 12. 1. Hayatı ve eserleri

1869 yılında İzmir'de dünyaya gelmiş ve ilk tahsilini, burada tamamlamıştır. Rüşdiye ile birlikte medrese derslerine de devam etmiştir. Hafızlığını tamamlamış, Farsça da öğrenmiş ve Rüşdiye'den sonra Farsça öğretmenliği yapmıştır. İlim bakımından bu seviyede iken 1892'de İstanbul'a gelmiş Dârü'l-Muallimîn-i Âliye'ye öğrenci olarak imtihanla başlamış ve 1900'da birincilikle bitirmiştir. Mercan İdadisi'nde ders okuttuktan sonra Mülkiye Mektebi'nde Fıkıh Usûlü hocası olmuştur. Dârü'l-Funûn'da Felsefe müderrisliği ayrıca, Hukuk Mektebi'nde de Fıkıh hocalığı yapmıştır. Cumhuriyet döneminde üniversitede Ord. Prof olmuş ve Edebiyat ve İlâhiyat Fakültesi dekanlıklarında bulunmuştur. 1946 yılında Ankara'da vefat etmiştir.

Geniş ilmi vukufiyetlere sahip olan İzmirli'nin basılmış ve istifade edilen bir çok eseri mevcuttur. Kitapların yanında bir çok dergi ve gazetede yayımlanmış makaleler ve değerlendirmeler de istifadeden uzak değildir.

Bunların başında “Maâni-i Kur'an” adıyla yapmış olduğu Kur'an-ı Kerim tercümesi gelmektedir. Diğer eserleri ise,

Yeni İlmi Kelâm 2 cilt.

⁴⁰⁵ el-Hudarî, *Usûlü'l-Fıkıh*, s. 370.

⁴⁰⁶ Ali Cuma Muhammed, *Kadiyyetu TecdîduUsûlü'l-Fıkıh*, Dârü'l-Hidâye, Mısır, 1993, s. 4.

Fıkıh ilmi alanında “Usûl-i Fıkıh Dersleri” ve “İlm-i Hilâf 2 cilt” .

Felsefe alanında bir çok eser ve biyografik kitaplar yazmıştır⁴⁰⁷.

1. 1. 12. 2. 1. Usûl-i Fıkıh Dersleri

İsmail Hakkı İzmirli Dâru'l-Funûn'da Usûl-i Fıkıh Dersleri Muallimi iken kaleme almış olduğu eserdir. Kitapta fıkıh tarihini, hilaf ilmini ve örneklerle fıkıh usûlü konularını karışık şekilde bulmak mümkündür. Kapsamlı ve muhtevalı bir kitaptır.

İzmirli, Fıkıh usûlü medeni ve umumi kanunlarımızın esasıdır, dedikten sonra layıkıyla anlamak için bir takım mukaddimelere muhtaç olacağız⁴⁰⁸, diyerek ilimlerin tasnifine geçmiştir.

Tedvîn edilmiş ilimlerin şekillerine göre taksim edilmiş olmalarına rağmen, İslâm'a taalluku itibariyle taksim ettiği ve Tedvîn Edilmiş İlimlerin Kısımları başlığını koyduğu kısımda ilimleri, Müslümanlar tarafından İslâm medeniyeti içerisinde konulan İslâmî ilimler ve İslâmiyet'e dışarıdan gelen dahili ilimler olmak üzere ikiye ayırmıştır⁴⁰⁹.

İslâmî ilimleri de, şer'î ilimler olan Kur'an, Hadis ve Fıkıh ilmini, 'Ali ilimler; diğerlerini de Âlet İlimleri diye ikiye ayırmıştır. Anılan tali ilimlerin de kendi aralarında konularına göre şu şekilde ayrıldığını beyan etmektedir: Kur'an ilmi kıraat ve tefsir ilmi olmak üzere ikiye; Fıkıh ilmi de iman esaslarını anlatan İtikadî Fıkıh, şeriat ve hükümleri anlatan Amelî Fıkıh ve Ahlâk ve Tasavvuf ilimleri olan Vicdani Fıkıh diye üçe ayırmaktadır. Siyasî ve medeni ilimleri vicdani fıkha dahil eden İzmirli, ahlak ile tasavvuf arasındaki farkı da tasavvuf nazar ve istidlal ile değil, mücahede yoluyla olur şeklinde belirtmektedir.

İslâmiyete mahsus ilimlerden olan Âlet ilimlerini de Kur'an ve hadisi tefsir ve anlamak için, Arabi veya Lisan ilimlerini Özel ilimler ve müşterek ilimler diye ikiye ayırmıştır. İş daha da detaylandırarak lisan ilimlerinin önceden Lugat, Nahiv ve Edebiyat ilimleri olmak üzere üçe ayrılmış olduğunu, sonradan ise lugat,

⁴⁰⁷ İzmirli, *Mukayese*, s. 5. Daha fazla bilgi için bk. Çetinkaya, Bayram Ali, *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı Eserleri Görüşleri*, İnsan Yay. İstanbul, 2000; Macit, Yahya, *İslâm Hukukçusu Olarak İzmirli İsmail Hakkı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2001; Cesur, Kerime, *İzmirli İsmail Hakkı (Fıkhi Görüşleri)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.

⁴⁰⁸ İzmirli, *Usûl*, s. 1.

⁴⁰⁹ İzmirli, *Usûl*, s. 2.

iştikak, sarf, nahiv, meani, beyan, arûz ve kafiye olmak üzere sekize çıktığını anlattığı ilimlere daha sonra usûl ve furu'dan olan hat, şiir, inşa ve muhaderat da eklenerek on ikiyi aştığını belirtmiştir⁴¹⁰.

İzmirli anılan ilimleri oluşturan şahsiyetler, bu ilimlerle ilgili olarak yazılmış eserler ve bu ilimlerin tarihi hakkında ciddi malumat sunmuştur⁴¹¹.

Ameli fikhın kısımlarını yöntem ve mezhep itibariyle Ehli Sünnet ve Ehli bid'at diye ikiye ayıran İzmirli Ehli Sünnet fikhını da; ehli re'y ve kıyas da denilen Irak alimlerinin metotları üzere yazılan fikhı Irak Fikhı, ehli hadis ve âsar denilen Hicaz alimlerinin metodu üzerine yazılan fikhı Hicaz Fikhı ve Şer'î delilleri nasslar ile icma'a hasr eden ve kıyas ve onunla amel etmeyi inkar eden ilim adamlarının fikhı yani Zahiri Fikhı olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Zahiri fakihleri bir hükmün illetini tasrih etmek, her yerde o hükmü tasrih etmektir, diyerek illeti mansûs olan kıyas-ı celiyi nassa irca ederler. Sahabenin icma'ından başkasını kabul etmezler. Zahiri fakihler Hicazlılar, ehli hadis veya ehli eser de sayılabilirler, şeklinde belirleme yapmaktadır.

Bid'at ehli fikhını ise ehli sünnet ve cemaata muhalif olan Şi'a, Hariciler, Mutezile, Murcie, Cebriye ve Müşebbihe olmak üzere başlıca altı fırka olduklarını vurgular. Vahhabî'ler için de Necid'de çoğunlukla bulunduklarını ve Hanbeli mezhebinden oldukları tenbihinde bulunarak "Ancak bir kısmı icma'ı, kıyası, müçtehidî taklidi, Peygamberimize tevessülü ve din işlerinde aklı inkar ederler." tespitini de yapmıştır⁴¹².

İzmirli, ilimlerin sınıflandırılması ile ilgili bilgilerden sonra Fıkıh ilminin Usûl-i Fıkıh ve Furu'-ı Fıkıh olmak üzere ikiye ayrıldığını belirttikten sonra ilkinin Mütakellim ve Fukaha olmak üzere iki ayrı metodunun olduğunu vurgulamıştır. Bunların özelliklerini de şu şekilde tanıtmıştır:

a. Mütakellim metodu: Sorunların şekillerini Furu'-ı Fıkıhtan soyutlayarak mümkün mertebe aklî istidlal tarafına meyl etmek prensibine dayanır.

b. Fukaha metodu: Şevahid ve fikhî misallerle doldurma prensiplerine dayanır. Meseleler fikhî nükteler üzerine kurulduğundan fukahanın yazdığı usûl-i fikh kitapları fıkha daha muvafık ve furu'a daha uygundur. Ehli re'y ve kıyas

⁴¹⁰ İzmirli, *Usûl*, s. 2.

⁴¹¹ İzmirli, *Usûl*, s. 3 vd.

⁴¹² İzmirli, *Usûl*, s. 5 vd.

olan Hanefî fakihleri fikhî nüktelere daldıklarından onların bu fende uzatmaları vardır⁴¹³.

İzmirli Hilaf ve Cedel ilimlerini Usûl-i fikhın en mühim şubeleri olarak belirtmiş ve şu şekilde anlatmıştır: İstinbat olunan bir şer'î hükmün muhalifinin hedminden muhafaza için delillerin durumlarını bildiren Hilaf ilmi seçilen görüşlerden şek ve şüpheyi kaldırır ve muhalif görüşü şek ve şüpheyi düşürür. Cedel ilmi ise farklı görüşler arasında cereyan eden tartışmalarda hasmı ilzam için araştırmaların durumlarını bildirmektedir. Bu ilimleri zaruri ilimlerden görmeyen İzmirli, Cedel ilminin madde, hilaf ilminin ise şekil menzilesinde⁴¹⁴ olduğunu belirterek ikisi arasındaki farka farklı yönden işaret etmiştir.

Şer'î hükümlerin kaynaklarının, esas kaynaklar diye nitelediği Kitap, sünnet, icma ve kıyastan oluşan şer'î deliller olduğunu belirtmiştir. Bazıları kıyası kaldırıp üçe, bazıları istihsanı, bazıları da Medine ehlinin amelini müstakil delil sayarak beşe çıkarırlar⁴¹⁵ diyerek, başlangıçta söylediği muhtaç duyulan mukaddimleri böylece bitirmiştir. Bundan sonra Kitap konusuna geçmiş ve tanım ve tarihini anlatmıştır. Ayetlerin tertibi ve surelerin iniş sıralarına göre dizilişini vererek surelerin buna göre oluşturdukları grupları sıralamıştır⁴¹⁶. Kitabın tanımında geçen nazm ve mana kavramlarını da izah etmiştir⁴¹⁷.

Sünnetin tanımını vererek tertiplemeye çalışmıştır. Oluşan eserleri gruplayarak sunmuştur⁴¹⁸. İcma, kıyas, re'y ve istihsanı anlattıktan sonra diğer fer'î deliller kısmına geçmiştir.

İzmirli, fer'î kaynakları bağımsız kaynak ve delil saymayıp esas kaynaklar olan kitap, sünnet, icma ve kıyasa raci olanlar olarak kabul etmektedir. Fer'î kaynakların yirmi civarında olduğunu söyleyerek şunları sıralar: Geçmiş şariatler, Sahabe eserleri, Tabi'nin büyüklerinin eserleri, Örf ve teamül, İstishab, İhtiyata riayet, Taharri, "Niza etmeyiniz"⁴¹⁹. nazmi celilin mefhumuyla veyahut hakkında varid olan sünnet ile, veya icma ile amel etmek olduğunu belirttiği ve kalbi temizlemek için meşru kıldığını söylediği Kur'a Kitap veya sünnete veya icmaa

⁴¹³ İzmirli, *Usûl*, s. 8.

⁴¹⁴ İzmirli, *Usûl*, s. 10 vd.

⁴¹⁵ İzmirli, *Usûl*, s. 12 vd.

⁴¹⁶ İzmirli, *Usûl*, s. 15 vd.

⁴¹⁷ İzmirli, *Usûl*, s. 27.

⁴¹⁸ İzmirli, *Usûl*, s. 30 vd.

⁴¹⁹ el-Enfâl 8/46.

racidir⁴²⁰ demektir. Şehadet ve vicdan, Külli kaideler⁴²¹, Asıl ile amel, Umumi belva⁴²².

Ümmetin ihtilaf sebeplerini anlatmış, örnekler vermiş ve tarihi gelişmeleri sıralamıştır. Bundan sonra fikhî örneklerle uygulamalı fıkıh işlenmiştir.

İzmirlî, içtihat yanlısı olduğunu diğer makalelerde belirtmekle birlikte, bunun erbabı tarafından yapılmasından yana tavrını de açıkça belirterek içtihat ile kıyasın karıştırıldığı hakkında düşüncesini de dile getirmiştir. Çünkü, bilgisizlik ve acemiliğin büyük zararlara yol açacağı endişesini taşımaktadır. İctihada gerek duyulduğunda erbabı ortaya çıkar ve içtihat yapar kanaatindedir⁴²³.

1. 1. 12. 2. 2. İlm-i Hilâf

İzmirlî, ilm-i hilafı, istinbat edilen bir şer'î hükmü muhalifinin yıkmasından muhafaza edilmesi için şer'î delillerin durumundan bahs eden bir ilimdir, şeklinde tanımlarken hükümlerin istinbatı için fıkıh usûlüne, istinbat edilmiş meseleleri korumak için de ilm-i hilafa ihtiyacın zaruri olduğunu belirtirken, fıkıh usûlünün kazandığını, ilm-i hilafın ise sakladığını söyleyerek⁴²⁴ ilm-i hilafın tanımı ve önemini vurgulamaya çalışmıştır. Sunulan bu tanımdan bir mezhep taassubu asla anlaşılmamalıdır. Nitekim İzmirli, müçtehitin, ayet ve sahih hadislerle aykırı bir söz sadır olursa o müçtehidin o ayet ve hadislerle amel etmemesinde herhalde bir delili ve özürlü bulunmaktadır⁴²⁵ diyerek, belki de ilm-i hilaf bu özürlü ve delilin belli bir metod dahilinde ortaya çıkmasını sağlayacak bir gayret olduğuna işaret etmektedir. Çünkü, diyor İzmirli, ilmin delilleri gayet geniştir. İmamların bütün maksatlarına ve bilgi edinimlerine muttali olmak mümkün değildir. Müçtehit bazen delili izhar eder, bazen etmez. Hucceti izhar ettiği surette bu delil bazen bize ulaşır, bazen ulaşmaz. Bize ulaşan delilin huccet olduğu konuyu bazen idrak ederiz, bazen idrak edemeyiz⁴²⁶. İşte ilm-i hilafın önemli inceliği burada ortaya

⁴²⁰ Kur'a "...fal oklarıyla taksim etmeyiniz." (el-Mâide 5/3) ayetinin medlûlünce asla delil olamaz. Sünnette varit olduğu söylense de bu, ayet inmeden önce olduğuna hamledilir. Haddi zatında müellif de aslî delillerden hangisine raci olacağı konusunda ihtimalleri sıralamıştır.

⁴²¹ Külli kaideler Mecâmî'den sonra ilk kez bu kitapta fer'i deliller arasında zikredilmiştir.

⁴²² İzmirli, *Usûl*, s. 59 vd. özetlenerek alındı. Delillerin yirmi civarında olduğunu demesine rağmen anlattıkları bunlardan ibarettir.

⁴²³ İzmirli, 'İctihadın Bâ'isi Tevellüd', *Sebilurreşad*, sy. 297, s. 190-195.

⁴²⁴ İzmirli, İ. Hakkı, *İlm-i Hilâf*, I. 3.

⁴²⁵ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 34.

⁴²⁶ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 34.

konulmakta, ustasının ve erbabının elinde bir mihenk taşı vazifesini görmekte olduğuna dikkat çekilmektedir.

İzmirli, ilmin tanımından sonra tarihçesini ve konu ile ilgili yazılmış bulunan eserlerin listesini sunmaktadır⁴²⁷.

Hükümlerin Delillerinde İhtilaf başlığı ile konuya giriş yaptıktan sonra müçtehitler arasında ihtilaflı olan hükümlerin delilleri diyerek İcma başlığı ile ihtilaflı ilk delili anlatmaya başlar⁴²⁸. Bunu Kıyas⁴²⁹, İstihsan⁴³⁰, İstışhab⁴³¹, Medine Ehlinin Ameli⁴³², İstıslah⁴³³, Âdetler⁴³⁴, Öncekilerin Şeriatleri⁴³⁵, Sahabi Sözü⁴³⁶, Tâb'î Sözü⁴³⁷, Nefyi Medarik/Delilin yokluğundan medlûlun yokluğu gerekir⁴³⁸, Seddi Zerâyi⁴³⁹, Bir hüküm hakkında söylenenlerin en azını almak⁴⁴⁰, İstkrâ⁴⁴¹, Telâzum⁴⁴², İktirân, İsmet⁴⁴³, İlham⁴⁴⁴, Şehâdet ve Vicdân⁴⁴⁵, Teharri⁴⁴⁶, Kur'a⁴⁴⁷, İki Benzer ile amel⁴⁴⁸, Te'âruzu Eşbâh⁴⁴⁹ ve Küllî Kaideler⁴⁵⁰ olmak üzere yirmi üç ihtilaflı delil izler. İsimleri sayılan delillerin tanımları, kimler tarafından hangi şartlarda kullanıldığı gibi önemli değerlendirmelerle izahlar yapılmıştır.

⁴²⁷ bk. İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 4- 32 arası.

⁴²⁸ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 36.

⁴²⁹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, 39.

⁴³⁰ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 46.

⁴³¹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 51.

⁴³² İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 54.

⁴³³ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 62.

⁴³⁴ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 109.

⁴³⁵ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 118.

⁴³⁶ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 122.

⁴³⁷ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 126.

⁴³⁸ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 128.

⁴³⁹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 130.

⁴⁴⁰ Kitâbî olanların diyetinde söylenen Müslümanın diyetinin 1/3'i, 1/2'si ve tam diyetten en azı olan 1/3'i almak. İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 166.

⁴⁴¹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 170.

⁴⁴² İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 172.

⁴⁴³ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 179.

⁴⁴⁴ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 180.

⁴⁴⁵ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 181.

⁴⁴⁶ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 182.

⁴⁴⁷ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 183.

⁴⁴⁸ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 184.

⁴⁴⁹ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 185.

⁴⁵⁰ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 186.

Farklı müçtehitlerce aslî delillerin dışında bu kadar kaynak üretmenin maksadı kafaları karıştırmak değil, aksine fikhî statik olmaktan kurtarıp onu aslına uygun, metodik bir şekilde dinamik hale getirmektir⁴⁵¹.

İzmirli, ihtilaf edilen delilleri sıraladıktan sonra delillerin çatışması ve onların sıralanması ile ilgili ikinci fasla başlar⁴⁵².

Fikhî Mezheplerdeki İhtilaflar kısmında ise İçtihat ve Taklit⁴⁵³ konusunu önceki ilim adamlarının eserlerinden büyük bir dikkat ve titizlikle araştırarak incelerken Telfik⁴⁵⁴ hakkında da söylenenleri aktarmaya çalışır. Fetva⁴⁵⁵ konusuyla kitabı bitirir.

1. 1. 13. Hasan el-Bulgârî (??)

1. 1. 13. 1. Hayatı ve eserleri

Kitabın iç kapağında 1901 yılında Kazan'da basıldığına dair bilginin yanında müellifi olarak Damlâ Nûr Ali Harâcâtî ismi geçmektedir. Bu ismi, kitabın basılmasını sağlayan şahıs olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zira, kitabın Külli kaideler kısmının başlangıcında Bevânûr beldesinde şer'e hizmet eden İbnu's-Şeyh Hasan el-Bulgârî, usûl kaidelerinin başlangıç kısmında da Ali İbn Hasan el-Bulgârî'nin kitabın esas müellifi olması daha uygundur⁴⁵⁶. Müellifin biyografisine ulaşamadığımız halde Külli Kaidelerle ilgili eserlerin, özellikle araştırma konusu olan asırda yaygınlaşmış olması nedeniyle, bu eserin de bu dönemde yazılmış olduğu kanaatiyle burada verilmesi uygun bulunmuştur.

1. 1. 13. 2. Yüz Kavâid-i Usûliyye

Hasan el-Bulgârî öncelikle 'Yüz Kavâid-i Fıkhiyye' ismi altında yüz bir adet külli kaideyi örnekleriyle kaydettikten sonra, 'Yüz Kavâid-i Usûliyye' adı altında

⁴⁵¹ bk. Hamidullah, Muhammed, "İslâm Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, çev. Bülent Davran, İstanbul, 1954, c. I, Sayı 1, Hamidullah, *İslâm Hukuku Etüdleri*, s. 83.

⁴⁵² İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 193-215 arası.

⁴⁵³ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 216 vd.

⁴⁵⁴ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 270 vd.

⁴⁵⁵ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I. 278.

⁴⁵⁶ el-Bulgârî, Ali b. Hasan, *Yüz Kavâid-i Fıkhiyye ve Yüz Kavâid-i Usûliyye*, Kazan, 1901, s. 2.

da yüz altı adet usûl ile ilgili kaide derlemiştir. Her bir kaideye birer örnek vererek anlaşılır duruma getirmiştir.

Örneğin ilk kaide şöyledir: Nassın ibaresi ve nassın işareti tearuz ederse, kelamın ibaresi ile sevkedilmesinin ziyadesinden dolayı nassın ibaresi öne geçirilir. Peygamber (as)'in 'Hayzın en azı üç, en çoğu on gündür.' sözü, yine Peygamber (as)'in 'zaman (ay)ın yarısını namaz kılmadan ve oruç tutmadan oturarak geçirirsiniz.' sözüne tercih edilir. Çünkü bunda hayzın en çoğunun on beş gün olduğuna işaret vardır. İlkinde ise ibare ile en çok on gün denmektedir⁴⁵⁷.

Bir başka kaide ise şöyledir: Delâletle sabit olan, zannîden kat'î evlâ olduğu için kıyasdan öncedir. Bu nedenle hadler kıyasla değil, delâletle sabit olur. Çünkü hadler şüphe ile ortadan kalkar⁴⁵⁸.

Allah Teâlâ'nın "...Peygamber ile bağıını koparan ve müminlerin yolundan başka bir yola sapana gelince..."⁴⁵⁹ buyruğundan dolayı icma hüccettir⁴⁶⁰.

Eksere göre, akıl yeterli olup icmaa ihtiyacı olmadığından akliyyatta icma yoktur⁴⁶¹.

Görüldüğü gibi usûl ilmi ile ilgili bilgilerin çoğunu kaideler haline getirmiş ve örneklerle izah etmiştir.

1. 1. 14. Kitapların Genel Değerlendirilmesi

1800-1923 yılları arasında yazılmış bulunan fıkıh usûlû eserlerini taşıdıkları metodlar açısından bakıldığında, fukaha metoduna göre yazılanları Osmanlı Merkezli olanlar ve mütekellimin metoduna göre yazılanları da Osmanlı Merkezli olmayanlar diye ikiye ayırmak mümkündür. Osmanlı Merkezli yazılanlarda çok az da olsa devrin sorunları ile ilgili işaretler ve örnekler bulunurken Osmanlı Merkezli olmayanlarda ise devrin örneklerine rastlamak mümkün değildir.

1. 2. 1. Osmanlı merkezli olanlar

1. 2. 1. 1. Şirvânî'nin Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkh.

1. 2. 1. 2. Filibeli Feyzî Efendi'nin Risâle fî Tavşîhu'l-Usûl.

⁴⁵⁷ El-Bulgârî, a. g. e., s. 21.

⁴⁵⁸ El-Bulgârî, a. g. e., s. 21

⁴⁵⁹ en-Nisâ, 4/115.

⁴⁶⁰ El-Bulgârî, a. g. e., s. 32.

⁴⁶¹ El-Bulgârî, a. g. e., s. 33.

1. 2. 1. 3. Sava Paşa'nın İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd diye Fransızca aslından Türkçeye çevrilen Etude Sur La Theorie Du Droit Musulman.

1. 2. 1. 4. Büyük Haydar Efendi'nin Usûl-i Fıkıh Dersleri.

1. 2. 1. 5. Rahmî Efendi'nin Usâretü'l-Funûn/İlmü'l-Usûl.

1. 2. 1. 6. Manastırlı İsmail Hakkı'nın Usûl-i Fıkıh Metn-i Vecîz.

1. 2. 1. 7. Seydişehirî'nin Telhîs-u Usûl-i Fıkıh.

1. 2. 1. 8. Seyyid Bey'in Usûl-i Fıkıh Dersleri (üç cüz) ve Usûl-i Fıkıh Medhal.

1. 2. 1. 9. Hasan el-Bulgârî'nin Yüz Kavâid-i Usûliyye.

1. 2. 1. 10. İzmirli İsmail Hakkı'nın Usûl-i Fıkıh Dersleri (İki cüz) ve İlm-i Hilaf (İki cüz).

1. 2. 2. Osmanlı merkezli olmayanlar

1. 2. 2. 1. Şevkânî'nin İrşâdu'l-Fuhûl'u (Yemen).

1. 2. 2. 2. Sıddîk Hasan Hân'nın Husûlu'l-Me'mûl ve el-İklîd li Edilleti'l-İçtihâd ve't-Taklîd'i (Hint).

1. 2. 2. 3. Hudaî Bey'in Usûlü'l-Fıkh'ı (Mısır).

1800-1923 yılları arasında yazılmış bulunan ve yukarıda muhtevaları hakkında bilgiler sunulan ve metodlarına göre sınıflaması yapılan metinlerin hepsi birlikte değerlendirildiğinde, genel olarak aşağıdaki sonuçlar öne çıkmaktadır.

On sekizinci asırda din ve hukuk alanında verilen eserlerin önceki asırlara nazaren hissedilir derecede azalması⁴⁶² on dokuzuncu asırda da görülmektedir. On sekizinci asırda azda olsa yazılan eserlerin ortaçağ medrese teşkilatının devamından başka bir şey olmadığı⁴⁶³ yargısı, on dokuzuncu asırda yazılan çoğu eserler için de geçerlidir. Büyük ölçüde geçmişin tekrarı durumundadırlar.

İslâmiyetin doğuşu ve gelişmesi ile paralellik arz eden eğitim ve öğretim kurumu durumundaki medrese, büyük değişimler neticesinde ortaya çıkan yeniliklere ayak uydurup kendisini yenileyemeyince, verdiği eğitim açısından yetersiz kalmıştır. Buralarda yetişmiş bulunanlardan çok azı aldıkları ilimlere ek

⁴⁶² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, VI, 522.

⁴⁶³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, VI, 524.

olarak, medresenin dışında açılmış olan mekteplerde ilimlerini tamamlama yoluna gitmişlerdir.

Bu devirde yazılmış bulunan ve zamanın eğitim kurumlarında ders kitabı olma özelliğini taşıyan eserlerde, geleneksel tertip olan "besmele, hamd, salat ve selam" başlangıçları ile ilmin tanıtıldığı "mukaddime" adındaki girişlere rastlanmamaktadır. Direkt konulara girilerek izahlar yapılmıştır. Bu durum, ders notlarının kitaplaştırılmasında gayret gösteren talebelerin tecrübesizliğinden kaynaklanmış olabilir, denilirse de, bu kitaplara, çeşitli vesilelerle sahip çıktıklarını ifade eden yazarlar göz önünde bulundurulduğunda, bunun başka etkenlerin tesiriyle meydana geldiği akla gelmektedir. O da, gerekliliği ve tartışılması yapılmadan, hatta herhangi bir seçme yapmaksızın, şekli bakımından geleneklerden kopmanın yenileşme şeklinde anlaşılmış olduğudur. Böylece, ilerici-gerici tartışmasında öne çıkan önyargı unsurlarından gericilik adına arınmayı ve ilericiliği sağlayacağı şeklinde düşünülmüş olmasıdır.

Eserlerin bir kısmında konuların izah edilmesinde verilmiş bulunan örnekler açısından bakıldığında, zamanın problemlerini ve bunlara sunulan çözümleri ihtiva etmektedirler. Örnek alınma konusunda haklı bir şekilde en büyük pay Mecelle'ye düşmektedir. Gerek külli kaideler kısmı ve gerekse maddeler halinde sıralanmış hükümlerden alınan örnekler, kitaplarda önemli bir yer işgal etmektedir.

Çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek kapasitede eleman yetiştirme konusunda atılan programlı adımlarda istikrarsızlıklar olmasına karşılık, buna gönül vermiş çok az sayıdaki şahsiyetin özel gayretleri, bu ilmin ayakta kalmasıyla birlikte gelişmesini de sağlamıştır. Kitabın iç kapağında "İzmir Bidayet Mahkemesi Birinci Reisi ve Mekteb-i İdadi Ulûm-i Tabi'yye Muallimi" şeklinde, iki farklı alanla tavsif edilen Mahmûd Es'ad'ın Telhîs-i Usûl-i Fıkh adında ki kitabı, özel gayretlerle yetişen şahsiyetlerin bu alandaki ilk örneklerinden biridir. Seydişehirî, anılan kitabında madde başlıkları koyarak konuları işlemiştir. Mantık ağırlıklı ve yeni örneklerle yer vererek işlediği konular, bu alanda uğraş verenlerin kolayca anlayabilmelerini sağlamaktadır.

İçtihat konusunun ele alındığı kitapların tümünde içtihat savunulmuş, gerekliliği vurgulanmış fakat içinde bulunulan zamanda nasıl işleyeceğine dair ip

uçları verilememiştir. İlim adamlarının tercihler yaparak fetva vermeleri gerektiği belirtildiği halde, içtihat, yerinde de belirtildiği gibi sadece Seydişehir tarafından telaffuz edilmiştir.

Osmanlı Devletinin gayri Müslim tebasından bir şahsiyet olan Sava Paşa'nın verdiği eser de bu gayretlere ivme kazandırmıştır. Dışardan birisinin katılımcı biçimdeki objektif değerlendirmeleri, içeridekilerin, doğru yolda olduklarına dair kanaatlerinin pekişmesine vesile olmuştur. Ayrıca bu eser, ilgililere Batı Hukuk literatürünü de fıkıh usûlü ile karşılaştırma imkanını sağlamıştır. Böylece Doğu ve Batı arasındaki mesafe azalmış ve günümüze dek uzanan süreçte sağlanan etkileşimle karşılıklı olarak tamamlanmanın yolu açılmıştır.

Osmanlı merkezli çalışmalarda Feyzî Efendi'nin eseri Arapça ve Sava Paşa'nın eseri ise Fransızcadır. Diğer eserlerin tümü Osmanlıca olarak kaleme alınmıştır.

Osmanlı merkezli çalışmaların özet değerlendirmelerinin tümünü, geleneksel konu sıralaması ile karşılaştırıldığında şu netice ortaya çıkmaktadır:

Geleneksel	1. Dua	2.Mukd	3.Delil	4. Hüküm	5.İçtihat	Örnek
Şîrvânî	Yok	Yok	Var 1.	Var 2.	Var 3.	Yok
Feyzî Meh.	Var	Var	Var 2.	Var 1.	Var 3.	Var
Sava Paşa	Yok	Var 1.	Var 3.	Var 4.	Var 2.	Karışık
B.Haydar	Yok	Var 1.	Var 2.	Var 3.	Var 4.	Karışık
Rahmî	Yok	Yok	Var 1.	Var 2.	Yok	Yok
İ. Manastırlı	Yok	Yok	Var 1.	Var 2.	Yok	Karışık
Seydişehirî	Yok	Var 1.	Var 2.	Var 3.	Var 3.	Yeni
Seyyid Bey	Yok	Var 1.	Var 2.	Yok	Yok	Karışık
İz.İ.Hakkı 1	Yok	Var 1.	Var 2.	Var 3.	Yok	Karışık
İz.İ.Hakkı 2	Yok	Yok	Var 1.	Var 2.	Var 3.	Karışık

1. 2. Şerh, Haşiye ve Talik Yazanlar

Bu devirde yazılan ve yukarıda tanıtımı yapılan kapsamlı metinlerin dışında, önceki devirlerde yazılıp önemine binaen medreselerde takip edilen kitaplar üzerinde şerh, haşiye ve talik çalışması bulunan eserler vardır. Bu tarz çalışmalar,

ana metin çalışmalarından daha çoktur. Yalnız şu kadar var ki, bunların hepsi, metinlerde geçen cümlelerin kapalılıklarını gidermekten öteye, yeni bir fikrin ortaya konulması şeklinde değildir. Her ne kadar bu devirde yazılan ana metinlerde de geçmişin tekrarından başka bir şey yoksa da, zamanın şartlarına göre örneklemelerle yeni metin oluşturma cesaretini göstermiş olmaları da takdire şayandır. Haddi zatında, hükümlerin delillerden istinbatı manasındaki içtihadın geliştirdiği melekeden yoksun olmaktan dolayı herhangi bir asıl oluşturulamamıştır. Anlaşılmasa bile, mutlaka, eskisi, en ince örneklerine varana kadar tekrar edilecektir ki, neticede olan da ancak budur.

1. 2. 1. Neseffî'nin Menâr'ı üzerindeki çalışmalar

Kendisinden önceki eserlerin tekrarı mahiyetinde olup kısa ve öz olması açısından yazıldığı günden beri elden düşürülmeyen *Neseffî'nin Menâr* adlı eserine bu dönemde de şerh ve haşiyeler yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. 2. 1. 1. *Nesemâtü'l-Eshâr* İbn Abidîn

İbn Abidîn diye bilinen Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdulazîz b. Ahmed b. Abdurrahîm (ö. 1836) Haskefi (ö. 1677)'nin *İfâdetü'l-Envâr* adındaki Menâr şerhine *Nesemâtü'l-Eshâr* adında hâşiye yazmıştır ⁴⁶⁴. Bu haşiye İbn Abidîn'nin fıkıh usûlü alanındaki ilmi gücünü gösteren önemli bir eserdir.

1. 2. 1. 2. Abdulhamid b. Abdullah er-Rahahî (ö. 1831)'in *Nazmu Menâri'l-Envâr fî'l-Usûl Şrhu Manzûmeti'l-Menâr* adlı çalışması ⁴⁶⁵.

1. 2. 1. 3. Hekimbaşızâde Muhammed Es'ad'ın (ö.1849) 1836 yılında bitirilen *Tercüme-i Menâr* adlı çalışması ⁴⁶⁶.

1. 2. 1. 4. Tâhâ b. Ahmed b. Muhammed b. Kâsim el-Gûrânî (ö. 1882) Neseffî'nin *Menâr*'ını manzumeleştirmiş ve sonra onu *Şerhu Muhtasarı'l-Menâr fî Usûli'l-Fıkh* adında şerh etmiştir ⁴⁶⁷.

1. 2. 1. 5. Mehmed Emin (?/?) tarafından çevirisi yapılan *Usûl-ı Fıkıhdan Muhtasar-ı Menâr Tercümesi* ⁴⁶⁸ vardır.

⁴⁶⁴ Brockelman, C., *GAS*, Leiden, 1937-42, II, 264, 773.

⁴⁶⁵ İsmail Paşa, I, 506.

⁴⁶⁶ Sül. Ktp. Fatih bl. 169*104, 135*72 mm. 150 vk. 17 str. tavsıflı ve 1425 M nr. de kayıtlı eser.

⁴⁶⁷ 1896 yılında İstanbul'da basılmıştır.

⁴⁶⁸ 1880 yılında İstanbul'da 154 s. olarak basılmıştır.

1. 2. 1. 6. İbn Kutluboğa'nın *Hulâsatü'l-Efkâr Şerhu Muhtasaru'l-Menâr li'bni Kutluboğa* adlı çalışması vardır.

1. 2. 1. 7. Muhammed Abdulhalîm el-Leknevî (1823-1868)'in *Kameru'l-Akmâr* adlı Haşiyesi. Bu haşiye basılmıştır.

1. 2. 1. 8. Evliyazâde Ahmed Ziyaüddin Kastamonî (ö. 1893)'nin *Hulasatü'l-Efkâr ale'l-Muhtasari'l-Menâr*⁴⁶⁹ adlı eseri.

Tarihleri tespit edilemeyen fakat son zamanların eserleri olduğu kanaatinde bulunan şu eserler de mevcuttur:

1. 2. 1. 9. Hüseyin Necmüddin Pirzirenli'nin *Şerhu'l-Menâr* 2 c. lik eseri⁴⁷⁰.

1. 2. 1. 10. İsmâ'il Seyf ve Abdulmecîd Efendî'nin de *Manzume Muhtasari'l-Menâr* adlı çalışması.

1. 2. 1. 11. Mustafa Şükrî Efendî'nin *Hâşiyetü Mustafâ Efendî alâ'l-Menâr* adlı çalışması.

1. 2. 2. Necmüddin et-Tûfî'nin Risâle'si üzerindeki çalışma

Cemâluddîn Muhammed el-Kâsımî ed-Dımaşkî (1866-1913)'nin *Şerhu Risâleti't-Tûfî fî Ri'âyeti'l-Mesâlih* adlı şerhi vardır⁴⁷¹. Ayrıca başka bir esere de talik olduğu kayıtlarda geçmektedir⁴⁷².

1. 2. 3. Tacüddin es-Subkî'nin Cem'u'l-Cevâmi'i üzerindeki çalışmalar

Tacüddin es-Subkî (1327-1370)'nin *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı eserine de şerh ve haşiyeler yapılmıştır.

1. 2. 3. 1. Celâluddîn Mahallî'nin Tacüddin es-Subkî'ye ait *Cem'u'l-Cevâmi'* adlı eserine yazdığı şerhe Hasan b. Muhammed el-'Attâr (1776-1835) Haşiye yazmıştır⁴⁷³.

1. 2. 3. 2. Yukarıdaki Mahallî'nin şerhine Muhammed eş-Şefşâvenî (1765-1816) tarafından Haşiye yazılmıştır⁴⁷⁴.

⁴⁶⁹ 1897 yılında İstanbul'da 104 s. olarak basılmıştır.

⁴⁷⁰ Sül. ktp. Yazma Bağışlar bl. 281/2 nr. 200*128 bb mm. 163 vr. bb str., talik tavsıflı eser. 1337'de yazılmış müellif hatıdır.

⁴⁷¹ 1906 yılında Dımaşk'te basılmıştır, bk. Şâmil, a. g. e., s. 194.

⁴⁷² 1906 yılında (1324) Dımaşk'te basılmıştır. bk. Şâmil, a. g. e., s. 75

⁴⁷³ El-Merâğî, a. g. e., III, 146.

⁴⁷⁴ El-Merâğî, a. g. e., III, 142.

1. 2. 3. 3. Mahallî'nin şerhine Muhammed el-Mehdî (1805-1877) tarafından da haşiye yazılmıştır⁴⁷⁵.

1. 2. 3. 4. Anılan şerhe Abdurrahman eş-Şerbînî (ö. 1908)'nin takrîri vardır⁴⁷⁶.

1. 2. 3. 5. Muhammed Osman en-Neccâr (ö. 1913) tarafından talik yazılmıştır⁴⁷⁷.

1. 2. 4. İmam Cüveynî'nin Varakât'ı üzerindeki çalışmalar

İmam Cüveynî'nin Varakât'ına da şerh ve haşiyeler yazılmıştır.

1. 2. 4. 1. İbn Sind el-Basrî (1766-1826) Varakât'ı nazm haline getirmiştir⁴⁷⁸.

1. 2. 4. 2. Abdulhamîd b. Abdulkadîr (ö. 1916)'ın *Teshîlu't-Turukât li Nazmi'l-Varakât* adlı çalışması⁴⁷⁹.

1. 2. 4. 3. Yine Varakât üzerine Mustafâ b. Muhammed Mâu'l-'Ayneyn eş-Şenkîî (ö. 1910) tarafından *el-Ekdes ale'l-Enfes Şerhu Nazmi'l-Varakât* adlı çalışma yapılmıştır.

1. 2. 4. 4. Ebu Abdullah b. Muhammed el-Cezâirî'nin *Süllemu'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl fî Nazmi'l-Varakât* adlı çalışması⁴⁸⁰.

1. 2. 5. Molla Hüsrev'in Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl üzerindeki çalışmalar

Fatih devrinde yazılan usûl kitaplarından adlı eseri, bundan önceki devirde olduğu gibi bu devirde de önemini korumuş ve bu dönemde de üzerinde hâşiye ve taliklerin yazıldığı bir eser olma özelliğini sürdürmüştür.

1. 2. 5. 1. Abdurrezzak b. Mustafa Antakî *Hâşiye ale'l-Mir'ât* adlı çalışması⁴⁸¹. Aynı zamanda taliki de vardır.

1. 2. 5. 2. Mustafa Efendi b. Yusuf b. Salih el- Bursavî el-Vidîî (ö. 1854) *Takrîru'l-Vidîî alâ Mir'âti'l-Usûl* adlı çalışması⁴⁸².

⁴⁷⁵ El-Merâğî, a. g. e., III, 157.

⁴⁷⁶ El-Merâğî, a. g. e., III, 161.

⁴⁷⁷ El-Merâğî, a. g. e., III, 165.

⁴⁷⁸ El-Merâğî, a. g. e., III, 143.

⁴⁷⁹ El-Merâğî, a. g. e., III, 169.

⁴⁸⁰ İsmail Paşa, a. g. e., II, 399.

⁴⁸¹ 1872 yılında İstanbul'da 286 s. olarak basılmıştır.

1. 2. 5. 3. Muhammed et-Temîmî (ö. 1869)'nin *Ta'dîlu'l-Mirkât ve Cilâu'l-Mir'ât* adlı haşiyesi⁴⁸³.

1. 2. 5. 4. Ahned b. Mustafa el-Konevî (1881)'in haşiyesi.

1. 2. 5. 5. Ahmed Hamdullah Efendi (ö. 1899) tarafından yapılan *Mir'âtü'l-Usûlün* ihtisarı⁴⁸⁴.

1. 2. 5. 6. Mustafa Sıdkî Mostarî (ö.??/?)'nin *Hâşiyetü Haddâd el-Fusûl alâ Mir'âti'l-Usûl Şerhu Mirkâti'l-Vusûl* adlı çalışması⁴⁸⁵.

1. 2. 5. 7. Hamdullah Ankarevî (ö. 1900)'nin *Mazbatatu'l-Funûn alâ Mir'âti'l-Usûl* adlı çalışması⁴⁸⁶.

1. 2. 5. 8. Mehmet Muhtar b. Osman Müftizâde'nin *Mir'âtü'l-Usûl* 2 c. lik taliki⁴⁸⁷.

1. 2. 5. 9. Dramalî Hacı İsmail Efendi'nin ve bir çok ilim adamının talikleri şeklinde olan *Tam Kayıtlı Mir'âtü'l-Usûl*⁴⁸⁸.

1. 2. 6. Şatıbî'nin Muvafakat'ı üzerindeki çalışma

Şenkîfî Şatıbî'nin Muvafakat'ına da el-Merafik ale'l-Mevâfik adıyla şerh yazmıştır⁴⁸⁹. Şenkîfî'nin ayrıca Şerhu's-Sa'id fi'l-Âmmı ve'l-Hâssı adlı şerhi de vardır⁴⁹⁰.

1. 2. 7. Abdüşşekûr'un Müsellemü's-Sübût'ü üzerindeki çalışmalar

1. 2. 7. 1. Bir önceki döneme ait metinlerden Abdüşşekûr'un Müsellemü's-Sübût adlı esere Muhammed b. Beşîruddin el-Kenûcî (ö. 1847) tarafından *Keşfu'l-Mübhem mimâ fi'i-Müsellem* adında şerh yazılmıştır⁴⁹¹.

1. 2. 7. 2. Kâdî Ahmed b. Muhammed b. Dervîş'in et-Teshîlâtü'l-İlâhiyye fi Usûli's-Şâfi'iyye ve'l-Hanefiyye adıyla Müsellemü's-Sübût'a şerh yazmıştır⁴⁹².

⁴⁸² 1893 yılında İstanbul'da 4+639 sayfa olarak basılmıştır.

⁴⁸³ El-Merâğî, a. g. e., III, 155.

⁴⁸⁴ Bursalı, a. g. e. I, 250.

⁴⁸⁵ 1898 yılında Saraybosna'da 532 sayfa olarak basılmıştır.

⁴⁸⁶ İsmail Paşa, I, 295.

⁴⁸⁷ 1890 yılında İstanbul'da 370 ve 320 s. olarak basılmıştır.

⁴⁸⁸ 1896 yılında İstanbul'da 679+91 s. olarak basılmıştır.

⁴⁸⁹ El-Merâğî, a. g. e., III, 163.

⁴⁹⁰ Şamil, a. g. e., s. 195. 1902 yılında basılmıştır.

⁴⁹¹ El-Merâğî, a. g. e., III, 151.

⁴⁹² Şahin, Şamil, *ed-Delîlu'l-Câmi' ilâ Kutubi Usûli'l-Fıkhî'l-Matbû'a bi'l-Luğati'l-'Arabiyye (h. 1258-1414)*, I. Cüz, Koba Yay., İstanbul, 1994, s. 205. Bu eser 1921 yılında basılmıştır.

1. 2. 8. Hâdimî'nin Mecâmi'ti üzerindeki çalışmalar

Bir önceki devire ait metinlerden Hâdimî'nin *Mecâmi*'na da şu şerhler yazılmıştır:

1. 2. 8. 1. *Menâfi'u'd-Dekâik Şerhu Mecâmi'l-Hakâik* ismiyle Güzelhisârî diye bilinen Mustafâ b. Muhammed b. Mustafâ Güzelhisârî tarafından yapılan şerh⁴⁹³.

1. 2. 8. 2. es-Seyyid Muhammed b. Mustafa el-Alâî el-Konevî (ö. 1817)'nin *Şerhu alâ Evâhiri'l-Mecâmi'i'l-Usûl li'l-Hâdimî* adlı çalışması⁴⁹⁴.

1. 2. 8. 3. Necip Abdullah Efendi (ö. 1834)'nin ve Süleyman Kırkağâcî'nin (ö. 1851) Hâdimî'nin *Mecâmi*'ine şerhleri olduğu kaynaklarda geçmektedir. Fakat görme fırsatı olmamıştır.

1. 2. 9. Diğerleri

Tesbit ettiğimiz halde temin edip görme fırsatı bulamadığımız kitaplar şunlardır:

a) Muhammed Hasan b. Masûm el-Kazvînî (ö. 1814)'nin *Keşfu'l-Ğata fî'l-Usûl* adlı eserleri⁴⁹⁵. İmamiyye Şi'asından olan Hasan en-Necefi (ö. 1846) bu esere şerh yazmıştır⁴⁹⁶.

b) Muhsin b. Hasan el-E'recî eş-Şi'î (ö. 1824)'nin *Sulalet'ul-İctihâd fî'l-Fıkh, el-Mahsûl fî İlmi'l-Usûl* adlı eserleri⁴⁹⁷.

c) Muhammed b. Abdunnebi b. Abdussânî en-Nisâbûrî (ö. 1825)'in *Kal'u'l-Esâs fî Nakzı Esâsi'l-Usûl, Keşfu'l-Kana' an 'Avri'l-İcmâ', Masâdiru'l-Envâr fî'l-İctihâd ve'l-Ehbâr* adlı eserleri⁴⁹⁸.

d) es-seyyid Muhammed b. Ali el-Kerbelâî eş-Şi'î (ö. 1826)'nin *Mefâtihu'l-Usûl, el-Vesâil ilâ'n-Necâti fî'l-Usûl* adlı eserleri⁴⁹⁹.

e) Ahmed b. Molla Muhammed Mehdî b. Ebizernnerâkî eş-Şi'î (ö. 1828)'in *Tenkîhu Umdeti Mesâili'l-Usûl bi'l-Ehkâm, Tenkîhu'l-Ğusûl Şerhu Tecrîdi'l-*

⁴⁹³ 1856 ve 1890 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.

⁴⁹⁴ İsmail Paşa, a. g. e., II, 359.

⁴⁹⁵ İsmail Paşa, a. g. e., II, 357.

⁴⁹⁶ İsmail Paşa, a. g. e., I, 262; El-Merâğî, a. g. e., III, 150.

⁴⁹⁷ İsmail Paşa, a. g. e., II, 6.

⁴⁹⁸ İsmail Paşa, a. g. e., II, 362.

⁴⁹⁹ İsmail Paşa, a. g. e., II, 363.

Usûl, 'Aynu'l-Usûl, Miftâhu'l-Ehkâm fî'l-Usûl, Menâhîcu'l-Vsûl ilâ İlmi'l-Usûl adlı eserleri⁵⁰⁰.

f) Muhammed b. Mustafa b. Ahmed eş-Şâfi'î (ö. 1838)'nin *Süllemu'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl*, *Vesiletu'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl* adlı eserleri⁵⁰¹.

g) Muhammed Hüseyin er-Râzî eş-Şi'î (ö. 1841)'nin *Kitâbu'l-Fusûl fî İlmi'l-Usûl* adlı eseri⁵⁰².

h) es-Seyyid Halil b. Molla Hüseyin el-Kürdî (ö. 1842)'nin *Usûlü'l-Fıkh* adlı eseri⁵⁰³.

ı) Muhammed Hüseyin b. Abdurrahîm et-Tahrânî (ö. 1845)'nin *el-Fusûl fî İlmi'l-Usûl* adlı eseri⁵⁰⁴.

i) Muhammed Bakır b. Es-Seyyid Ali el-Kazvînî (ö. 1869)'nin *Mefâtihu'l-Usûl*, *Nehbetu'l-Usûl* adlı eserleri⁵⁰⁵.

k) Rufâ'a b. Bedrevî b. Ali b. Muhammed et-Tahtavî (ö. 1872)'nin *el-Kavlu's-Sedîd fî'l-İctihâd ve't-Taklîd* adlı eseri⁵⁰⁶.

k) es-Seyyid Mehdi b. es-Seyyid hasan b. Ahmed el-Kazvînî (ö. 1884)'nin *Mevâridü'l-Usûl ilâ İlmi'l-Usûl*, *Esâsu'l-İcâd fî'l-İsti'dâdi li'l-Keleketi'l-İctihad* adlı eserleri⁵⁰⁷.

l) Ebulmehâsin Muhammed b. Halil et-Trablûsî (ö. 1887)'nin *Kitâbu'l-Usûl* adlı eseri⁵⁰⁸.

m) Haricilerin İbâdî kolundan olan Ebu Muhammed es-Sâlimî (ö. 1914)'nin yazdığı *Tal'atu's-Şems fî Usûli'l-Fıkh* adlı ana metni ve yine kendisi tarafından yapılan şerh⁵⁰⁹.

n) Muhammed Ömer el-Bâcûrî (ö. 1925)'in *el-Fusûlu'l-Bedi'a fî Usûli's-Şeri'a* adlı eseri⁵¹⁰.

o) Hacı Adil Bey (1869-1935)'in *Usûl-i Fıkh Dersleri* adlı Türkçe eseri⁵¹¹.

⁵⁰⁰ İsmail Paşa, a. g. e., I, 185-186.

⁵⁰¹ İsmail Paşa, a. g. e., II, 369.

⁵⁰² İsmail Paşa, a. g. e., II, 372.

⁵⁰³ İsmail Paşa, a. g. e., I, 357.

⁵⁰⁴ El-Merâğî, a. g. e., III, 149.

⁵⁰⁵ İsmail Paşa, a. g. e., II, 378.

⁵⁰⁶ Şahin, a. g. e., s. 258.

⁵⁰⁷ İsmail Paşa, a. g. e., II, 485.

⁵⁰⁸ İsmail Paşa, a. g. e., II, 387.

⁵⁰⁹ El-Merâğî, a. g. e., III, 166.

⁵¹⁰ El-Merâğî, a. g. e., III, 173, Şâmil, a. g. e., s. 244. Bu eser 1904 yılında Kahire'de basılmıştır.

⁵¹¹ Erk, a. g. e., s. 405.

ö) es-Seyyid Muhammed b. Mustafa el-Alâî el-Konevî (ö. 1817)'nin *Şerhu Neticeti'l-Usûl* adlı eserleri⁵¹².

Usûl kelimesine bakılarak araştırmalarda usûl kitabı olduğu zikredildiği halde fıkıh usûlü ilmi ile alakası bulunmayan eserlerden tespit ettiklerimiz şunlardır.

a) Ebu'l-Hasenât el-Leknevî (1847-1886)'nın *Âkâmu'n-Nefais fî Edâi'l-Ezkâr bi Lisânin Fârisin fî'l-Usûl*⁵¹³ adlı eseri yaptığımız araştırma neticesinde fıkıh kitabı olduğu görülmüştür. İsimde “kaynaklar” manasında kullanılan “el-Usûl” kelimesine dayanılarak yanlışlıkla fıkıh usûlü eserleri arasında anıldığı tesbit edilmiştir. Kitapta fıkıh kitaplarında Arapçanın dışındaki bir dilde ibadet etmenin hükümleri tartışılmıştır.

b) Mahmud b. Muhammed Hazma el-Hüseynî (1821-1888)'nin *en-Nûru'l-Lâmi' fî Usûli'l-Câmi'i'l-Kebîr* adlı eseri adından da anlaşılacağı gibi İmam Muhammed'in eserlerinden asıllar olarak derlenen külli kaideleri içermektedir. Kitaptaki konu sırasına göre kaideler toplanarak sıralanmıştır⁵¹⁴.

c) Araştırmacı Şamil Şahin tarafından Ahmed Ziyaeddin Gümüşhâneli (ö. 1893)'nin usûl eseri diye belirttiği *Mecâmi'u'l-Usûl ve Levâmi'u'l-Fusûl*⁵¹⁵ adlı eserin, yaptığımız inceleme neticesinde sadece ismine bakılarak elde edilen kanaatle, yanlış bilgiye dayalı olarak yazıldığı tespit edilmiştir. Yazarın *Mecâmi'u'l-Usûl* adıyla yazmış olduğu eser tasavvufî bir eser olup fıkıh usûlü ile alakası yoktur. *Levâmi'u'l-Fusûl* ise yine yazara ait olan *Râmûzu'l-Ehâdis* adlı eserine, bizzat kendisinin yapmış olduğu şerhin adıdır.

Şerh, haşiye ve taliklerin yanında tercümelerin de yapıldığı görülmektedir. Nitekim bu dönemde, diğer dönemlere nazaran ana metinlerin de Türkçe olarak yazıldığı düşünülürse, bunların, fıkıh usûlü ilminin Türk dünyasında kazanmış olduğu itibarın ve haklı yerin önemini anlatmaya yeterli bir delil olduğu görülür. Aynı zamanda fıkıh usûlü ilminin Türk hukuk tarihindeki etkisini de ortaya koymaktadır.

⁵¹² İsmail Paşa, a. g. e., II, 359.

⁵¹³ El-Merâğî, a. g. e., III, 158. Sül. ktp. İzmirli İ. Hakkı bl. 3648/3 de kayıtlıdır.

⁵¹⁴ Sül. ktp. İzmirli İ. Hakkı bl. 3660/2 de kayıtlıdır. 1303 yılında Dimaşk'ta 20 s. Olarak basılmıştır.

⁵¹⁵ Şahin, a. g. e., s. 285.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1800-1923 ARASINDA FIKİH USÛLÜ İLE İLGİLİ MAKALE VE DEĞERLENDİRME YAZANLAR

Fıkıh usûlü ilmi ile, konuları bakımından direkt ilgisi bulunan makaleler geçerlendirilecektir. Bunun dışında çeşitli ilimadamlarının ve siyasî şahsiyetlerin bazı vesilelerle konu ile ilgili dile getirdikleri mevcut bazı anekdotlara da makalelerden sonra işaret edilecektir.

2. 1. Makaleler

2. 1. 1. İbn Abidîn (ö. 1841)

Devrin geniş İslâmî bilgilere sahip bulunan Suriye Dimaşk'lı alimdir⁵¹⁶. Nesemâtu'l-Eshâr adında usûl haşiyesi vardır. Bunun dışında, bir çok risâlesinin içinde konu ile ilgisi bulunan Resmu'l-Müftî adlı manzumesinin bizzat kendisi tarafından yapılmış bulunan şerhi öne çıkmaktadır. İbn Abidîn, bu eserinde geçmiş ilim adamlarını ve ortaya koydukları çalışmaları büyük bir vukufiyetle değerlendirerek, onların görüşlerinden nasıl istifade edileceğine dair, önceki alimlerin prensiplerinin yanında kendisi de bazı hatırlatmalarda bulunur. Böylece, ortaya çıkan sorunlar karşısında çözüm yollarını belirlemeye çalışır.

İbn Abidîn, geçmiş müçtehit ilim adamlarını şer'de, mezhepte, mezhep sahibinden rivayet bulunmayan sorunlarda müçtehit olanlar, usûl ilmini ihata ettikleri halde içtihat edemeyen mukallitlerden tahrîc ashabı olanlar, mukallitlerden tahrîc ashabı olanlar, kuvvetliyi kuvvetsizden, zayıftan ayırmaya gücü yeten ve gücü yetmeyen mukallitler olmak üzere yedi tabakaya ayırır⁵¹⁷. İbn ağabeydîn, bu ayrımı fetva vermek için yapılacak tercihlerde tearuzu önlemek maksadıyla, takip edilecek sırayı belirlemek için yapmaktadır. Çeşitli kitaplarda görülen farklı fetvaların maksatlarının doğru kavranması bakımından örnekler de sunmaktadır.

⁵¹⁶ Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, TDV Yay., Ankara, 1990, s. 145.

⁵¹⁷ İbn Abidîn, İbn Abidîn, Muhammed b. Emin b. Ömer b. Abdulaziz, "2. Risâle Resmü'l-Müftî", *Mecmû'atu'r-Resâil*, ts., s. 11 vd.

Hanefîlerde konuların üç kategoriye ayrıldığını ifade eden İbn Abidîn, bunların, zâhiru'r-Rivâye diye isimlendirilen asıl meseleler, mezhepten rivayet edilen fakat zâhiru'r-Rivâye kitaplarında bulunmayıp diğer kitaplarda bulunan konular ve sonraki müctehitlerin istinbat ettikleri fetva ve vakiat olarak sıralar⁵¹⁸.

Bir kimsenin herhangi bir konuda muteber meşayihî tercih ettiği müddetçe İmam-ı Azam'a muhalefet etse bile mezhebden çıkmış olmayacağını belirten İbn Abidîn, zamanın değişmesi veya zaruretlere gereği meşayihimizin yeni örf üzerine bina ettikleri şeyler gibi⁵¹⁹, diyerek sorunların mezhep içinde çözüme kavuşturulacağını vurgulamaktadır.

Mefhûm-ı muvafakat ve çeşitleri ile birlikte mefhûm-ı muhalefeti örnekleriyle sunduktan sonra, sonuçları ile birlikte Hanefî ve Şafîler arasındaki ihtilafı anlatır⁵²⁰.

İbn Abidîn'nin bu çalışması taklidin zirveye çıkması nedeniyle herkesin aklına geldiği şekilde davranamayacağını anlatması bakımından önem arz etmektedir. İlim adamlarının ve zaman içinde oluşmuş fıkıh külliyyatının kendi aralarında mevcut olan doğal sınıflama nedeniyle tercihlerde bazı mantıkî disiplinlerin var olduğunu delillerle izah etmesinin, olası karışıklıkları önlemede etkin rol oynadığı söylenebilir.

Ayrıca İbn Abidîn'nin Örf adlı makaleside yukarıda sunulan makaleye ek olarak önemli bilgiler sunmaktadır.

2. 1. 2. Ali Suavî (1839-1878)

Son derece heyecanlı ve renkli bir şahsiyet olan Ali Suavî kendi kültürümüzün bizi ayakta tutmaya ve geliştirmeye muktedir olduğunu beyan etmiştir. Bu sebeple geçmişte olduğu gibi yaşadığı devirde de ilmî atılımların yapılabileceğini savunmuştur. Kendimizi küçük görmenin getirecek olduğu bir faydasının olmadığını, aksine yüce bir medeniyetin sahibi olduğumuzun idraki ile hareket ederek yeni fikirlerin geliştirilmesi ile kaostan çıkılabileceğini benimsemiştir. İslâmiyet'e karşı oluşan bir çok boş vehimlerin ortadan

⁵¹⁸ İbn Abidîn, a. g. e, s. 16 vd.

⁵¹⁹ İbn Abidîn, a. g. e, s. 25.

⁵²⁰ İbn Abidîn, a. g. e, s. 41.

kaldırılması maksadıyla başlattığı çalışmaların arasında "Arabi İbare Usulü'l-Fıkh Tercümesi"⁵²¹ dikkat çekmektedir.

Hüseyin Çelik'in tespitine göre anılan eser "el-İşbâhü'l-Nezâir" isimli eserin "Fenn-i Evvel" olan "kavaid" kısmının tercümesidir. Suavi bunu mukaddimede belirtmiştir⁵²². Dokuz sayfalık bir risale olduğu belirtilen bu çalışma, Londra'da Muhbir gazetesinin 40. ve 41. sayılarında yayınlanmıştır. Eserin devam eden sayfalarının, tercüme niyeti ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır⁵²³.

2. 1. 3. Namık Kemal (1840-1888)

Vatan ve hürriyet kavramları anıldığında ilk akla gelen bir şahsiyet olan Namık Kemal, Osmanlı devletinin karşılaşmış olduğu problemlere çözüm arayan çok yönlü bir düşündürdür. Fikir bakımından Yeni Osmanlılar akımının ileri gelenlerindendir. Tanzimatı gerekli gördüğü ve savunduğu halde, kendi değer yargılarımızdan uzaklaşarak çözümler üretmeyi öngören Tanzimat aydınlarını eleştirir. Bu eleştirilerini 'Batı Medeniyeti' karşısında 'Doğu/ Osmanlı/ İslâm Medeniyeti' projesini oluşturma temeline dayandırmaktadır⁵²⁴. Hukuk alanında beliren eğilimlerden batı kaynaklı olan çalışmalara sert eleştiriler yöneltirken fıkıhtan çıkarılacak kanunlara, medeni milletlerin bile tercih edeceğine olan inancını vurgular⁵²⁵. Batı hukukunda ifade edilen 'tabii hukuk' söyleminin Kur'an-ı Kerim'den çıkarılan ve icma ile oluşan hahkuktan başka bir şey olmadığını ifade eden Namık Kemal, 'bakamızı, devamımızı o esasa riayette aramalıyız.' belirlemesini yapmaktadır⁵²⁶.

Mecellenin yanında başka kanunların da yürürlükte olmasına itiraz eden Namık Kemal "Adalet eşyanın hakikatındandır. Asla tağayyur kabul etmez."⁵²⁷ diyerek muamelat içeren Mecellenin yanında kanun-u şer'inin de tanzimini ister.

Şairlik yönü öne çıkarılmış olan Namık Kemal'ın hukuk alanındaki vukufiyeti "doğrudan doğruya hukukçudan birinin meslaki ve intifai alakası ile

⁵²¹ Çelik, Hüseyin, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yay., 1994, s. 469.

⁵²² Çelik, a. g. e., s. 512. Bu kitap İbn Nüceym'in el-Eşbâh ve'n-Nezâir adlı eseridir.

⁵²³ Çelik, a. g. e., s. 512.

⁵²⁴ Koçak, Cemil, "Namık Kemal" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, I, 246.

⁵²⁵ Sungu, İsmet, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar" *Tanzimat 2*, MEB yayınları, İstanbul, 1999, II, 802.

⁵²⁶ Sungu, II, 803.

⁵²⁷ Sungu, II, 802.

değil, münhasıran hukuki tefekkür namına hareket eden hasbi bir mücadelecî endişesi ile görünmesi⁵²⁸, değerlendirmesini hak etmektedir.

Namık Kemal savunduğu fikirlerin ilmi ve siyasi bakımından çözümünü İslâmiyetin önerdiği meşveret sisiteminin işletilmesinde bulur. Bu fikirlerini gazete ve dergilere yazdığı bir çok mektuplarında açıklamıştır⁵²⁹. Büyük bir vukufiyetle ve açık fikirlilikle işlediği konularda hakim olan temel yapı içtihat değil de fıkıh külliyyatından tercihlerin yapılmasıdır.

2. 1. 4. Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)

Özellikle hukuk alanında yapmış olduğu çalışma ile kendini kanıtlamış bulunan, devrinin en popüler şahsiyeti Ahmet Cevdet Paşa'nın fıkıh usûlü alanında eseri yoktur⁵³⁰. Mecelle için hazırlanan Mazbata Mecelle heyetince ortak yazılan bir yazıdır. Bu nedenle bu yazı şahsi fikirlerini net olarak aktarmaz. Bunun dışında Şîrvânî Ahmed Hamdi'nin Türkçe Muhtasar Usûl-ı Fıkıh adlı eseri için Ahmet Cevdet Paşa tarafından yazılmış olan bir Takrîz'de şunlar belirtilmektedir:

Şîrvânî tarafından "asrımızın Ulema-ı İbni Kemâlî ve Fenni tarihte muverrih-i bi meydânı İbn Haldûni Sâni devletli Cevdet Paşa Hazretlerinin takrîz-ı talikatıdır" cümlesi ile sunulan metinde Cevdet Paşa fıkıh usûlü ilmini şer'î ilimlerin sonuncusu olarak sunar ve öğretimdeki yerini furû-ı fıkıh ve usûl-ı Hadis ve ilmi kelâm gibi âliye ilimlerinden sonra okunduğunu belirtir. Me'ânî ve beyan gibi ilimler ise onun mukaddematı ve prensipleri hükmünde olduğunu ve fıkıh usûlünün bütün fenlerden yardım aldığını ifade eder.

Bu ilmin karîne ve usûlü pek müşkil olduğundan meşgul olanlarının bu asırlarda pek azalmış bulunduğunu söyleyen Cevdet Paşa lafzın evvela hakikat ve mecaza sonra her biri sarîh ve kinâyeye taksîm olunduğundan, lafzın manada kullanımı açısından lafızların geleneksel dörtlü taksiminin uygun düşmediğini izah eder. Aynı zamanda ammin tarifinde istiğrak kaydı ile çoğul isimleri bu

⁵²⁸ Fındıkoğlu, Z. Fahri, *Türk Hukuk Tarihinde Namık Kemal*, Hukuk Fakültesi Mecmuasından ayrı basım, Kenan Basımevi, İstanbul, 1941, s. 179.

⁵²⁹ Namık Kemal, "Usul-u Meşveret Hakkında Mektuplar" Külliyyat-ı Kemal, adlı eserde toplanmıştır. Bu fikirlerine esas aldığı ayetler şunlardır: Ali İmrân, 3/159; Şûrâ, 42/38.

⁵³⁰ Yıldırım, Meliha, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri ve Divançe-i Cevdet*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994, s. 71 vd.

kısma katmanın mümkün olmadığını, onların fıkıh usûlü kitaplarında kavm, raht, cemi', ins ve cinn gibi çoğul isimlerin umum ifade eden müfredülism ve müstağrakulmana kısmına katıldığını söyler.

Cevdet Paşa, bir örnekle sebebin farklılığı ile eşyanın farklılığı arasında irtibatın olmadığını da şöyle beyan etmektedir: Bir aynda mülkün sebebinin tebeddülü, ol aynın tebeddülü menzilesinde olduğu malumdur. "Sebeplerin farklılaşması aynın farklılaşması menzilesindedir." şeklindeki külli kaide, Mecâmi'in kavâ'id külliye bahsinde gördüğümüz şekliyle irad olunmuş ise de, mülkün tebeddülü aynın tebeddülü menzilesindedir denmiş olaydı daha münasip olacaktı. Yoksa İhtilafu'l-Esbâb ifadesindeki elif lâm muzâfun ileyhden ivâz olunca ihtilaf sebebi mülkün menzilesinde olur ki, o da tebeddül mülkün sebebi manasını ifade edebilir⁵³¹.

2. 1. 5. Manastırlı İsmail Hakkı

Manastırlı Sırât-ı Mustakîm'de yayımlanan "Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihad" adlı makalesiyle zamanındaki içtihat tartışmalarına katılır. İslâm hukukunun hükümlerinin geçmişte İctihat ile verildiğini anlatır. Bunların geniş fıkıh külliyyatını oluşturduğunu belirterek onların arasından yapılacak tercihlerle yeni sorunlar için çözümler bulunacağına işaret eder.

Ayrıca "Bâb-ı İctihad Mesdud mudur?" adlı makalesi ile de içtihat kapısının kapalı olmadığını fakat ehlinin bulunmadığını ifade eder. Bu alanda cereyan eden tartışmaların içtihat kapısının kapalı olmasından değil, içtihat yapacak seviyede sorunları kapsayacak şekilde ihatalı ilim adamlarının olmayışına işaret etmektedir. Bunu anlatmak için de "Bâb-ı İctihad Daima Küşad bulunmaktadır" adlı maklesini tartışmalara cevap niteliğinde kaleme almış olduğu görülmektedir⁵³².

⁵³¹ Şirvânî, a. g. e. , s. 2-3.

⁵³² bk. Manastırlı İsmail Hakkı, "Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihad" *Sırât-ı Mustakîm*, İstanbul, 1324-1325, 2. c., sy. 28, s. 17-18, sy. 29, s. 33-34; "Bâb-ı İctihad Mesdud mudur?" *Sırât-ı Mustakîm*, sy. 30, s. 50-52; "Bâb-ı İctihad Daima Küşad Bulunmaktadır" *Sırât-ı Mustakîm*, sy. 31, s. 65-66, sy. 32, s. 81-82, sy. 33, s. 97-98.

2. 1. 6. Musa Kazım (1858-1919)

İlahiyat şubesi ikinci sınıfta okutulan Usûl-i Fıkıh ders notları olarak belirtilen bu çalışma, dersin öğretmeni Musa Kazım'a aittir. Bir formalık not halinde olan bu çalışmayı okutulduğu sınıfın müfredatı gereği olsa gerek, Hüsün ve kubuhtan başlar hakikat, mecaz, sarîh ve kinayeyi içine alır. Daha önce yazılmış bulunan kitaplardan alıntılarla tekrarları ihtiva etmektedir⁵³³.

Musa Kazım itikadî ve amelî mezhepler arasında temelde büyük farklılıklar olmamasına rağmen, avamın bildiği ve yanlış uygulanagelen, taassup ve düşüncesizliğe bağlı anlamsız ayrılıkların giderilerek cemaati tevhid etme fikrine sahiptir⁵³⁴.

2. 1. 7. Ziya Gökalp (1924)

İslâm mecmuası yazarlarından olup konu ile ilgili ortaya koyduğu fikirler nedeniyle Sebilurreşad yazarları tarafından tenkitlere maruz kalan Gökalp, 1914 yılında "İctimaî Usûl-i Fıkıhın" oluşturulmasını talep etmiştir. Sosyoloji biliminin yeni ortaya çıktığını, bu nedenle bu konuda öncekilerin bir şeyler söylemiş olmalarını beklemenin beyhude olduğunu belirtmiştir. Özelde düşünce ve genelde İslam Hukuku anlamında kullanılan fıkıh ile sosyolojinin alanlarını tespit etmeye çalıştığı "Fıkıh ve İctimâiyyât" adlı makalesinde insanın davranışlarının "biri nef ve zarar diğeri hüsün ve kubuh"⁵³⁵ olmak üzere iki noktadan araştırılabileceğini belirttikten sonra, ilkinde "tedbir" ikincisine de "fıkıh" isminin verildiğini söylemiştir. Hüsün ve kubuhun biri kitap ve sünnetteki delillerden oluşan nass, diğeri pratik yaşantıdan tecelli eden ictimai vicdandan oluşan örf olmak üzere iki ölçütle takdir edildiğini vurgulamıştır. Böylece fıkıhın bir yönüyle 'vahye', diğer yönüyle de 'ictimaiyyata' dayandığını belirterek İslâm şariatının hem ilahî hem de ictimâî olduğuna işaret etmiştir⁵³⁶. Hükümlerin değişmesini anlatabilmek için şu izahı yapmıştır. "Şariatın semavî kısmı Allah tarafından tesis edildiği için mutlak mükemmeldir. Bu nedenle yücelme ve gelişmeden münezzehtir... Fıkıhın ictimâî

⁵³³ Musa Kazım, *Usûl-i Fıkıh Dersleri Notları*, İstanbul, 1911, s. 1-15; Erk, a. g. e., s. 317.

⁵³⁴ Musa Kazım, *Külliyat-i Şeyhulislam Musa Kazım*, Evkaf Mafbaası, İstanbul, 1917, s. 293.

⁵³⁵ Nef ve zarar Fıkıhın, hüsün ve kubuh Kelam ilminin konularıdır. İlki illeti belirler ikincisi ise hikmeti belirtmektedir. Başlangıçta ikisi birlikte ele alınmaktaydı. Ayrı metotlara ve alanlara sahip olduklarından zamanla ayrılmışlardır.

⁵³⁶ Bir şeyin aynı anda farklı iki şey olması imkansızdır. Buradaki söylemin 'kaynağı bakımından ilahî oluşumu bakımından beşerîdir' şeklinde olması daha doğru olacaktır.

dayanaklarına gelince, bunlar ictimâî şekillerin ve bünyelerin durumlarına bağlıdır, bu nedenle bunlarla beraber değişebilir." Fakat, bu izahta Gökalp tarafından delil ve hüküm karıştırılmaktadır. Delilin değişmesi hiçbir zaman söz konusu değildir. Kur'an-ı Kerim de baştan sona delil olduğuna göre değişmez. Fakat ondan çıkarılan hükümlerin farklı zamanlarda mutlaka değişim geçirmesi söz konusu olabildiği gibi aynı zamanda, fakat farklı zeminlerde bile hükümlerin değişmesi mümkündür.

Fıkıhın beslenmiş olduğu kaynakların gelişmekten uzak olan naklî ve -devamlı devinim halinde olan ve değişen- ictimâî olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu özetleyerek, fıkıh ve sosyolojinin alanları ile işlevlerini belirlemeye çalıştığı makalesini bitirmiştir.

Araştırma konusuyla asıl ilgisi bulunan makale "İctimaî usûl-i Fıkıh" adlı makedir. Bu makale yukarıda da belirtildiği gibi İslâmî Sosyoloji metodunun geliştirilmesini öngörmektedir. Böyle bir öneriyi destekleyen olduğu gibi, gereksiz ve aceleci bir tavırla ele alınmış bir konu olarak takdim eden ve eleştirenler de olmuştur. Haddi zatında kaostan çıkış için entelektüel bir arayışın ürünü olan bu makaleler, bir tartışma alanı içinde değerlendirilmelidir. Burada söylenecek olan şey ictimâî usûl-i fıkıhın ortaya konmasının değil, fıkıh usûlünün ictimaiyyat alanına tatbik edilmesinin gerekliliğidir. Çünkü fıkıh usûlü, yukarıda da belirtildiği gibi bir düşünme yöntemidir. Bu yöntemle sosyal olayların düşünülmesi ve neticelere varılması söz konusudur. Bu, tarihte zaten yapılmıştır. Mesela, şehirde bayram namazı kılınmadan önce kesilen kurbanın geçersiz olduğu, fakat köyde böyle bir şey vuku bulacak olsa geçerli olduğu fıkıh kitaplarında mevcuttur⁵³⁷. Çünkü sosyal mekanlar olarak şehir ile köyün statüleri farklıdır. Yapılacak olan şey, fıkıh usûlü ile Kur'an-ı Kerimin değerlendirilmesi ile ortaya çıkan sonuçların alanlarına göre sınıflandırma yapılmasından ibarettir. Zira hangi ayetin hangi neticeye götüreceğini içtihadattan önce kestirmek çoğu kez mümkün olmamaktadır.

Batı sosyolojisinin kurucusu Emile Durkhime'den etkilenen Ziya Gökalp, örfün araştırılması için fıkıh usûlüne benzer bir ilmin geliştirilmesi önerisinde bulunmuştur. Böylece, içine düşülmüş olan çıkmazlar ve düşünce krizi aşılmış

⁵³⁷ es-Serahsî, Şemsu'l-Eimme Şemsuddin, *Kitâbu'l-Mebsût*, İstanbul, 1983, XII, 11.

olmakla birlikte çözüm bekleyen bir çok problemin de çözüme kavuşturulacağı görüşündedir.

Nitekim, 1. Dünya savaşıdan sonra kaleme aldığı başka bir makalede, önceki makalede örfe yapmış olduğu vurgunun sebebi anlaşılmaktadır. Savaşın ürettiği zenginlere değinirken bunun örfümüzle alakalı olmadığını, bizim örfümüzün dayanışma ve yardımlaşma esasına dayandığını belirtir⁵³⁸. Böylece, daha önce ortaya attığı örfün araştırılması için fıkıh usûlüne benzer bir ilmin geliştirilmesi önerisinde ne kadar haklı olduğu görülür. Fakat çıkacak olan neticenin ne olabileceğini de kimsenin kestirmesi mümkün değildir.

Batı sosyolojisi ile fikhî sentezlemeye çalışırken, yukarıda belirtildiği gibi ictimaiyyatın da fikhin içinde olduğundan, Gökalp'ın bunu görmezlikten gelmesi talihsizlik olarak değerlendirilmelidir. Haddi zatında batı sosyolojisi, sosyoloji felsefesinden ileri bir seviyede değildir. Bu bağlamda fıkıhla iç içe bulunan İslâm ictimaiyyatı denilebilecek ilim ise bizzat hayatın kendisi durumundadır.

Bu çalışmayı destekleyen Halim Sabit ve Mustafa Şerif'in makalelerinin yanında, karşı çıkan ve bilgisiz bir tercih olduğunu, bu nedenle işin erbabına bırakılmasını söyleyen İzmirli İsmail Hakkı'nın makaleleri mevcuttur. Bu makaleler, ilim adamlarının bazı çıkışlar yaptığını ve arayış içerisinde olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir⁵³⁹.

2. 1. 8. Seyyid Bey

İslâm mecmuası'nda yayımlanan "İctihad ve Taklîd" adlı makalesinde, kitaplarında mevcut olan konu ile ilgili bilgilerin dışında yeni bir şey yoktur. Yalnız konu ile ilgili tartışmalarda içtihadı savunanların yanında yer alır ve hiç geç kalmadan bu müessesenin hayata geçirilmesi gerektiğini vurgular. Sorunların bunu zorunlu kıldığını, aksi takdirde farklı zeminlerde bulunacak çözümlerin olumsuz neticelerinin olacağına dikkat çeker⁵⁴⁰.

⁵³⁸ bk. Gökalp, "Rusyadaki Türkler Ne Yapmalı?" *Yeni Mecmua*, sy. 38, İstanbul 4 Nisan 1918, s. 234.; Toprak, Zafer, 'Osmanlı Devletinde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm', *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, II. 377 vd.

⁵³⁹ Anılan makaleler 1914 yılında kaleme alınmıştır. Gökalp, Ziya, "Fıkıh ve İctimaiyyat" *İslâm Mecmûası* c. I, sy. 2, s. 40-44, 84-87; İzmirli, İsmail Hakkı, "Fıkıh ve Fetava" *Sebilurreşad*, sy. 292-298.

⁵⁴⁰ bk. Seyyid Bey, "İctihad ve Taklîd" *İslâm Mecmûası*, c. I, sy. 4, s. 104-107, sy. 5, 133-134.

2. 1. 9. Mansûrîzâde Muhammed Sa'îd

İslâm Mecmuası yazarları arasında bulunan Mansûrîzâde içtihat yanlısı bir bir aydın sorumluluğu ile sorunlara tartışmalı bir şekilde cevaplar aramıştır. “İçtihat Hataları” adı altında yazmış olduğu makalelerinde devrinde ve önceki devirlerde meseleleri algılama konusunu gündeme taşıyıp değerlendirmeler yapmıştır. Yasaklanan faizin alışverişte olduğunu, paranın kiraya verilmesinin faiz olarak değerlendirilemeyeceği şeklindeki kendi görüşünü söylemekten de asla çekinmemiştir⁵⁴¹.

Mansûrîzâde “Cevaz Şer’den Değildir” adlı makalesinde İslâm Hukuk literatüründe kullanılan “caiz” kavramının bir hüküm ifade etmek için değil, hükümsüzlüğü anlatmak için kullanıldığını ifade etmektedir. Böylece, caiz kapsamına giren konularda yöneticinin hüküm koyma yetkisi ortaya çıkmaktadır ki “çok evlilik” yönetici tarafından yasaklanarak tek evlilik müessesesi kurulabilir görüşünü “Ta’addud-ı Zevcât İslâmiyette Men’ Olunabilir” makalesinde ileri sürmektedir⁵⁴².

2. 1. 10. Nesibî

Yazarının isminin *Nesib* olduğu belirtilen çalışma *Fıkh-ı Hanefinin Esâsât-ı ve Kıyas ve Dine Mutaallık Mesail* ismi ile basılmıştır. Mecelle’nin Tadili Münasebetiyle İzahat adı ile, Mecelle hakkında ortaya çıkan tartışmalara usûl açısından takdim ettiği cevaplardan oluşmaktadır⁵⁴³. Nesib özellikle fetvalar ile günlük sorunlara çözümlerin sunulması gerektiğini vurgulamak üzere kıyaslamaların yapılmasına dikkat çekmiştir. Usûl konusu olan kıyasın teknik bakımından anlatımı görülmeyen çalışma, fetvalar arasındaki karşılaştırmaları ele almaktadır.

2. 1. 11. Ahmed Vehbî

Sırat-ı Müstakîm’de daha önce Manstırlı İsmail Hakkı tarafından yazılan “Bâb-ı İctihad Mesdûd mudur?” adındaki makalesinin yanlış anlaşılabilceği

⁵⁴¹ Mansûrîzâde Sa’îd, “İctihad Hataları” *İslâm Mecmuası*, c. II, sy. 21, s. 535-541.

⁵⁴² Mansûrîzâde Sa’îd, “Cevaz Şer’den Değil” *İslâm Mecmuası*, c. I, sy. 10, s. 295-303, “Taddud-ı Zevcât Men’ Olunabilir” *İslâm Mecmuası*, c. I, sy. 10, s. 234.

⁵⁴³ Seyyid Nesib, *Fıkhı Hanefinin Esâsâtı Kıyas ve Dine Mutaallık Mesâil*, İstanbul, 1919, s. 2.

endişesi ile “İctihada Dair Mubâhesât” adlı makalesini yazmıştır. Ahmed Vehbi Manastırlının makalesinin mezayasını idrak etmeyen, hafayasına ittila’ı bulunmayan, hatta fikhın ibarelerini layıkıyla anlamaya kadir olamayan bazı kimseleri içtihat sevdasına düşürdüğünden bu makaleyi yazdığını belirtir ⁵⁴⁴. Böylece içtihadın şartlarını belirterek, içtihat kapısının erbabı bulunmadığından kapalı zannedildiğini, erbabının bulunduğu zaman içtihadın yapılabileceğini beyan etmektedir. Mecmuanın genel anlayışı olan içtihat şartlarını taşıyan ilim adamlarının bulunmadığı görüşü Ahmed Vehbi’de de ağır basmaktadır.

Riba ve sigortayı tecviz edici beyanları, nassa aykırı beyanlar olarak gören Ahmed Vehbi anılan beyanların kabul edilemez olduğunu ifade eder.

2. 1. 12. el-Mağribî

Devrin ilim çevrelerinde ve çeşitli mecmualarda görülen içtihat kapısının açık yada kapalı olduğuna dair tartışmalara el-Mağribî’nin “Müctehidler yetiştirelim!” konulu yazısını A. F. Salah tercüme ederek katılmaktadır. Başlıktan da anlaşılacağı gibi içtihat tartışmalarının kısırdöngüsünü aşarak önemli bakış açısı sunmaktadır. İctihadın yapılacağını ve yapılamayacağını savunan her iki grubun gündeme almadıkları bu nokta, el-Mağribî tarafından geleceğe yönelik önerilen bir preje görünümündedir. İctihadın tanımını, konusunu ve tarihteki işlevini anlatarak başladığı makalesini örneklerle açar ve bir ömür verilerek öğrenilen fikh usûlü ilminin meyvelerinden yararlanmayı önerir ⁵⁴⁵.

2. 1. 13. Yahya Atif

“İctihad ve Taklîd” adlı makalesinde Yahya Atif içtihadın gerekliliğini vurgularken, kimin içtihat yapacağı konusu ağırlığı oluşturur. İctihadın mevcut şartlarını taşıyan ilim adamlarından mahrum olmanın doğurduğu boşluğu, gerekli konularda öncekileri taklit ile doldurmakla mümkün olduğunu özetle ifade eder ⁵⁴⁶.

⁵⁴⁴ Ahmed Vehbi, “İctihâda Dair Mubâhesât” *Sırât-ı Müstakîm*, c. III, sy. 57, s. 72-75.

⁵⁴⁵ el-Mağribî, “Müctehidler Yetiştirelim” *Sırât-ı Müstakîm*, Trc. A. F. Salah, c. III, sy. 75, s. 364-366.

⁵⁴⁶ Yahya Atif, “İctihad ve Taklîd” *Sebilurreşâd*, c. XXIV, sy. 608, s. 148-158.

2. 1. 14. M. Şemsettin

“İctihad Ne Demektir?” adlı makalesiyle ciddi bir şekilde içtihadın tanımını ve şartlarını ortaya koyan M. Şemsettin, konu ile ilgili tartışmaların bir yerde bitirilmesini talep eder⁵⁴⁷. Özetle, karşılıklı suçlamalı tartışmaların fayda getirmediğini vurguladığı makalesinde içtihadın varlığını ve kapısının da kapalı olmadığını kimsenin inkar edemeyeceğini ifade etmeye çalışır.

2. 1. 15. Count Leon Ostrorog (1867-1932)

Bu çalışmaların içinde en ilginç olanı Ostrorog tarafından verilen konferanslardan oluşan çalışmadır. Bu çalışmada, önce, fıkıh usûlünün nasıl bir ilim olduğunu tanıtmaya çalışarak, batı dünyasında bu ilmin hiç bilinmediğini vurgulamıştır. Dünyada Hukuk telakkilerinde biri ârî diğeri sâmi olmak üzere özellikleri ayrı iki hukuk anlayışının olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan ilkinin bir memleket halkının refahı için o memleket halkının ekseriyetine gözüktüğü şekilde insanlar tarafından meydana getirilmiş bir şey olduğunu, diğerinin ise Müslüman arap düşünürleri tarafından geliştirilen hukuk olduğunu belirtmiştir⁵⁴⁸.

Kutsal kitaplardan Tevrat ve Kur'an karşılaştırmasını yapan Ostrorog, Tevrat'ta sistematik hükümler dizisi olmasına karşılık Kur'an'da böyle bir şeye rastlamak mümkün değildir⁵⁴⁹, tespitinde bulunmaktadır. Bu nedenledir ki, Kur'an-i Kerimden önceki kitaplar hüküm ihtiva ettiklerinden onların neshi gerçekleşmiştir, yargısı bu tespite dayalı olarak söylenebilir. Ostrorog devamında da şu önemli tespitte bulunmaktadır: “Çünkü Kur'an ile birlikte Hadis, hukuku inşa için gereken ham maddeyi sağlarlar. İnşa henüz yapılmak üzere beklemektedir⁵⁵⁰.” diyerek, hüküm ihtiva ettiği yukarıda belirtilen diğer ilahi kitapların yanında Kur'an-ı Kerim'in delil olduğu gerçeği vurgulanmaktadır. Delil olan Kur'an'dan hükümlerin çıkarılmasının tarih içinde içtihat ile vuku bulduğunu, bugün de böyle bir içtihat ameliyesi ile yeniden işlenebileceğini örnekleyerek anlatmış ve mezhep imamlarının çalışmaları ile bunları teyit etmiştir⁵⁵¹.

⁵⁴⁷ M. Şemsettin, “İctihad Ne Demektir?” *Sebilurresâd*, c. X, sy. 246, s. 193-195.

⁵⁴⁸ Buna benzer bir sınıflandırma için bk. Giriş Bölümü, s. 2.

⁵⁴⁹ Ostrorog, *Ankara Reformu*, s. 24.

⁵⁵⁰ Ostrorog, a. g. e., s. 25.

⁵⁵¹ Ostrorog, a. g. e., s. 25 vd.

İslâm toplumunun gelişmesine vesile olan ve İslâm uygarlığının ortaya çıkmasını sağlayan bu heyecanlı çalışmaların Cengiz ve Hulagu'nun yaptığı Moğol istilasına denk gelen zamanlarda sebebi izah edilemeyen bir şekilde durduğunu ve içtihat kapısının kapandığını, yeniden açmak için yapılacak herhangi bir teşebbüsün tehlikeli bir cür'et olarak sayıldığını belirtmiştir⁵⁵².

Türk Ruhiyatı diye işlediği ikinci konferasında ise geçmişteki yöneticilerin almış oldukları kararları hatırlatarak, onların zamanlarında İslâmî olarak kabul edildiğini belirtmiş ve bugün yapılanların da onların yaptıklarından farklı olmadığına göre neden bunların İslam dışı kabul edildiğini haklı olarak sorgulamaktadır. Bunun bir çelişki olduğunu vurgulamak için Fatih Sultan Mehmed ve Sultan Süleyman'ın hazırlattıkları kanun ve fermanları örnek olarak göstermiştir⁵⁵³.

2. 1. 16. Mehmet Akif (1873-1936)

18 Eylül 1919 yılında yazdığı ve Safahat'a aldığı Asım adlı şiirinde devrin tahlilini yaparken fıkıh usûlü alanındaki tespitini, eleştirel bakışla bir fıkra ile şu şekilde vermiştir.

"Bekçi hırsız yakalar bağda, koşar der ki beye,
Bağladım haydudu, zor zar, ayağından direğe.
-Ayağından mı dedin? Kolları meydanda demek!
Ulan, aptal mı nesin? Şimdi çözer...

-Kim çözecek?

-Hele bak! Kendi çözer elleri boşaysa...

-Paşam,

Hiç telaş etme!

-Neden?

-Çünkü bizim köylü adam...

-Ne çıkar? Gitti gider...

-Gitmesinin var mı yolu?

Tut ki, ben bilmemişim bağlanacakmış da kolu;

⁵⁵² Ostrorog, a. g. e., s. 36.

⁵⁵³ Geniş bilgi için bk. Ostrorog, a. g. e., s. 43 vd.

Ayağından ipi gevşetmeyi akletmez o da⁵⁵⁴.

Düşünce krizinin toplumsal hastalık haline gelmiş olduğu bir dönemde insanların çıkış için birbirlerinden kopya etmekten başka bir hünerleri kalmaz. Haddi zatında böyle bir hüner de hiç kimseye fayda sağlamaz. Bu fikradan sonra esas meseleye gelerek tespitlerini sıralayıp kendine göre metot önerilerinde de bulunur.

"Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü.

Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü?

İbn-i Sina niye yok? Nerde Gazali görelim?

Hani Seyyid gibi, Râzî gibi üç beş alim?

En büyük fazılınız: Bunların âsârından,

Belki on şerhe bakıp, bir kuru mana çıkaran."

Yapmış olduğu tespitte medresenin yetersizleştiğini, ilim adamlarının çözüm üretemediklerini, hatta geçmişte yazılan eserleri büyük zahmetler sonrasında zar zor anladıklarını, fakat bunun da asrın problemlerine çözüm olmadığını belirtir. Buralarda geçen hükümlerin bugün çözüm olamayışını şöyle dile getirir ve çözüm için bir metot önerisini yapar:

Yedi yüz yıllık eserlerle bu dinin hâlâ,

İhtiyacatını kaabil mi? Asla.

Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı,

Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm'ı.

Kuru dava ile olmaz bu, fakat ilm ister;

Ben o kudrettte adam görmüyorum, sen göster?

Yapmış olduğu metot önerisinin merkezine Kur'an-ı Kerim'i koyar. Geçmiş İslâm medeniyetinin muazzamlığına bakarak, o medeniyeti ortaya koyan çalışmaların, yeni bir heyecanla ortaya konacak olan ilim ve ilim adamlığı

⁵⁵⁴ Ersoy, M. Akif, *Safahat*, Çile Yay. İstanbul, 1994, s. 398.

anlayışıyla olabileceğini söyler. Bunun da içtihat müessesesi ile ortaya çıkacağına işaret eder. Heyecanın bittiğine ise şu şekilde işaret etmektedir:

Koca ilmiyyeyi aktar da, bul üç tane fakîh:
Zevk-ı fikhısı bütün, fikri açık, rûhu nezih?
Sayısız hâdise var ortada tatbik edecek;
Hani bir tane "usûl" alimi, yahu, bir tek?
Böyle âvâre düşünceyle yaşanmaz, heyhat,
"Multeka" fikhınızın nâmı, usûlün "Mir'ât"⁵⁵⁵.

Herkesin ortak çalışarak kendi alanında çözüm üretmesi gerekliliğinin yanında fıkıhçıları öncelemiştir. Çünkü her devrin mukadderatına hükmeden gurup onlardır. Derin düşüncelerle bir açılım sağlamaları, edindikleri bilgiler nedeniyle onları ön plana çıkarmaktadır.

Bunu anlatmadan önce Yeni Cami İmamı Ofllu Mandal Hoca'nın Yıldız Sarayını ziyaretinde karşılaştığı olayı hatırlatmış ve onun "iman"ından bahsetmiştir. Araya bu meseleyi yerleştiren Akif, herkesin iman sahibi olduğuna işaret ederek, eksik tarafın ne olduğunu tespit etmeye çalışmıştır ki, sonunda onu da bularak şunu eklemiştir:

"Ofllu'nun ilmi de olsaydı o imana göre,
Şimdi baştanbaşa tevhîd ile dolmuştu küre"⁵⁵⁶.

Böylece, doğru iman ve doğru ilmin insanlığı içinde bulunmuş olduğu buhranlardan ve çıkmazlardan kurtarmaya muktedir olduğunu izah etmiştir. Ayrıca Allah'ın varlığını ve birliğini ifade eden Tevhid'in izah edilmesinin iman ile değil, ilimle mümkün olduğuna işaret etmektedir. Böylece Bediuzzaman'ın yapmış olduğu çalışmaların önemini de vurgulamış olmaktadır.

Akife göre ilim adamlarının kendi iç yetersizlikleri, günlük problemleri tanıma konusunda onları eksik bırakmaktadır. Öncelikle geçmişi anlamak için

⁵⁵⁵ Ersoy, a. g. e., s. 399; Hatemî, Hüseyin, '19. Yüzyılda Medreseler' *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, III. 503 vd.

⁵⁵⁶ Ersoy, a. g. e., s. 400.

gayret sarfedenlerin de, günün sorunlarının farklılığı nedeniyle bu gayretlerinin bir önemi kalmıyor. Çünkü hukuk tarihine, "Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi kaçınılmazdır." kaidesini hediye edenlerin bizzat kendileri, bilinçsiz bir şekilde bunun aksine hareket ediyorlar. Çok az sayıdaki ilim adamı gibi, prensip olarak ellerinde mevcut olan İlahi Mesaj Kur'an-ı Kerim'e dönerek asrın problemlerine çözümler bulunabilir kanaatindedir, Akif. Problemlerin pratik ve itikat konularında yoğunlaşmış olması bu iki alanda adımların atılmasını gerekli kılmaktadır. Bazılarınca öncelik itikadî konulara verilerek o yolda çalışmalara devam edilmesi gerekmektedir. Mesela Üstad Bediüzzaman problemin itikadî yönünü ele alarak hareket etmiştir. Pratikte ilgili konular konusunda tartışmalar başlamış; fakat kapsamsız kalmıştır. Bunun için zorunlu olarak tarihe bırakılmıştır.

Pratikte ilgili problemlerin çözümü için içtihad önerisinde bulunan Akif, bunun için mevcut usûlleri yetersiz görmüştür. Belki de Gökalp'ın önerdiği gibi yeni çalışmaların yapılmasını istiyor görünse de, İzmirli'nin önerdiği gibi erbabının çalışmaları ile zaman içerisinde olgunlaşmasını beklemiş de olabilir.

2. 1. 17. İzmirli İsmail Hakkı

Asrın yetiştirdiği ilim adamlarının önde gelenlerden biri de İzmirli'dir. Daha önce fıkıh usûlü ile ilgili yazmış olduğu eser tanıtılmıştı. İslâm Mecmûasında fıkıh ve fıkıh usûlü hakkında yazıları çıkmış olan Ziya Gökalp'a, İctimaî Usûl-i Fıkıh'a ihtiyaç var mı? başlığıyla Sebilurreeşad mecmuasında verdiği cevapları içermektedir. Gökalp'ın önerisine, Gökalp'ı bilgi eksikliği ile niteleyip, yaklaşımının hiçbir şeyi çözmeyeceğini ifade ederek karşı çıkmıştır. Bunun, erbabına bırakılması gerekli olduğunu vurgulayarak İctimaî Usûl-i Fıkıh'a gerek olmadığına işaret etmiştir⁵⁵⁷. Zamanla, toplum böyle bir ihtiyacı hissederse o zaman gereğini yapar şeklindeki kanaatte olduğu görülmektedir.

⁵⁵⁷ Sebilurreeşad Mecmûası 292-298 sayıları arasında geçen ve İslâm Mecmûası'nda Ziya Gökalp'ın yazdığı yazılardan oluşan sorulara cevap vermek için kaleme aldığı makalelerden oluşur. Usûl konusu ile ilgili olanları değerlendirmeye alınmıştır.

İzmirli ayrıca Mansûrîzâde'nin "Cevaz Şer'den Değildir" adlı makalesine de bir reddiye yazarak, içtihat konusunda Gökalp'a yönelttiği eleştiriyi özetle bu örnek üzerinde anlatmaya çalışır⁵⁵⁸.

2. 1. 18. Halîm Sâbit (1883-1946)

İslâm Mecmuası sahibi ve yazarlarından olan Halîm Sâbit, II. Meşrutiyet dergilerinde Kazanlı Halîm Sâbit imzasını kullanmıştır. İslâm Mecmuasında Ziya Gökalp'ın İctima'i Usûl-ı Fıkıh yazılarına paralel olarak gelişen tartışmalarda fıkıh usûlü tarihi denebilecek mahiyette içtihat ve konuları ile ilgili yazılar yazmıştır⁵⁵⁹. İslâm Mecmuasında yazdığı içtihat ile ilgili yazılarını geliştirerek daha sonra Sırât-ı Müstakîmde de yayınlamıştır. Mevcut sorunlara İslâmiyetin ortaya koyduğu içtihat müessesesi ile çözümler bulunması gerektiğini vurgulayarak, içtihadı işlerlik kazandırılmasını hararetle savunmuştur⁵⁶⁰.

2. 1. 19. Bediuzzaman Said Nursi (1876-1960)

"Eski Said" olarak yazdığı "üç makale ve üç kitap"tan oluşan "Muhâkemât" adlı eserinin "mukaddeme"sinde de belirttiği gibi "Birinci makale unsur-u hakikatın...beyanındadır. İkinci makale, unsuru-u belagati keşfeder. Üçüncüsü, unsur-u akide... beyanındadır" dedikten sonra "Kitaplar ise, Kur'an'da işaret bulunan İlmü's-Sema ve İlmü'l-Arz ve İlmü'l-Beşeri tahkikle bir nevi tefsirdir"⁵⁶¹, demiştir. Bediuzzaman bu açıklamadan sonra birinci makalesinde şu açıklamalara yer vermiştir ki, bunlar bir derece, usûlün ortaya çıkmasına işaret etmektedir: "Alemin her bir nevine dair bir fen teşekkül etmiş ve etmektedir. Fen ise, kavaid-i külliyyeden ibarettir. Külliye-i kaide ise, o nevide olan hüsn-ü intizamına keşşaftır. Demek cemi' fûnûn, hüsn-ü intizama birer şahid-i sadiktir...Zira bir şeyde intizam olmazsa, hüküm külliyetiyle cereyan edemez"⁵⁶².

⁵⁵⁸ İzmirli İsmail Hakkı, "Mansûrîzâdeya cevap" *Sebilurresad*, c. XIII, sy. 329, s. 128-129, sy. 330, s. 135-137.

⁵⁵⁹ Halîm Sâbit'in İslâm mecmuası'nda yayınladığı İctihat ile ilgili yazılar şu sayılarda yer almaktadır. I. cilt sy. 5, 10, 11,12, II. cilt sy. 14, 18, 22, 23, 24, 23-31, 53.

⁵⁶⁰ Halîm Sâbit'in Sırât-ı Müstakîm'de yayınladığı İctihat ile ilgili yazılar şu sayılarda yer almaktadır. III. Cilt, sy. 58, 59, 63-74, 77, 78, IV. cilt, sy. 81.

⁵⁶¹ Bediuzzaman, Said Nursî, *Risâle-i Nûr Külliyyatı*, Nesil Yay., İstanbul, 1996, II, 1986.

⁵⁶² Bediuzzaman, a. g. e., II, 1995.

Bu bağlamda Bediuzzaman bir başka açıklamayı da şöyle yapmıştır: "Kezalik görüyoruz ki: Fennin himmetiyle, zaman-i halde filcümle, inşallah istikbalde bitamamihi hükümferma, kuvvete bedel hak; ve safsataya bedel burhan; ve tab'a bedel akıl; ve hevaya bedel hüda; ve taassuba bedel metanet; ve garaza bedel hamiyet; ve müyülat-i nefsanıyye bedel temayyülati ukul; ve hissiyata bedel efkar olacaklardır." Bu tespitine "birinci asırdan beşinci asra kadarki filcümle durumlarda olduğu gibi"⁵⁶³, diyerek, tarihi destek ve delil mahiyetinde şahit getirmekten geri durmamıştır.

Belagat makalesinde ise harfi cerlerin birbirlerine nispetle farklı manalarda kullanıldığına dikkat çekerek örnekler vermektedir⁵⁶⁴.

Yukarıda fenlerle ilgili yapmış olduğu tespitlerin, gün yüzüne çıkarak gerçekleşmesi için belli bir çabanın gerekli olduğu inkar edilemez. Bu çabanın adı içtihatır. Bediuzzaman bu konuda yazmış olduğu *İçtihat Risalesinde* şu görüşlere yer vermektedir: Öncelikle "İçtihat kapısı açıktır." beyanında bulunduktan sonra "Fakat şu zamanda oraya girmeye altı engel vardır." diyerek bu konunun ehemmiyetini ortaya koymaya çalışan Bediuzzamanın gördüğü engeller özetle şunlardır:

1. Yabancı fikirlerin istilasında bulunulan bir zamanda bulunulduğu için, imkanlar ölçüsünde bütün girişlerin kapatılması gerekmektedir. Böyle bir durumda yeni kapının açılması cinayettir.

2. İçtihada konu olmayan, kesin ve belli olan dinin zaruriyyat kısmı alçaltılmaktadır. Nazariyat kısmıyla uğraşmaktansa ,ki bunu selefin içtihatları zaten çözmüştür, zaruriyyatın ihya edilmesi gerekmektedir.

3. Mevsimlere göre çeşitlenen mallara rağbetlerin artması gibi zamanımızda da Avrupa medeniyetinin tahakkümüyle farklı rağbet konuları açılmıştır. Tabiat felsefesinin tasallutuyla, hayat şartlarının ağırlaşmasıyla fikirler ve kalpler dağılmış, himmet ve inayet kısımlara ayrılmıştır. Zihinler maneviyata karşı yabancılaşmıştır. Bu nedenle bir müçtehit yetiştirilmesi zorlaşmış durumdadır.

4. İslami hayatın kapsayıcı bir şekilde içselleştirilmesi sonucu ortaya çıkacak olan bir çözüm önerisi uygun olabilir. İslami hayatın içselleştirilmemesi durumunda ve hariçten gelecek çözümler tahriptir.

⁵⁶³ Bediuzzaman, a. g. e., II, 1994.

⁵⁶⁴ Bediuzzaman, a. g. e., II, 2016.

5. Şeriat semavidir. Buna bağlı olarak içtihat da semavidir. Oysa ki zamanın içtihadatını arizi yapan üç sebebin var olduğunu belirten Bediuzzaman, şunları sıralamaktadır:

"Birincisi: Bir hükmün hikmeti ayrıdır, illeti ayrıdır. Hikmet ve maslahat ise, tercihe sebeptir; icaba, icada medar değildir. İlet ise, vücuduna medardır. Mesela seferde namaz kasredilir, iki rekat kılınır. Şu ruhsatın illeti seferdir. Hikmeti ise meşakkattir. Sefer bulunsa, meşakkat hiç bulunmasa da namaz kasredilir. Çünkü illet var. Fakat sefer bulunmasa, yüz meşakkat bulunsa, namazın kasredilmesine illet olamaz. İşte, şu hakikatın aksine olarak, şu zamanın nazarı ise, maslahat ve hikmeti illet yerine ikame edip ona göre hükmediyor. Elbette böyle içtihat arziyedir, semavi değildir.

İkincisi: Şu zamanın nazarı, evvela ve bizzat dünya saadetlerine bakıyor ve hükümleri ona yöneltiyor. Halbuki, şeriatın nazarı ise, evvela ve bizzat ahiret saadetine bakar; ikinci derecede, ahirete vesile olmak dolayısıyla, dünyanın saadetine nazar eder. Demek, şu zamanın nazarı, şeriatın ruhundan yabandır. Öyleyse şeriat adına içtihat edemez.

Üçüncüsü: "Zaruretler mahzurları mubah kılar" kaidesi. İşte, şu kaide ise, külli değil. Zaruret, eğer haram yoluyla olmamışsa, haramı helal etmeye sebebiyet verir. Yoksa kötü seçimlerle, gayri meşru sebeplerle zaruret olmuşsa, haramı helal edemez, ruhsatlı ahkamlara medar olamaz, özür teşkil edemez.

İşte, şu zamanda zaruret derecesine geçen ve insanları müptela eden, bir genel iptilalar suretine giren çok işler vardır ki, kötü seçimlerden, gayri meşru meyillerden ve haram muamelelerden tevellüt ettiklerinden, ruhsatlı ahkamlara medar olup haramı helal etmeye medar olamazlar. Halbuki, şu zamanın içtihat ehli, o zaruratı şer'î hükümlere medar yaptıklarından, içtihatları arziyedir, hevesidir, felsefidir; semavi olamaz, şer'î değil."

6. Selef müçtehitlerin zamanları sahabe asrına yakın olduğu için halis içtihat yapabilirler. Şu zamanın müçtehidisi ise, o kadar perdeler arkasında ve uzak bir mesafede hakikat kitabına bakar ki, en vazih bir harfini de zorla görür⁵⁶⁵.

Sıralanan engeller nedeniyle Bediuzzaman yaşadığı zaman için içtihadı uygun görmemektedir. Buna rağmen kendisinin öncelediği konu olan itikadî

⁵⁶⁵ Bediuzzaman, a. g. e., I, 212 vd.

konuları büyük bir vukufiyetle başarıya ulaştırır. Aynı vukufiyet ile fıkıh alanında da yol gösterici örnekleme tavrını deneseydi bugün durumlar daha farklı olabilirdi. Şu kadar var ki, her şeyi bir şahıstan beklemek doğru değildir. Bu ekolün ortaya koyduğu anlayışla fıkıh alanına da girilebilir. Çünkü, Bediuzzaman'ın fennin himmetlerinden beklediği neticeler bütünüyle ortaya çıkmıştır. Bunların fıkıh usûlü ilmi ile değerlendirilmesi yoluna gidilmesi için beklenecek başka bir durum yoktur.

2. 1. 20. Bazı anekdotlar

Fıkıh usûlü ilmi ile direkt alakalı bir makale olmamakla birlikte, çeşitli vesilelerle dile getirilerek paragraflar arasına sıkışmış konu ile ilgili aydınlatıcı bilgiler mevcuttur. Bunların başında Mustafa Kemal'in 1923 tarihli belgedeki kuvvetler ayrılığı mı, birliği mi? konusunu anlatırken değindiği ifadeleridir. "Vahdet-i kuvva vardır... bizim ahkâm-ı şer'iiyyemizde muayyen bir şekli-i hükümet yoktur...Nusus-ı Kur'anyyeye ve Ehadis-i Nebeviyyeye göre, hükümetin yalnız esasatı ifade olunmuştur. O esasat şunlardır. Meşveret, adl, uli'l-emre itaat. İdare-i devlette meşveret çok mühimdir. Bizzat Cenab-ı Peygamber dahi meşveretle iş yapmak lüzumunu söylemiştir. Ve kendisi bizzat öyle yapmıştır. Bundan başka (ve şâvirhum fi'l-emri) diye Cenab-ı Hakkın da kendisine hitabı vardır. Zât-ı Peygamberiye teveccüh eden bu emrin ondan sonra gelenlere şâmil olacağında şüphe yoktur. Meşveretsiz gayrı meşrudur. Adaletin lüzumunda ittifak tabiidir. Uli'l-emra itaat ise cem'îdir. Bir ferde itaat demek değildir. Herhangi bir işte erbab-ı hall'ü akdolan evsaf-ı mümtazedeki insanlar maksuttur. Bu sebeple milletin intihabına ve mutemed olan mümessillerden, vekillerinden mürekkeb şahsiyet-i maneviye en büyük makamdır. Kudret-i âliye onda mütecellidir. Ona ve onun tedvir-i umurda tavzif ve tevkil edeceği zevata itaat lazımdır."⁵⁶⁶ Böylece istibdadın ortadan kalkacağını vurgularken, meclislerin de tek kişiden daha şiddetli bir şekilde istibdat yapabileceğine dikkat çeker ve çözüm olarak da meclislerin muayyen ve mahdut zamanlarda yenilenmesini önerir.

⁵⁶⁶ Atatürkçülük, Genel Kurmay Başkanlığı, MEB Yayınları, 2001, I, 10-12.

Başka bir konuda da “Hoca Efendi bu fikrini izah için ‘vettini vezzeytûni ilâh...’ kendince tefsir ettiler. İncir ve zeytin çekirdeğinden düstur çıkardılar. Birindeki kesreti diğerindeki vahdeti işaret ettiler. Ayetin medlûlü bu mudur? Değil midir? Bir şey demiyeceğim.”⁵⁶⁷ diyerek ayetlerin delaletlerini yerinde olup olmadığına dikkat çekmiştir.

Anılan makale ve çeşitli vesilelerle ortaya konulan fikirlerin dışında tesbitini yapıp ulaşamadığımız çalışmalar şunlardır.

a) Muhammed Hasan el-Kazvî (ö. 1815)’nin *Tenkîhu Makâsidi’l-Usûliyye fî Usûli’l-Fıkh* adlı risalesi⁵⁶⁸.

b) eş-Şeyh Cafer b. el-Isturâbâdî eş-Şî’î (ö. 1848)’nin *Aslul’l-Usûl* adlı risalesi⁵⁶⁹.

c) Hasan eş-Şattî (1790-1858)’in *et-Taklîd ve’t-Telfik fî’l-Usûl* adlı risalesi⁵⁷⁰.

d) Muhammed b. Ali es-Senûsî el-İdrîsî (ö. 1859)’nin *Fahmu’l-Ekbâd fî Mevâddi’l-İctihâd* adlı çalışması⁵⁷¹.

e) Muhammed Sâlih b. Muhammed İsmail el-Berğenî (ö. 1864)’nin *Menhecu’l-İctihad* adlı çalışması⁵⁷².

f) Davûd b. Süleyman el-Bağdâdî (ö. 1881)’nin *Eşeddü’l-Cihâd fî İbtâlî Da’va’l-İctihâd* adlı risalesi⁵⁷³.

g) Ziyaaddin Muhammed Hüseyin b. Muhammed Ali eş-Şehristânî (ö. 1897)’nin *Telhîsu’l-Fusûl ilâ Mesâili’l-‘Ammi ve’l-Hassı, el-Leâlî fî Mesâili Muteferrika mine’l-Usûl li Bâbi’l-İctihâd* adlı eserleri⁵⁷⁴.

h) Cemâluddin Muhammed el-Kâsımî ed-Dımaşkî (1866-1913)’nin *Tebyînu’t-Tâlib ilâ Ma’rifeti’l-Farzı ve’l-Vâcib fî Usûli’l-Fıkh*⁵⁷⁵ adlı risalesi.

i) Yine Ahmed Bey el-Hüseyinî (1854-1913)’nin *Tuhfetu’r-Re’yi’s-Sedîd fî’l-İctihâd ve’t-Taklîd fî İlmi’l-Usûl*⁵⁷⁶ adlı risalesi.

⁵⁶⁷ Atatürkçülük, a. g. e., I, 68.

⁵⁶⁸ İsmail Paşa, a. g. e., II, 359; el-Merâğî, a. g. e., III, 141.

⁵⁶⁹ İsmail Paşa, a. g. e., I, 220.

⁵⁷⁰ el-Merâğî, a. g. e., III, 153.

⁵⁷¹ İsmail Paşa, a. g. e., II, 401.

⁵⁷² İsmail Paşa, a. g. e., II, 377.

⁵⁷³ İsmail Paşa, a. g. e., I, 363.

⁵⁷⁴ İsmail Paşa, a. g. e., II, 396.

⁵⁷⁵ el-Merâğî, a. g. e., III, 168.

⁵⁷⁶ el-Merâğî, a. g. e., III, 167.

2. 2. Çözümlere Yaklaşım Açısından Değerlendirme

1800-1923 arası zaman dilimi Osmanlı Devleti için her alanda kaostan yaşandığı devir olduğu daha önce belirtilmişti. Bununla birlikte, daha önce başlamış bulunan duraklama ve gerilemeden kurtulmanın yollarının aranmaya başlandığı devir olarak da görülmektedir. Yöneticiler ve ilim adamlarının başlattıkları yenilenme ve zamanın gerektirdiği donanımları elde etme çabaları bir önceki yüzyıla göre daha da artmıştır. Fıkıh alanında günün problemlerini ele alıp çözümler sunma ihtiyacını hisseden, az da olsa ilim adamı yetişmiştir. Yetişmiş olan bu alimler kendilerinden önceki devirlerde meydana gelmiş olan tedvin hareketlerini az ve tekrar da olsa devam ettirerek usûl ve furû' kitapları ile İslâm Hukuk külliyyatını zenginleştirmeye⁵⁷⁷ katkıda bulunmuşlardır.

Dışta meydana gelen siyasî ve ilmî gelişmelerin asıl sebebi daha gerilere dayanmaktadır. Türkler tarafından İstanbul'un fethedilmesinden sonra batı dünyası bu yenilgiyi siyasî ve ilmî alanda kabul etmede zorluklar çekmiştir. Farklı alanlarda yaptığı atılımlarla bu yenilgiyi kapatmaya çalışan batı, yeni dünyanın keşfedilmesi, reformların yapılması, aydınlanma devrinin getirdiği düşünce hareketleri sonucunda sanayî devriminin meydana gelmesi ve Fransız ihtilali gibi olaylarla zamanla Osmanlı karşısında üstün duruma geçmiştir.

Bu arada Osmanlı Devleti büyüklüğünün getirdiği rehavet içinde kalmış ve günü kurtaran manevralar yapmıştır. Bununla birlikte az da olsa çağdaş dünyada varolma mücadelesine bazen resmi, çoğu kez sivil bir çok çalışma ve araştırma grupları oluşmuştur.

Bu çalışmalar, temelde, içinde bulunulan durumdan kurtulma ve gelecek asırlara damgasını vuracak bir Türk anlayışını kapsamaktadır. Bu çalışmalarını sürdürenler kendi aralarında bazı metot farklılıklarıyla aşağıda verilen gruplar şeklinde çeşitli dergi ve ekollerde fikirlerini kamuoyuna açmış olan, bazılarına göre Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Milliyetçilik yada Türkçülük olmak üzere üç; bazılarına göre de Osmanlıcılık, Batıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük olmak üzere dört akım görülmektedir. Fıkıh usûlü bağlamında bu gruplar arasında net ve kesin

⁵⁷⁷ Hallâf, *Teşri Tarihi*, s. 57 vd.

çizgiler bulunmayıp, farklı gruplarda oldukları halde ilmî bakımından aynı düşünceyi paylaşmış olanları da vardır⁵⁷⁸.

2. 2. 1. Osmanlıcılık akımı

Osmanlıcılık akımı, ilk çıkan siyasî akımlardan ve diğer akımlara zemin hazırlaması bakımından önce değerlendirilmesi gerekli olan bir akımdır⁵⁷⁹. Bu akımın odak noktasını adından da anlaşıldığı gibi Osmanlı Devleti'nin bütün unsurları ile eşit bir şekilde birlik ve beraberliğin temin edilmesini istihdaf etmesi açısından tanzimatın ana fikri ile birleşen görüştür. Bu yönüyle Batıcıların, diğer yönüyle, yani Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu değerler açısından da İslâmcıların üzerinde uzlaşmış oldukları ortak noktadır.

Osmanlıcılık akımının olaylara bakışlarında çok geçmeden meydana gelen derin fikrî farklılıklar nedeniyle, daha sonra Batıcılar ve İslâmcılar olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Böylece bağımsız hareket etmeye başlayan bu grupların daha sonra milliyetçi, gelenekçi ve içtihatçı şeklinde gruplaştıkları görülmektedir. Bunun açık örneği Namık Kemal'in sergilediği düşünce tarzıdır. "Tanzimatın memlekette doğurduğu ikilikler hakkında fikirlerini etraflı bir surette izah ettikleri"⁵⁸⁰ ve "'Batı Medeniyeti' karşısında 'Doğu/ Osmanlı/ İslâm Medeniyeti' ni ısrarla ve sabırla savuna gelmişlerdir"⁵⁸¹ şeklindeki kanaatler, Namık Kemal'in Osmanlıcılık akımındaki özelliğini anlatmaktadır.

2. 2. 2. Batıcılık akımı

Yönetim ve eğitim çevrelerinden batı tarzında eğitim yapan mekteplerden ve Avrupa'da tahsillerini tamamlayanların, üzerinde yoğunlaştığı akımdır. Islahat fermanları ve Tanzimat gibi düzenlemelerin temelinde çoğunlukla bu grubun etkisi bulunmaktadır.

Osmanlıcılık akımında da belirtildiği gibi araştırma konusunun kapsadığı dönemdeki fıkıh usûlü alimlerinden bu görüşü dillendiren hiç birisi yoktur. Fakat,

⁵⁷⁸ Bu gruplar hakkında detaylı bilgiler için bk. Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1987. Ayrıca bk. Şentürk, Recep, *İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*, İz Yay., İstanbul, 1996.

⁵⁷⁹ Kodaman, Bayram, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi" *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, 1993, XII. 60.

⁵⁸⁰ Sungu, a. g. e., s. 778.

⁵⁸¹ Koçak, a. g. e., I, 246.

batıcılık akımı kisvesi altında yürütülen ateizmin önüne geçebilmek için gayretlerini artırdıkları da bir gerçektir.

Batıcılık akımının zamanla netleşerek materyalizme doğru kaydığı görülmektedir. Temsilcisi olan Abdullah Cevdet'in fikri yapısı bunu göstermektedir⁵⁸². Batıda Darwin'le başlayan, erken bilimsel heyecanın izleri taraftarlarını çok aşırı uçlara çekmiştir.

2. 2. 3. İslâmcılık akımı

Osmanlı entellektüelleri arasında problemlere gelenekler çerçevesinde, kendi değer yargılarımızın göz önünde bulundurularak çözümlerin getirilmesini savunanların ortak paydasını oluşturan akım olmakla birlikte, taraftarlarının bir çoğunun sonraları Milliyetçilik akımı ile hareket ettikleri görülür.

İslâmcıların sosyal alanlarda ortaya çıkan meselelerin, geçmişte verilen fetvalarda mutlaka çözümlerinin bulunduğunu, bu nedenle yeni içtihatlarda bulunmaya gerek olmadığını savunanların çoğunluğunu oluşturduğu akımdır. Cevdet Paşa'nın Mecelle'yi oluşturma hareketi bunun tipik bir örneğidir. Bir siyasî anlayış olarak "Yeni Osmanlılar" hareketi etrafında toplananların savunduğu görüştür. Diğer eserlere bakıldığı zaman geçmişin tekrarı olmaları da bunu pekiştirmektedir. Önerilerini somut hale getirmeyi başarmışlardır, fakat, çözümler kalıcı olamamıştır. Kendini yenileme imkanını bulamamıştır.

İzmirli ve Mehmed Akif'in bu grubun ileri gelenleri olduğu gibi, Seydişehîri, Seyyid Bey ve Bediuzzaman'ında aynı fikirleri paylaştıkları görülür.

İslâmcılık anlayışına sahip olanların diğerlerinden farkı, gerekli konularda fetvalarla çözümlerin üretilmesi fikrini savunmalarıdır. Siyasî alanda da İslâmcılık akımı taraftarı olan bu grubun en belirgin özelliği, çağın dinsizlik akımlarına karşı İslâmî değerlerin ortaya çıkarılmasıdır. Batıdan teknolojinin alınıp, diğer değer yargılarının alınmasına karşı çıkmışlardır. Ali Suavî ve Mehmet Akif gibi içtihadı önerenler de vardır⁵⁸³.

⁵⁸² bk. Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kırath, Ankar, 1984, s. 235.

⁵⁸³ Ersoy, a. g. e., s. 399; Mardin, Şerif, '19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti' *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, III, 346.

2. 2. 4. Milliyetçilik akımı

Kendi millî değerleriyle yabancılaşmadan, bu değerlerin öne çıkarılarak hayata geçirilmesi ile çözümler önerenlerdir. Bunların başında Ziya Gökalp gelmektedir⁵⁸⁴. Ziya Gökalp'ın milliyetçilik fikrine sahip bulunması ile diğer düşüncelere ve akımlara kapalı olduğunu düşünmek haksızlık olur. Zira, Ziya Gökalp milliyetçiliği öne çıkaran bir düşünüşle İslamcılığı yada batıcılığın olumlu yanlarını asla inkar etmez. Her akımın bu büyük düşünürden istifade ettiği görülmektedir.

Bütün akımların zamanla bir çok değişimlerden ve tecrübelerden geçerek ortada kalan evrensel adıyla Milliyetçilik veya bize özgü adıyla Türkçülük Akımı ile İslamcılık uzun soluklu olmuşlardır. Zira, dünyayı milliyetçilik akımı sarmış ve her milletin kendini ifade ettiği millî devletler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte genelde dinsizleştirme cereyanına özelde ise Müslümanlığı savunma ve gündemde tutma çabası ile de İslamcılık günümüze kadar gelebilmiştir. Bugünde Dinler Arası Diyalog anlayışının getirdiği bilimsel uzlaşma forumları da bu iki akımı aynı safa yerleştirmiş bulunmaktadır.

Devrin sosyo kültürel tutumunu anlatması bakımından şu olay önemlidir: Bir ilim heyetine hazırlatılan ve İzmirli İsmail Hakkı tarafından tümüyle tetkik ve tashih edilmiş bulunan “Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi” nin beş formadan oluşan ilk nüshasını 1910 yılında yayımlamıştır. Devamını 1926 yılında yayımlama fırsatı bulan İbrahim Hilmi şu tespitlerini aktarmıştır: “O vakit bu güzel teşebbüsüm derhal engellenmişti. Koyu bir taassuba alet olan bir gazete ateş püskürmüş, dini kendilerine geçim vasıtası edinenler ve menfaatlenenler Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi'nin neşrini bir türlü hazmetmek istememişlerdir. Çaresiz o vakitteki hükümet de bunların itiraz ve karşı çıkışlarını kabul etmeye mecbur kalmıştı.”⁵⁸⁵

Dünden bugüne Türk dünyası, tarihi misyonuna uygun hareketlerle “çağdaş medeniyetin üstüne çıkma” gayretlerini her şeye rağmen bıkmadan sürdürmektedir. Genelde varolan düşünce krizini⁵⁸⁶ öznenin yetersizliğini gündeme getirmeksizin nesnenin yetersizliğine bağlamakla zaman

⁵⁸⁴ Yukarıya bk. s. 96.

⁵⁸⁵ İbrahim Hilmi, *Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi*, İstanbul, 1926, s. 5.

⁵⁸⁶ el-Alvânî, *Çağdaş Düşünce Krizi*, s. 30.

kaybedilmektedir. Bu anlayışla yola çıkanların zamanla ellerinde hiçbir şeylerin olmadığı görülmektedir. Geleneksel metodun eksikliğinden yakınanlar⁵⁸⁷ ve yeni metodun hazırlanmasını önerenler⁵⁸⁸ sonuçta eleştirdikleri konuma gelmiş bulunmaktadır.

Bütün bunların yanında her türlü tenkide açık olarak sürdürülen içtihat anlayışı meyvelerini vermektedir.⁵⁸⁹ Bunlar, ilim adamlarının yüklendikleri misyonlarını geçmiş tecrübelerle dayalı olarak ortaya koymaktadırlar.

Çağdaş fıkıh usûlü anlayışı, geçmişten beri oluşmuş bir bilimsel gücü temsil etmektedir. Padişahların alışılagelmiş ferman yayımlama geleneği büyük ölçüde değişerek yerini gerekçeleri yazılmış, çoğu zaman kodlanmış kanunların alması ve sonuçta Mecelle diye tanınan kanun külliyyatının çıkması yenilik arayışının en önemli göstergeleridir. Bu arayışın da bir metoda bağlı olduğu görülmektedir. 1700'lü yılların başında külli kaidelerin usûl kitabına alınması ve bunun etrafında oluşan tartışma ve geliştirmeler ilim adamlarının dikkatlerini bu yöne sevketmesine vesile olmuştur.

2. 2. 5. Devrin kanunlaştırma faaliyetleri ve fıkıh usûlü

Batıda on yedinci ve on sekizinci asırlarda her şeyin aklın tenkitçi süzgecinden geçirme faaliyetlerinin doğurduğu bilimsel yaklaşımlar, hukuk alanında da etkisini göstermiştir. Böylece siyasi ve milli saiklerle ortaya çıkan kanunlaştırma faaliyetleri kısa zamanda bütün dünyayı etkilemiştir⁵⁹⁰.

Giriş kısmında da belirtildiği gibi verimli Vahiy, Sahabî, Tabi'ün ve Müçtehit İmamlar devirlerinden sonra fıkıh, önceki devirlerden hayli uzun süren şerh ve taklidin öne çıktığı duraklama dönemi geçirmiştir. Bu duraklama döneminde, daha önce yazılmış bulunan ana metinler özetlenip yeni metinlerle sorunlara çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmaların tümü bağımsız ilim

⁵⁸⁷ Farukî, İsmail Racî, *Bilginin İslâmileştirilmesi*, çev. Fehmi Kuru, 3. bsk. İstanbul, 1987, s. 55 vd.

⁵⁸⁸ Safi, Lüey, "İslâmî Bir Metodoloji Arayışı" *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul, 1993, c. I, sy. 1, s. 31-57.

⁵⁸⁹ Diyanet İşleri Başkanlığının 22-24 Mayıs 2002 tarihleri arasında düzenlenen toplantı gereken olumlu yankıyı bulmuştur. Milliyet gazetesinin 24 Mayıs Cuma günü yazısında Taha Akyol, toplantı ile ilgili önemli açıklamalar ve yorumlar yazmıştır. Aynı zamanda Hayrettin Karaman'ın 25 ve 26 Mayıs 2002Yeni Şafak gazetesindeki değerlendirmeleri de usûlün gereğini ve içtihadın önemini vurgulaması bakımından önemli gelişmedir.

⁵⁹⁰ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" *Tanzimat I*, MEB yayınları, İstanbul, 1999, I, 143-144.

adamlarının oluşturmuş olduğu, bugün sivil toplum örgütleri diye tanımlanan vakıflar vasıtasıyla yapılmıştır. Devlet bu kurumları korumuş ve gelişmelerine katkıda bulunmuştur.

Fıkıhın İslâm hukuku olarak halk arasında mevcut olan uygulamalar, fıkıhın kazuistik özelliğinden kaynaklanan durumundan dolayı XIX. asrın ortalarına kadar, maddeler halinde herhangi bir kanunlaştırma girişimleri olmamıştır. Bunun yanında devletin çıkardığı kanunlar ve fermanlar da yine kodlanmış değildi.

Batıda meydana gelen hukuk alanındaki gelişmeler Osmanlı devletindeki azınlıklara zamanla tanınan hukuk alanındaki haklar ve batı ile olan ticari münasebetlerin zorlaması sonucunda ülkede kodlanmış kanunlara ihtiyaç artmıştır. Bu ihtiyacın karşılanması maksadıyla ortaya çıkan tartışmalarda batı yanlısı düşünürlerin yoğun olarak işledikleri fikirlerin başında batı kanunların tercüme edilerek uygulanması teşkil etmekte idi. Nitekim çeşitli kanunlar bu yolla uygulama fırsatı bulmuştu. Bu düşünceye karşılık Osmanlıcılık akımının işlediği fikirler sonucunda kendi değer yargılarımızın hukuk alanında ortaya çıkan çağın ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olduğu fikrine devlet nezdinde fırsat tanındı. Bu işi başarmak için de Cevdet Paşa başkanlığında Mecelle heyeti oluşturuldu. Böylece fıkıh, İslâm dünyasında ilk kez devlet nezdinde kodlanmış kanunlar halinde yürürlükte bulunacaktı.

Kanunun içeriği ve oluşum metodunu açıklayan Mecelle'nin mazbatasında "fıkıh ilminin dünya işlerine taalluk eden evlenme, muamelat ve ukubat kısımlarının olduğu" ifade edilerek medeni milletlerin kanunlarının da bunlara tekabül ettiğine işaret edilmektedir⁵⁹¹. Ayrıca, asrın sorunlarının, genişleyen ticari işlemlerde odaklaştığı belirtilerek ticaret kanunun düzenlendiği ve medeni kanuna muracaat edilerek çözümlerin sunulduğu anlatılmaktadır. Osmanlı devletinin yeni olsun eski olsun resmi olarak pek çok kanun ve nizamnamelerin bulunduğu, bunun yanında, eğer bunlar yetmiyorsa sivil olan "fıkıh ilminin muamelat kısmının ihtiyacı karşılamada yeterli olduğu"⁵⁹² vurgulanmaktadır. Yalnız, işlerlik bakımından resmi kanunlar gibi olmayan fıkıhın, mahkemelerde hakimler tarafından şer'i işlerde şer'an göz önünde bulundurdıkları da ifade edilmektedir. Ancak her iki muhakemenin farklı usulleri olduğundan işte ikircikli yol oluşmakta

⁵⁹¹ Ali Haydar, *Dürrü'l-Hukkam Şerh-i Mecelletü'l-Ahkâm*, İstanbul, 1910, s. 3.

⁵⁹² Ali Haydar, a. g. e., s. 3.

ve bu bahane ile de ticaret mahkemelerinde şer'î hükümlere müracaat edilemediği belirtilmektedir.

Okyanusa benzetilen fıkıh ilminden sorunlara çözüm getirebilmenin hayli maharet ve meleke gerektirdiği gerçeğine dikkat çekilerek, bu kadar farklı fikirlerin içinden en iyisini seçerek olaylara tatbikinın zor olduğu belirtilmektedir. Zamanla meydana gelen hükümlerin bina edildiği yaşantının da değişmesi ile onları bugünkü hayata aktarmada büyük dikkatlere ihtiyaç hissettirmektedir. Sadece bir mezhebe bağlı kalınarak oluşturulmaya çalışılan Tatarhaniye ve Feteva-i Cihangiriye kitapları ile de hepsini toplamak mümkün olmamıştır. İbn Nüceym'in ortaya koyduğu programla açtığı çığır devam ettirecek alim ve fakih yetiştirilememiştir. Bilinen bu sıkıntılardan hareketle, fıkıh ilminden, bu çağda ortaya çıkan sorunlara tatbik edilmek üzere, Hanefi mezhebinin ileri gelenlerin muteber kavillerini toplayıp konularına göre taksim edilmiş bir eserin meydana getirilme zorunluluğu belirgin hale gelmiştir. Çalışma için her ne kadar tek mezhep esas alınıyorsa da baş tarafa yerleştirilen, hemen hemen her mezhebin kullandığı Külli Kaideler vasıtasıyla bakış açısının geniş bazı prensiplere dayandırıldığı göze çarpmaktadır. Birde fıkıh kitaplarında mesail ile mebadi karışık olarak bulunduğu halde mecellede bunların ayrıştırıldığı vurgulanmaktadır⁵⁹³. Mezhep imamlarının görüşlerinden tercihler yapılırken İbn Abidin'in belirtmiş olduğu kurallara büyük ölçüde uyulduğu görülmektedir.

Mecelle'nin kendi ifadesine göre "fıkıh ilminin dünya işlerine taalluk eden" yönünün, çağın sorunlarına çözüm olması maksdıyla kanunlaştırma tecrübesi bu devrin önde gelen hususiyetidir. Bu tecrübenin sağladığı fikri alt yapı işlenmeyi beklemektedir.

Ayrıca, yirminci yüzyılın başlarında yeni üslûp ve metotla yazılacak olan fıkıh usûlünün yenilenmesi ile ilgili taleplerin de on dokuzuncu asrın sonlarında Mısır'da dillendirilmeye başlandığı görülmektedir⁵⁹⁴. Fıkıh usûlü ilminin takarrur ettiği ve eklenecek bir şeyin olmadığı fikri ile eksik yönlerinin bulunduğu yeni kaidelerin eklenmesinin gerektiği fikri arasında geniş yelpazede tartışmalar başlatılmıştır⁵⁹⁵.

⁵⁹³ Ali Haydar, a. g. e., s. 5.

⁵⁹⁴ Ali Cuma, a. g. e., s. 4.

⁵⁹⁵ Ali Cuma, a. g. e., s. 6.

SONUÇ

Türklerin tarih boyunca kurdukları büyük devletlerden biri de Osmanlı Devleti'dir. Bu devletin diğer devletlerden farklı yönleri bulunmaktadır. Dinamikliğini kendine özgü değer yargılarından aldığı hareketle, altı asır süren bir medeniyeti safha safha inşa etmiş, gelişme duraklama ve çökme dönemlerini yaşamıştır. İbni Haldun tarafından biyolojik varlıklara benzetilen devlet, insanlara ve insanlığa her aşamada bütün kurumları ile ahenkli, adil ve şaşalı hizmetler sunduktan sonra tarih sahnesinden çekilmiş ve yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur.

Tarih sahnesinden çekilmesine vesile olan dıştaki siyasî ve ilmî gelişmeler, içte bulunan aydınlar ve yöneticiler tarafından zamanında fark edilememiştir. Gecikmeli olarak fark edilen gelişmelere önlemler alınması vurgulanıp talep edilmiş fakat buna karşılık çözüm üretilememiştir. İçte siyasî alanda meydana gelen taht kavgaları uluslararası başarısızlığı da peşinden getirmiştir. Osmanlı Devleti üzerinde gözü olan devletler toplanıp topraklarının paylaşılmasını⁵⁹⁶ konuşmuşlardır. Bu amaçla ülke içindeki azınlıkları, bazı taleplerle öne sürmüşlerdir. Tanzimat fermanı yayımlanmış ve azınlıkların uğradığı haksızlıkların giderilmesi amacıyla bir çok haklar verilmiştir. Islahat fermanları çıkarılmış ve bir çok mahkeme kurulmuştur.

İlmî gelişmelere ayak uydurmada yeterli adımları atamayan Medrese, kendisinden bağımsız Rüşdiye ve İdadilerin kurulmasıyla kaynağını kaybetmiştir. Dârulfünûn açılıp zamanın fen ilimleri tahsil edilmeye başlandıktan sonra medrese kendini yenileme ihtiyacını hissetmiştir. Buraların, program ve anlayış bakımından yenilenmesi için ilim adamları çeşitli toplantılar yapmışlar, program önerilerinde bulunmuşlardır. Medrese ve Mektep olmak üzere iki çeşit eğitim yaygınlaşmış ve hissedilir derecede araları açılmıştır. Din ilimleri medresede, fen ilimleri de mekteplerde okutulmuştur. Bu arayış kapatma çabaları deneme yanılma metotları ile sürdürülmüştür. Bir çok ilim adamı her ikisini birlikte sürdürmeyi başarmış ve zamanlarının önde gelen şahsiyetleri olmuşlardır.

Açılan yeni eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmak üzere pedagojik özellikler göz önünde bulundurularak hazırlanmış fıkıh usûlü kitapları

⁵⁹⁶ Cevdet Paşa, Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler, haz. S. Irmak, B.Kemal Çağlar, İstanbul, 1994, II, 112.

ortaya çıkmıştır. Bunlar Türkçe olarak hazırlanan kitaplar olma özelliğini taşımaktadırlar. Bunların içinde en çok dikkat çeken Seydişehirî'nin hazırladığı Telhîs-i Usûl-i Fıkıh kitabıdır. Zamanın öne çıkan örnekleri ile konuları anlatmaya çalışır. Mecelle'nin maddelerinden ve külli kaideler kısmından, konuları açıklamak için bol miktarda örnekler sunar. Ayrıca mantık ilminin fıkıh usûlü ile ilgili olan kısımlarını anlaşılır şekilde izah ederek anlatır. Paragrafların başına, kitabın başından sonuna kadar madde numaraları yerleştirir.

Şirvanî Ahmed Hamdî'nin Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh kitabı ile Manastırlı'nın Usûl-i Fıkıh Metn-i Vecîz kitabı yalın bir şekilde kaleme alınmış eserlerdir. Tanım ve hükümlere yer vererek konular işlenmiştir.

Büyük Haydar Efendi'nin Usûl-i Fıkıh Dersleri kitabı klasik eserler doğrultusunda ele alınmış bir eser olmasına rağmen Türkçe olması nedeniyle faydalanılabilecek eserlerden biridir.

Seyyid Bey'in Usûl-i Fıkıh Dersleri ise Arapça takip edilen bir ibarenin tercümesi şeklinde olduğu hissi veren (1. cüz) durum devamı olan diğer cüzlerde kaybolmaktadır. Böylece fıkıh usûlü ilmi Türkçe ibare ile ayrı bir özellik kazanmakta ve okuyucuyu farklı yönlerden kuşatmaktadır.

Sava Paşa'nın çalışması, alanında önemli bir eserdir. Yabancı kültüre mensup birisinin kaleminden çıkan bu eser, çok az yer müstesna, ilim adamına yakışır tarafsızlık ilkesinin sergilendiği bir kitap durumundadır. Alanlarında farklı iki kültürün ürettiği, kavramlar ve bakış açıları bu kitapta birlikte görülebilir. Fıkıh usûlü kavramlarının Latince kavramları ile karşılaştırılmış ve o dilde ifade edilmiş olması bakımından bu ilme dolaylı olarak katkıda bulunmuştur.

Fıkıh ve fıkıh usûlü tarihini de içeren İzmirî'nin Usûl-i Fıkıh adlı kitabı ayrı bir değere sahiptir. Mezhepler ve fikirleri hakkında tarihi malumatın yanında usûlleri hakkında önemli bilgiler barındıran bu kitap da Türkçe olarak yazılmıştır.

Osmanlı merkezli olan fıkıh usûlü eserleri ile dışarıda yazılan aynı konudaki eserler arasında genelde farklılık olmamakla birlikte, devrin sorunlarına eğilme açısından farklılıklar göze çarpmaktadır. Osmanlı merkezli eserler, yerinde de işaret edildiği gibi, zamanın sorunlarını ve çözümlerinden örneklerini kitaplarına taşımışlardır. Hatta devlet ve yönetim ile ilgili fikrî tartışmalar eserlerde yer

almıştır⁵⁹⁷. Büyük bir çoğunluğu da Türkçe olarak yazılmıştır. Şemada gösterildiği gibi besmele, hamdele, salvale gibi geleneksel başlangıçtan da ayrılarak laikleştiği görülmektedir.

Buna karşılık dışarıda yazılmış eserler tümüyle geçmişin tanıtımıdır. Zamanlarındaki coğrafyalarının sorunları ve çözümleri ile ilgili bilgilere rastlamak mümkün olmamaktadır.

Fıkıh usûlü alanında kitap seviyesinde verilmiş bulunan eserlerin yanı sıra, çeşitli mecmualarda yayınlanmış konu ile ilgili makaleler ve karşılıklı tartışmalar da mevcuttur. Bunların en önemlisi Ziya Gökalp'in İctima'î Usûl-i Fıkıh önerisini ihtiva eden makalesidir. Halim Sabit tarafından lehte yazılan makalenin yanında aleyhte yazılanı da vardır. Gökalp'in makalesinden çıkarılan yirmi civarındaki sorunun her birine detaylı izah ve yanlış anlamaları düzelten İzmirli'nin makaleleri mevcuttur. Bu yazılardan anlaşıldığına göre, devrin ilim adamları asrın problemlerine azda olsa teorik çözümler aramada ellerinden geleni yapmışlardır. Medenî ölçüler içerisinde kalmak kaydıyla tartışma ortamını oluşturmuşlar ve bunları da imkanlar ölçüsünde halkın bilgisi dahilinde, açıkça yapmışlardır. Gerek kitap yazarlar, gerekse makale yazarlar yaptıkları işin ilmi ve objektif olmasını büyük ölçüde sağlamışlardır. Böylece mevcut bilgileri tarafsız bir şekilde aktarmanın yanında gelecekte konu ile ilgilenecek olanlara da azımsanmayacak malzeme bırakmışlardır. En önemlisi yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin fikrî altyapısını belirlemede bile bir nebze katkılarının olduğu sezilmektedir.

Bir başka yabancı olan Ostrorog'un Ankara'da verdiği Fıkıh usûlü ile ilgili konferanslardır. Bu çalışma ilim adamlarının gözünden kaçan garip bir çabadır. Çeşitli yönleriyle ele alınıp değerlendirilmesi yapılabilecek özelliğe sahiptir. İctihat önerisini sunmakla Mehmed Akif'in 'Doğrudan doğruya Kura'andan almalı ilhamı./ Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâmı' ifadesine destek vermiş olmaktadır. Fıkıh külliyyatından seçmeler yapılması içtihat olarak değerlendirilmiş ve bu durum hareket edilmiştir. Kur'an ve Sünnet'e dayalı içtihadı yönelen olmamıştır. Ayrıca fıkıh usûlü alanında tecdid/yenileme fikri de on dükuzuncu yüzyılın sonlarına doğru seslendirilmeye başlanmıştır.

⁵⁹⁷ bk. Seyyid Bey, Medhal, s. 329. Seydişehrî kitabında Mecelleden örnekler vererek açıklamalar yapar.

KAYNAKLAR

- Acar, H. İbrahim**, İslâm Hukukunda Evliliğin Sona Ermesi, Ekev Yay., Erzurum, 2000.
- Ahmed İbn Hanbel**, el-Müsned, Beyrut, 1969, I-VII.
- Ahmed Vehbi**, "İctihada Dair Mubâhesât" Sırat-ı Mustakîm, c. 3, sy. 57.
- Akşin, Sina**, Türkiye Tarihi, "Siyasal Tarih (1789-1908)", III, 5. bs., İstanbul, Cem Yay., 1997.
- Ali Cuma Muhammed**, Kadiyyetu TecdîduUsûlî'l-Fıkh, Dâru'l-Hidâye, Mısır, 1993.
- Ali Haydar**, Dürerü'l-Hukkâm Şerh-i Mecelleti'l-Ahkâm, İstanbul, 1910.
- el-Alvânî, Taha Cabir**, Çağdaş Düşünce Krizi, çev. Burhan Köroğlu, İstanbul, 1995.
- el-Âmidî, Ali b. Muhammed**, el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, Dâru'l-Kitâbu'l-Arab, 3. bs. Beyrût, 1986, I-IV.
- Aster, Ernst Von**, Bilgi Teorisi ve mantık, çev. Macit Gökberk, 3. bs., Sosyal Yay., İstanbul, 1994.
- Atatürk, Kemal**, Nutuk, İstanbul, 13. bs., 1973, I-III.
- _____, Atatürkçülük Genel kUrmay Başkanlığı, Meb Yayınları, İstanbul, 2001, I-III.
- Atay, Hüseyin**, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi; Dergah Yay., İst., 1983.
- Aydın, Cemal**, Bilim Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, ts.
- Aydın, M. Akif**, TDVİA "Ali Haydar Efendi, Büyük" İst., 1988, I-XXII.
- Aydın, Hakkı**, İslâm Hukuku ve Molla Fenârî, İşaret Yay., İstanbul, 1991.
- Baktır, Mustafa**, Külli Kaideler, Basılmamış Çalışma, Erzurum, 1988.
- _____, Usûl-ü Fıkhın Ortaya Çıkışı ve Günümüzdeki Önemi, Basılmamış Çalışma, Erzurum, 1993.
- Baltacı, Cahit**, Osmanlı Eğitim Sistemi: Osmanlı Ansiklopedisi, İst., I-II.
- _____, XV-XVI. Asırlarda, İstanbul, 1976.
- Bediuzzaman, S. Nursî**, Risâle-i Nûr Külliyyatı, Nesil Yay., İst., 1996, I-II.
- Bilim, Cahit Yalçın**, Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma 1839-1876, Eskişehir, 1984

- Bilmen, Ö. Nasuhi**, Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Yay., İstanbul, 1985, I-VIII.
- Bolay, Süleyman Hayri**, Aristo Metafiziği ile Gazalî Metafiziğinin Karşılaştırılması, MEB Yay., İstanbul, 1993.
- Brockelmann, C.**, GAS, Leiden, 1937-42, I-III.
- el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail**, el-Câmi'u's-Sahîh, İstanbul, 1979, I-VIII.
- el-Bulgârî, Ali b. Hasan**, Yüz Kavâid-i Fıkhiyye ve Yüz Kavâid-i Usûliyye, Kazan, 1901.
- Bursalı, Muhammed Tahir**, Osmanlı Müellifleri, ts., I-IV.
- Büyük Haydar Efendi**, Usûl-i Fıkıh Dersleri, Sad. M. Çevik, İ. Subaşı, S. Çağlayan, 2. bs. Fatih matbaası, İstanbul, ts.
- Cesur, Kerime**, İzmirli İsmail Hakkı (Fıkî Görüşleri), Yüksek Lisans Tezi, Basılmamış, MÜSB, İstanbul, 2001.
- Cevdet Paşa**, Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler, haz. S. Irmak, B. Kemal Çağlar, İstanbul, 1994, I-II.
- _____, "Tahrîz" Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh, İstanbul, 1301.
- Cici, Recep**, Osmanlı Dönemi İslam Hukuk Çalışmaları Kuruluştan Fatih Devri Sonuna Kadar, Arasta Yayınları, Bursa, 2001.
- Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet**, Türk Hukuk Tarihi, Konya, 1989, I-II.
- el-Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Abdulmelik**, Kitabuu'l-İctihad, muh. Abdulhamîd Ebû Zunejr, Dârulkalem, Dimâşk, 1987.
- Çağır, O. Münir**, Hukuk Başlangıcı Dersleri, İstanbul, 1963.
- Çelebi, Ahmet**, İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi, çev. Ali Yardım, Damla Yay. İstanbul, 1976.
- Çelik, Hüseyin**, Ali Suavî ve Dönemi, İletişim Yay., 1994.
- Çetinkaya, Bayram Ali**, İzmirli İsmail Hakkı Hayatı Eserleri Görüşleri, İnsan Yay. İstanbul, 2000.
- Demirelli, Fuat Hulusî**, Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il-Emin Mahmut Esat Efendi, Türk Hukuk Kurumu, İstanbul, 1943.
- Darwin, Charles**, Türlerin Kökeni, çev. Öner Ünal, İstanbul, 1976.
- Döndüren, Hamdi**, "Şâfiî Mezhebi", ŞİA, Şamil Yay., İst., 2000, I-VIII.

- Ebû Davûd, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistânî**, Sünen, Beyrût, ts.
- Ebu Zehra, Muhammed**, Mezhepler Tarihi, trc. Abdulkadir Şener, İstanbul, 1978.
- _____, İslâm Hukuku Metodolojisi "Fıkıh Usûlü", çev. Abdulkadir Şener, 3. bs. Ankara, 1981.
- Edward, Evans-Prichard**, İlkelerde Din, çev. Hüseyin Portakal, Öteki Yay., Ankara, 1988.
- Eğînî, Muhammed Rahmî Efendi**, 'Usâretü'l-Funûn, İstanbul, 1330.
- el-Ensârî, Muhammed b. Nizâmuddin**, Fevâtihu'r-Rahamût bi Şerhi Müsellemü's-Sübût, Bulak, 1322, I-II.
- Erdem, Sami**, Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Teorik Tartışmalar Ve Adliye Vekili Seyyid Bey'in Katkısı, Yüksek Lisans Tezi, Basılmamış, BÜSBE., İstanbul, 1995.
- _____, Seyyid Bey'in İslâm Hukuk Sahasındaki Çalışmalarının Değeri, Yüksek Lisans Tezi, Basılmamış, MÜSBE., İstanbul, 1993.
- Erk, Hasan Basrı**, Meşhur Türk Hukukçuları, İstanbul, 1954.
- Ersoy, M. Akif**, Safahat, Çile Yay. İstanbul, 1994.
- el-Fârûkî, İsmail Râci- Luis Lâmia**, İslâm kültür Atlası, 3. bs., çev. M. Okan- Zerrin Kibaroglu, İnkılâb Yay., İstanbul, 1991.
- Farukî, İsmail Racî**, Bilginin İslâmileştirilmesi, çev. Fehmi Kuru, 3. bsk. İstanbul, 1987.
- Fazlur Rahman**, İslâm, çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, 2. bs., Selçuk Yay. İstanbul, 1992
- Fındıkoğlu, Z. Fahri**, Türk Hukuk Tarihinde Namık Kemal, Hukuk Fak. Mecmuasından ayrı basım, Kenan Basımevi, İstanbul, 1941.
- _____, Metodoloji I, İstanbul, 1945.
- Filibeli Feyzî, Mehmed Hayruddin b. Ahmed b. Mustafâ**, Tavşihu'l-Usûl, İstanbul, 1298.
- Galatasaray Lisesi (Mekteb-i Sultanî Yıllığı) 1868-1968, 1968.
- el-Gazzâlî, Ebu Hamîd Muhammed**, el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, Mısır, 1362, I-II.
- _____, Tehafütü'l-Felâsife, Mısır, 1955.

_____, Makâsîdu'l-Felâsife, 2. bs. Mısır, 1960.

_____, el-Hikme fî Mahlûkatillah, Mısır, 1903.

_____, Fedâihu'l-Bâtıniyye, Kahire, 1964.

Gelibolulu, Mehmed Rifat, Tevâfukâti Kavâid-i Külliye, İzmir, 1310.

Gökalp, Ziya, "Fıkıh ve İctimaiyyât" İslâm Mecmuası, c., I, sy. 2.

_____, "Rusyadaki Türkler Ne Yapmalı?" Yeni Mecmua, sy. 38, İst., 1918.

Görel, İsmail Hakkı, Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il-Emin
Mahmut Esat Efendi, Türk Hukuk Kurumu, İstanbul, 1943.

Gür, Refik, Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle, Sebil yayıncısı,
İstanbul, 1993.

Hâdimî, Ebû Sa'id Muhammed, Mecâmi'u'l-Hakâik, İstanbul, 1311

Hallâf, Abdulvahab, İslâm Teşrîi Tarihi, çev. Talat Koçyiğit, Ankara, 1970.

_____, İslâm Hukuk Felsefesi (İlmü Usûlî'l-Fıkıh), Giriş ve Notlar Ekleyerek
çev. Hüseyin Atay, AÜ Basımevi, Ankara, 1973.

Halim Sabit, "İctihad" İslâm Mecmuası, İstanbul, c. 1, sy. 58-59, 63-74, c. 2,
sy. 14, 18, 22-24, 53.

_____, "İctihad" Sırat-ı Mustakîm, c. 3, sy. 58-59, 63-74, 77, 78, c. 4, sy. 81.

Hamidullah, Muhammed, İslâm Hukuk Etüdleri, çev. Ali Kuşçu, İst., 1984.

_____, "Usûl al-Fıkıh'ın Tarihi", çev. M. Fuad Sezgin, İslâm Tetkikleri
Enstitüsü Dergisi İstanbul, 1957, c. II.

_____, İslâm Hukukunun Kaynaklarına Dair Yeni Bir Araştırma, çev. Bülent
Davran, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1954, c. I.

Hanefi, Hasan, İslâmî İlimlere Giriş, çev. Muharrem Tan, İnsan Yay.,
İstanbul, 1994.

Hasan Hân, Muhammed Sıddîk, Husûlü'l-Me'mûl min İlmi'l-Usûl,
İstanbul, 1296.

_____, el-İklîd li Edilleti'l-İctihad ve't-Taklîd, İstanbul, 1878.

Hassan, Ahmed, İslâm Hukukunun Doğuşu ve Gelişimi-Usûl-i Fıkıh İlminin
Doğuşu ve Gelişimi, trc. A. Hakan Çavuşoğlu-Hüseyin esen, İz Yay.,
İst., 1999.

Hatemi, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler" Tanzimattan Cumhuriyet'e
Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1985, I-V.

- Hıfzı Veldet**, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" Tanzimat, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, I-II.
- el-Hudarî, Muhammed**, İslâm Hukuk Tarihi, çev. Haydar Hatipoğlu, 2. bs., İstanbul, 1987
- _____, Usûlü'l-Fıkh, 1. bs., Dâru'l-Hadis, Kahire, 2001.
- İbn Abidîn, Muhammed b. Emin b. Ömer b. Abdulaziz**, Mecmû'atu'r-Resâil, ts.
- İbn Haldun**, Mukaddime, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul, 1997, I-III.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endülüsi**, en-Nübez fî Usûlü'l-Fıkhı'z-Zâhirî, Mısır, ts.
- İbn Kayyîm, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye**, İ'lâmu'l-Muvakkı'în an Rabbi'l-'Alemin, Muh. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd, Beyrût, 1987, I-IV.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mûkerrem**, Lisânu'l-Arab, Kahire, I-XVII.
- İbrahim, Muhammed**, Hanefi ve Şafililerde Mezheb Kavramı, çev. Faruk Beşer, Risâle Yay., İstanbul, 1989.
- İbrahim Hilmi**, Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercümesi, İstanbul, 1926.
- İlhan, Avni**, 'Bâtiniyye' TDVİA, İstanbul, 1992.
- İncil**, Kaya Yay., İstanbul, 1996
- İsmail Paşa**, Hediyyetü'l-Arifin, İstanbul, I-II,
- el-İsnevî, Cemaluddin Abdurrahim**, Nihâyetü's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl, Kahire, 1343, I-IV.
- İzmirli, İsmail Hakkı**, Usûl-ı Fıkıh Dersleri, İstanbul, 1912.
- _____, İlmi Hilâf, İstanbul, 1330.
- _____, İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, Sad. S. Hayri Bolay, DİB Yay. Ankara, 1977.
- _____, 'İctihadın Bâ'isi Tevellüdü' Sebilurreşad, c. 12, sy. 297.
- _____, "Fıkıh ve Fetva" Sebilurreşad, c. 12, sy. 292-298.
- _____, "Mansûrizâde'ye Cevap" Sebilurreşad, c. 13, sy. 329
- Kara, İsmail**, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, İstanbul, 1987.

- Kara, Mustafa**, Tekke ve Zaviyeler, İstanbul, 1980.
- Karaman, Hayreddin**, İslâm Hukuk Tarihi, Nesil Yay., İstanbul, 1989.
- Kavakçı, Y. Ziya**, XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Maverâ el-Nahr İslâm Hukukçuları, Ankara, 1976.
- Kayaoğlu, İsmet**, İslâm Kurumlar Tarihi, Ankara, 1980.
- Kehhâle, Ömer Rıza**, Mu'cemu'l-Müellifin, Dimaşk, 1960, I-XV.
- Kocabaş, Şakir**, İslâmî Bilimde Metodoloji Sorunu, "İslâm'da Bilgi Edinmenin Yolları ve Modern Bilgi Nazariyesinin Tenkidi", Ankara, 1991.
- Koçak, Cemil**, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Namık Kemal", İletişim yayınları, 5. bs., İstanbul, 2003.
- Kodaman, Bayram**, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasî Tarihi" Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul, 1993, XII.
- Kumbasar, H. Murat**, Taftâzanî ve Usûlü Fıkıh'taki Yeri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1990.
- Küçük, Hasan**, İslâm'da ve Batıda Mantık, MÜİFV Yay., İstanbul, 1988.
- Lewis, Bernard**, Modern Türkiyenin Doğuşu, trc. Metin Kırıatlı, Ankara, 1984.
- Macit, Yahya**, İslâm Hukukçusu Olarak İzmirli İsmail Hakkı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum, 2001.
- el-Mağribî**, "Müçtehidler Yetiştirelim" Sırat-ı Mustakîm, trc. A. F. Salah, c. 3, sy. 75.
- Manastırlı, İsmail Hakkı**, Usûl-i Fıkıh Metn-i Vecîz.
- _____, "Ahkâm-ı İslâmiyye ve İctihad" Sırat-ı Mustakîm, İstanbul, 1324-1325, c. 2, sy. 28-29.
- _____, "Bâb-ı İctihad Mesdud mudur?" Sırat-ı Mustakîm, İstanbul, 1324-1325, c. 2, sy. 30.
- _____, "Bâb-ı İctihad Daima Küşad Bulunmaktadır" Sırat-ı Mustakîm, İstanbul, 1324-1325, c. 2, sy. 31-33.
- Mansûrizâde Sa'îd**, "Cevaz Şer'den Değil" İslâm Mecmuası, İstanbul, c. 1, sy. 10.
- _____, "Taaddud-i Zevcât Men' Olunabilir" İslâm Mecmuası, İstanbul, c. 1, sy. 10.

- _____, "İctihad Hataları" İslâm Mecmuası, İstanbul, c. 2, sy. 21.
- Mardin, Şerif**, Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi '19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti, 342-351, İstanbul, 1985, I-V.
- Mecdî Efendi, Mehmed**, Hadâiku's-Şakâik. Şakâiku Numâniyye ve Zeyilleri, haz. Abdulkadir Özcan, I-V, İstanbul, 1989.
- el-Merâğî, Abdullah Mustafâ**, el-Fethu'l-Mübîn fî Tabkâtî'l-Usûliyyîn, 2. bs., Beyrût, 1974, I-III.
- el-Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ**, "Ebû Hanife ve Ebû Yûsuf" İslâm Düşüncesi Tarihi, çev. Y. Ziya Cömert, İnsan Yay., İstanbul, 1991, I-II.
- Mollâ Hüsrev, Muhammed b. Feramerz**, Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl, İstanbul, 1317.
- M. Şemsettin**, "İctihad Ne Demektir?" Sebilurreşad, c. 10, sy. 246.
- Muhammed Takiyyu'l-Hakîm**, el-Usûlü'l-Amme li'l-Fıkhî'l-Mukaren, 3. bs., Endelüs Yay., ts.
- Mustakimzâde, S. Saadeddin**, Devhatu'l-Meşâyih, İstanbul, 1978.
- Musa Kazım**, Usûl-ı Fıkıh Dersleri Notları, İstanbul, 1911,
- _____, Külliyyat-ı Şeyhulislâm Musa Kazım, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1917.
- Namık Kemal**, "Usûl-u Meşveret Hakkında Mektuplar" Külliyyat-ı Kemal, İstanbul, ts.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Ömer**, el-Menâr fî Usûli'l-Fıkh, Dersaadet, İstanbul, ts.
- Ok, Murat Paşa**, Ondokuzuncu Yüzyıl İslâm Hukukçuları, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun, 1993.
- Ortaylı, İlber**, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yay., İstanbul, 2000.
- Ostrorog, Count Leon**, Ankara Reformu, çev. Y. Ziya Kavakçı, İÜ Ed. Fak. Yay., İstanbul, 1972.
- Özalp, Ahmet**, "Tasavvuf", ŞİA, Şamil Yay., İstanbul, 2000, I-VIII.
- Özdemir, Harun**, İki Kader İki Lider, Zvi-Geyik Yay., İstanbul, 2002.
- Özel, Ahmet**, Hanefi Fıkıh Alimleri, TDV Yay., Ankara, 1990.

Özket, Hasan, Molla Hüsrev Ve Mir'âtü'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1992.

Özön, Mustafa Nihat, Osmanlıca Türkçe Sözlük, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1979.

Öztürk, Osman, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İstanbul, 1973.

Platon, Devlet, çev. S. Eyüboğlu- M. A. Cimcoz, İstanbul, 1962.

Sâbit, Halim, "İctimaî Usûl-i Fıkıh" İslâm Mecmuası, c. I, sy. 5.

Safi, Lüey, İslâmî Bir Metodoloji Arayışı, İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul, 1993, c. I, sy. 1.

Sava Paşa, İslâm Hukuk Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, çev. Baha Arıkan, Ankara, 1955-56, I-II.

es-Serahsî, Şemsu'l-Eimme, Kitâbu'l-Mebsût, İst., 1983, I-XXX.

Seydişehrî, Mahmûd Es'ad, Telhîs-i Usûl-i Fıkh, İzmir.

_____, Tarih-i İlmi Hukuk, İstanbul, 1331.

Seyyid Bey, Muhammed, Usûl-ı Fıkh Medhal, İstanbul, 1338.

_____, Hilâfetin Mâhiyet-i Şer'iyyesi; TBMM Matbaası, Ankara, 1924.

_____, Usûl-ı Fıkh Dersleri, İstanbul, 1912.

_____, "İctihad ve Taklîd" İslâm Mecmuası, İstanbul, c. 1, sy. 4-5.

Seyyid Nesîb, Fıkıhî Haneffin Esâsâtî Kıyas ve Dine Mutaallik Mesâil, İstanbul, 1338.

Sultan Abdulhamit, Siyasi Hatıratım, Dergah Yay., İstanbul, 1985.

Sungu, İsmet, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar" Tanzimat, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, I-II.

eş-Şafi'î, Muhammed b. İdrîs, er-Risâle, muh. Muhammed Seyyid Geylânî, İst., 1985.

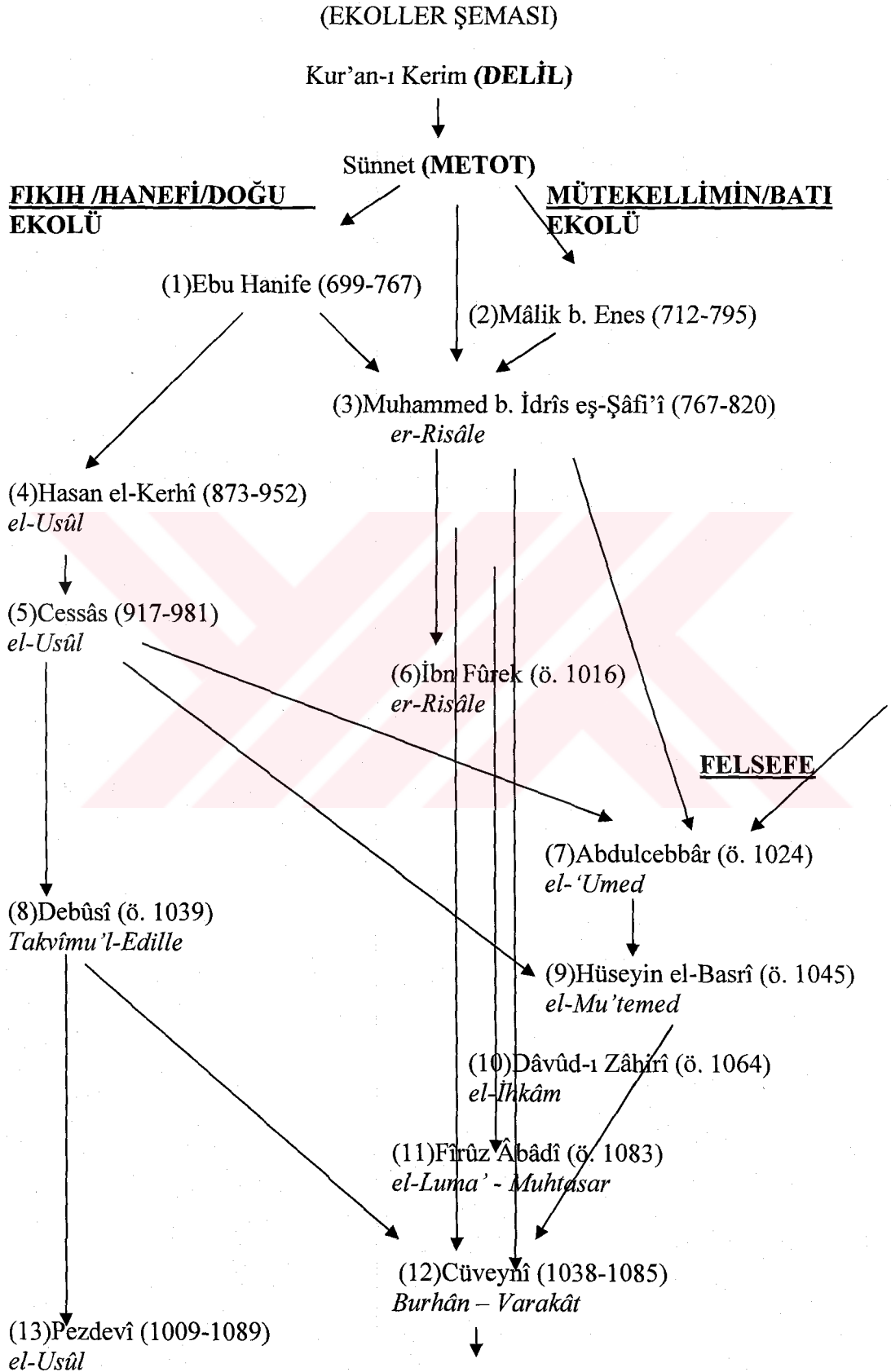
_____, el-Umm, VII.

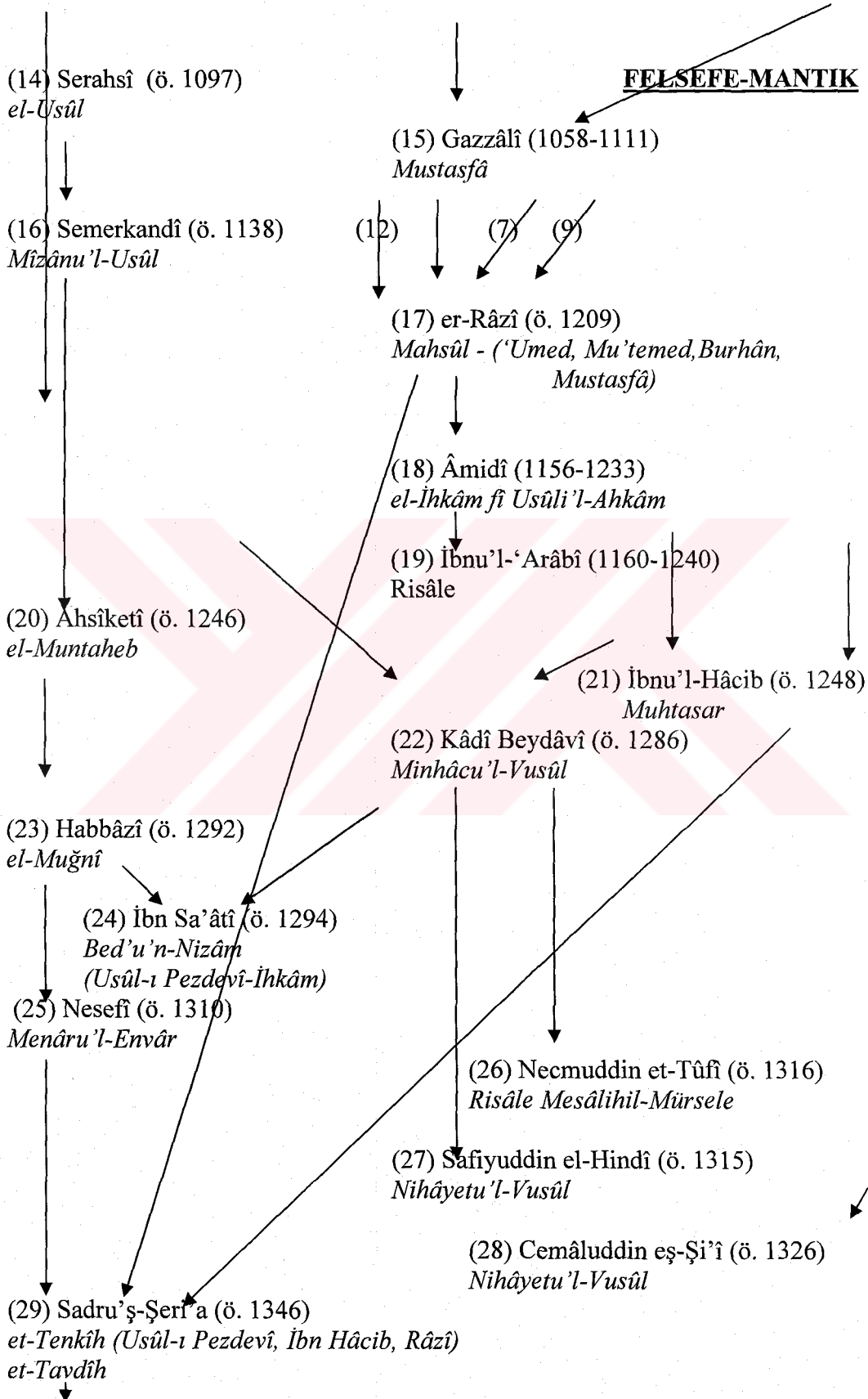
Şahin, Şamil, ed-Delîlu'l-Câmi' ilâ Kutubi Usûli'l-Fıkhî'l-Matbû'a bi'l-Luğati'l-'Arabiyye (h. 1258-1414), I. Cüz, Koba Yay., İstanbul, 1994.

Şentürk, Recep, İslâm Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim, İz Yay., İstanbul, 1996.

Şerif , M. M. "Yunan Düşüncesi" İslâm Düşüncesi Tarihi, çev. Kasım Turhan, İnsan Yay., İstanbul, 1991, I-IV.

- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed**, İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki İlmi'l-Usûl, 1. bs. Dâru'l-Fikir, Beyrût, 1992.
- Şirvânî, Ahmet Hamdi**, Türkçe Muhtasar Usûl-ı Fıkıh, İstanbul, 1301.
- Tanzimat, Komisyon, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, I-II.
- Topçu, Nurettin**, Felsefe, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1978.
- Toprak, Zafer**, 'Osmanlı Devletinde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm' Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 371-386, İstanbul, 1985, I-V.
- et-Tûfî, Necmuddîn**, "Risâle fî'l-Mesâlihi'l-Mürsele" Mecmû'u Resâil, Beyrût, 1324.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı**, Osmanlı Tarihi; Ankara, 1974, I-VI.
- Vehbe'z-Zuhaylî**, Usûlü'l-Fıkhî'l-İslâmî, Dımaşk, 1986, I-II.
- Yahya Atif**, "İctihad ve Taklîd" Sebilurreşad, c. 24, sy. 608.
- Yıldıran, Meliha**, Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri ve Divançe-i Cevdet, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.
- Yıldırım, Ramazan**, Hilâfetin Kaldırılış Sürecindeki Tartışmaların Teolojik Temelleri Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.
- Yusuf Musa**, Fıkh-î İslâm Tarihi, trc. Ahmet Meylânî, İstanbul, 1983.
- Zeyn, İbrahim Muhammed**, "el-Fikru'l-Usûlî ve İşkâliyetu's-Sulta el-İlmiyye; Kıraa fî Neş'e İlmi'l-Usûl ve Makasıdu's-Şeri'a" İslâmiyyetu'l-Marife, c. I, sy. 1, 1995.
- Zeydan, Abdulkerim**, İslâm Hukukuna Giriş, çev. Ali Şafak, Kayıhan Yay., İstanbul, 1985.
- _____, el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkh, İstanbul, ts.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn**, el-A'lâm, I-XI.

(30) Teftazânî (ö. 1390)
Telvîh (Akıl ile nakli birleştiriyor)

(15-17)

(31) Subkî (ö. 1369)
Cem'u'l-Cevâmi' (100 Eserden yararlanmıştır)

(21)

(32) Şâtibî (ö. 1380)
el-Muvâfakât

(33) Zerkeşî (ö. 1391)
Bahru'l-Muhît

(34) Molla Fenârî (1380-1430)
Fusûlu'l-Bedâyi'

(35) İbn Humâm (ö. 1456)
*et-Tahrîr (İbn Sa'âtî'nin başladığı işi tamamlar.
Haneî ve Şâfi'î yani fıkıh ve mütekellimin metotlarını birleştirir)*

(36) Molla Hüsrev (ö. 1480)
Mirkât ve şerhi Mir'ât (70 civarındaki eserden yararlanır)

(37) Abdşşekûr (ö. 1707)
Müsellemu's-Sübût

(38) Hâdimî (ö. 1762)
Mecâmi'u'l-Hakâik

(39) Şevkânî (ö. 1838)
İrşâdu'l-Fuhûl

ÖZGEÇMİŞ

1963 yılında Artvin ilinin Borçka ilçesinde dünyaya geldi. İlköğretimi memleketinde bitirdi. Lise eğitimini Rize İmam Hatip Lisesinde yaptı. 1984 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyât Fakültesini bitirdi. Askerliğini Yedek Subay olarak yaptıktan sonra Erzurum Tortum Mehmet Akif Ortaokulu'na Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni olarak atandı.

Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'nda İslam Hukuk Usûlü Tarihi alanında "Molla Hüsrev ve Mir'atü'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları" tezi ile 1992'de Yüksek Lisans'ı tamamlayarak, aynı yıl aynı alanda Doktora'ya başladı.

Erzurum Tortum Mehmet Akif Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği, Erzurum İmam Hatip Lisesi ve İstanbul Zeytinburnu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri öğretmenliği yaptı. Hâlen İstanbul Güngören Anadolu İmam Hatip Lisesinde Meslek Dersleri Öğretmeni olarak göreve devam etmekte olup Arapça ve İngilizce bilmektedir.

Evli ve üç çocuk babasıdır.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ